

İÇİNDEKİLER

Tarih

<i>Ahmet Nezihî TURAN</i>	
Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar	1-16
<i>Gülden SARIYILDIZ</i>	
Mısır'da Kurulan Mecidiye Vapur Kumpanyası ve Faaliyetleri	17-36
<i>Ş. Tufan BUZPINAR</i>	
<i>Ahmet Cevdet Paşanın Suriye Valiliği (Şubat-Kasım 1878)</i>	37-52
<i>İlhan EKİNCİ</i>	
Hacı David Vapur Kumpanyası ve Amerikan Boykotu.....	53-78

Edebiyat

<i>Yusuf ÇETİNDAG</i>	
Mecâlisü'n-Nefâis'te Şiir ve Şair	79-114
<i>Bekir ÇINAR</i>	
Türk Edebiyatında Vasiyetnâmeler ve İki Şair (Tıflı/Tarzî) Arasında kalan Bir Vasiyetnâme.....	115-140
<i>Tanju ORAL SEYHAN</i>	
Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış Du'â'ü's-seyfi	141-174
<i>Selahittin TOLKUN</i>	
Türk Dünyasının Ortak Türküleri-2:Neyleysin	175-194

Eğitim

<i>Cemal YILDIZ-Mustafa S. KAÇALIN</i>	
Türk Ders Kitaplarında <i>Görünüş</i> Niçin Yok?	195-206

Kitabiyât

<i>Üzeyir ASLAN</i>	
Hanife Dilek Batislam, <i>Hasbîhâl-i Sâfi, İnceleme-Metin-Tıpkıbasım,</i> Kitabevi, İstanbul 2003	207-219

KIRIM HANLIĞI KADI SİCİLLERİ HAKKINDA NOTLAR*

Ahmet Nezihî TURAN**

ÖZET

Kırım Hanlığı kadı sicillerinden bugüne intikal eden 120 kadar defter bugün St. Petersburg'dadır. Ayrıca bu defterlerden 61'inin mikrofimleri/fotoğrafları Kırım-Simferopol'deki İsmail Gaspralı Kütüphanesindedir. Defterlerin Kırım'dan Rusya'ya yolculuğu, yolculuk öncesi alelacele taranıp ilk tedkiklerin ortaya çıkışı ve 1990'ların başında yeniden keşfedilişi başlı başına ilginçtir. Diğer taraftan Hanlık şer'iyye sicilleri hem özellikle ait oldukları 1608-1751 tarihleri arası Kırım Hanlığı tarihi hem de Osmanlı Devleti-Kırım Hanlığı ilişkileri için birincil kaynaktır. Bunlar üzerine yapılacak incelemelerle nüfus, demografi, sosyal-iktisadî hayat, idarî-askerî teşkilât, saray ve hanedan ve daha pek çok konu aydınlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kırım, Kırım Hanlığı, Şer'iyye Sicilleri, Kadı, Kadıasker, Bahçesaray, Gözleve, Karasu.

Kırım, siyasî hâkimiyet anlamında, doğrudan Osmanlı idaresindeki bölge ve Osmanlı devletine tâbi Hanlık ülkesi olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Osmanlı'nın idarî merkezi Kefe sancağı/beylerbeyliği, Kırım Hanlığı'nınki Bahçesaray'dır. Osmanlı-Kırım'ından, ne yazık ki, henüz hiçbir sicilin izine rastlanmamıştır. Yaşadığı dönem (1440-1783), sahip olduğu önem, ağırlık ve hâkimiyet sahası dikkate alındığında, tâbi Kırım Hanlığı tarihinden de günümüze maalesef çok az kaynak intikal etmiştir. Mahdut kaynaklar arasında Hanlık sicilleri özel bir yere ve değere sahiptir.

Hanlık tarihi, tabir caizse, talihsiz bir tarihtir. Bunda bilhassa Hanlık merkezi Bahçesaray ile Han sarayının 1736'da tahrip, yağma ve yangına

* Bu notların ilk şekli Rusça yayımlandı: A.N.Turan, "Sudebniye Reestri Krımskogo Hanstva (Posle ikh Obnarujeniya)", *Kultura Narodov Priçernomorja*, No.30 (Aprel 2002), s.90-93. 14-15 Mayıs 2002 tarihlerinde Kiev'de düzenlenen *Diplomatik İlişkilerin Kuruluşunun 10. Yıldönümünde Türkiye-Ukrayna: Geçmiş, Günümüz ve Gelecek* sempozyumuna "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri (Bulduktan Sonra)" başlığıyla sunduğum tebliğde o metni esas almıştım. Bu yazı her ikisinin gözden geçirilmiş ve listeler eklenmiş şeklidir.

** Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Nezihituran@yahoo.com

maruz kalmasının rolü bilinmektedir¹. Geriye kalanlar içinde, aslında mevcut olması gereken binlerce defterin çok küçük bir nispeti olmakla birlikte, şer'iyye/kadı sicilleri koleksiyonunun ehemmiyeti açıktır. Burada, orijinaleri şimdi St.Peterburg kütüphanesinde muhafaza edilen 120 kadar (tam sayısı tespit edilememiştir) defterden 61'inin Kırım Simferopol'deki Gaspıralı Kütüphanesinde bulunan mikrofilmlerinden alınmış fotoğrafları üzerinde yapılan genel taramanın bazı sonuçları verilecektir. Böylece Türkiye-Ukrayna ilişkilerinin yeniden kurulmasıyla birlikte Halil İnalçık tarafından gündeme getirilen ve sonra "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu"² başlığı altında neşredilip ilim alemine duyurulan haberin izinden giderek konu bir kez daha ele alınmış ve değerlendirilmiş olacaktır.

Şer'iyye Sicilleri dediğimiz vesikaların mahkeme kayıtları ve tesciller olduğu, kadılar ya da onların emrindeki kâtipler tarafından tutuldukları malûmdur. Kırım'da sivil idare ile bütün hukukî işler kadıların³ sorumluluğundadır. Ülke 15-17. yüzyıllarda idarî olarak 40-50 kadar kaza bölgesine ayrılmış olup, her birine merkezden bir kadı tayin edilmektedir. Kadılar Han adına, Han beratı ile görev yapmakta, teklif, tayin, terfi ve azil gibi işlemleri, divan üyesi Kırım Hanlığı kadıaskeri tarafından yürütülmektedir. Merkez (Bahçesaray) kadısı da divan üyesidir ve bu itibarla diğer kadılara göre üstün bir mevkii vardır. Hatta bazen kadıasker aynı zamanda Bahçesaray kadısıdır, veya merkez kadılığına ancak kadıasker payesi taşıyan biri tayin edilebilmektedir⁴. Doğrudan Osmanlı hâkimiyetindeki kadılar⁵ ise Osmanlı idaresine bağlıdırlar ve işlemleri Rumeli kadıaskerliğince yapılmaktadır. İstanbul'dan Kefe'ye, her iki bölgeyi

¹ Bu olay ve diğer kaynak imhaları için bkz. V. Dubrovskiy, "Türk Kırımı dair tarihi kaynak ve araştırmalar", *Dergi*, Sovyet Birliği Öğrenme Enstitüsü, Münih, 2. Yıl, 1956, s. 53-76.

² *Bellekten*, LX/227, Nisan 1996, s. 165-190.

³ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Kadı*, Ankara 1994.

⁴ Genel bilgiler için bkz. Halil İnalçık, "Kırım", *İA* (MEB), İstanbul 1977, VI, 755. İnalçık burada, dönem zikretmeden, üçü Osmanlı idaresinde sahil kadılığı olmak üzere 48 kadılık olduğunu belirtmektedir. Kaynağı Tunmann olmalı. Alman âlim Tunmann 1784'te basılan eserinde, 1740'larda II. Mengli zamanında mevcut 48 kadılığın adlarını yazar. Eserin bu baskısından Rusçaya çevirisi için bkz. Tunmann, *Krimskoye Khanstvo*, çev. N.L.Ernst-S.L.Belyavskoy, Simferopol 1991, s.29. 18. yüzyılda, muhtemelen asrın ikinci yarısında, Kırım'da idarî teşkilat, kazalar, kaymakamlıklar ve bağlı birimler için bkz. Valeriy Buşakov, "Kadiliki i Kaymakamstva v Krims'komu Khanstvy (XVIII ct.)", *Skhidniy Svit. The World of The Orient*, 1-2, 98, Kiyiv 2000, s. 33-64 [Ukraynaca].

⁵ 16. yüzyılda Kefe sancak/eyaletine bağlı altı kazada altı kadı görev yapmaktadır; bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara 2000, s. 116-125.

ilgilendiren ihtilâflı meselelerle ilgili bir emir ya da ferman gönderildiğinde birer nüshası da ilgili Hanlık kadısına/kadılarına gitmekte, onlar emri defterlerine kaydetmekte, işlemlerini buna göre yapmakta idiler. Aşağıda söz edilecek Osmanlı padişahı I. Ahmed'in Kefe'ye gönderdiği fermanın Bahçesaray defterindeki kaydı buna bir misal teşkil etmektedir⁶.

Hanlık sicilleri ile Osmanlı sicilleri/defterleri arasında şekil, tanzim, dil, hukuk dili, formüller, kalıplar ve belge türleri (ilâm, hüccet, tereke vs.) bakımından⁷ hemen hiçbir fark yoktur. Kadılar, göreve başladıkları tarih itibariyle, deftere beratlarını hulâsa eden ilk kaydı düştükten⁸ sonra resmen vazifeye başlamakta, azledildiklerinde uhdelerinde bulunan defterleri yeni kadıya devir-teslim etmektedirler⁹.

Sicillerin bir kaynak malzeme olarak keşif, neşir ve incelenmesinin bir macerası, bir tarihi vardır. Osmanlı sicilleri üzerine çalışanlar bu hususa aşinadırlar. Hatta ortaya çıkan çalışmaların yoğunluğuna paralel olarak belirgin hâle gelen bazı problemler, kaynağa ve metoda ilişkin tenkidî yazılarda ayrıca incelenmektedir¹⁰. Burada da önce sözü geçen Kırım kadı sicillerinin macerasına, sonra incelenmesi gerekli temalara değinilecektir.

Çarlık devrinde teşkil olunan Tavriya (Kırım) İlmî Arşiv Komisyonu (TUAK)'nın ilk tespitlerinden biri de bu şer'iyeye sicilleriydi^{*}. Komisyon

⁶ Bu hususla ilgili muhtelif defterlerde çeşitli örnekler bulunmaktadır.

⁷ Ahmet Akgündüz, *Şer'iyeye Sicilleri*, İstanbul 1988, I, 17 vd.

⁸ Meselâ: "... Abdullah ibn eş-Şeyh Ahmed el-kādî bi'l-asker el-hânî Kaplan Girây Hân ibn el-Hâc Selim Girây Hân... fi evâhır-ı şehr-i Şa'bân sene 1125", bkz. *Kadıaskerşkiye Knigi / Kadıasker Defterleri* (bundan sonra *KD*), 45, vr. 58a. Aynı kadı ikinci deftere geçtiğinde de şu notu düşmüştür: "... Şevketli Kaplan Giray hazretlerinin kadiaskeri sa'adetli eş-Şeyh Abdullah Efendinin ikinci sakidir ki beyân olunur. Fî gurre-i Muharrem li-sene semân ve öşrîn ve miete ve elf", bkz. *KD*, 48, vr. 142a. Sicillere "Kadıasker Defterleri" denme yanlışlığı, Bahçesaray kadılarının, bu örnekte de olduğu gibi, aynı zamanda kadıasker olmaları sebep olmuş galiba.

⁹ Meselâ: "Bil-fi'l mahmiyye-i Bağçesaray kādîsi faziletli Ahmed Efendi taraflarına gelen el-Hâc Laçın ve mütevellî Ahmed yedlerine yigirmi dokuz cild sükûk teslim olunduğu kayd şüd. El-Hâc Şehbâz el-kādî bi'l-medîne-i mezbûre-i sâbıkâ", bkz. *KD*, 36, vr. 47b.

¹⁰ Siciller, 'sicil çalışmaları', 'bir kaynak olarak sicilleri kullanan çalışmalar', kaynak ve kaynağı kullanmaya ilişkin problemler, toplu bibliyografya ile birlikte, son olarak şurada tartışılmıştır: Yunus Uğur, "Mahkeme Kayıtları (Şer'iyeye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/1 (2003), s. 305-344.

^{*} Daha ilk tasnif ve adlandırma sırasında verilen *Kadıaskerşkiye Knigi* (Kadıasker Kitapları) ya da literatürde geçen *Kadıaskerskaya Tedrad* (Kadıasker Defterleri) tabirinin yanlışlığı ortadadır. Bununla birlikte metinde doğru adı, kaynağa atıf söz konusu olduğunda orijinal tasnif adlandırmasını kullanıyorum.

raporlarının ve bilahare ilk tedkiklerin yayımlandığı dergi (*İTUAK*) bunu daha 1. sayısında (1887) duyurmakta¹¹; öte yandan defterlerin bulunmasında önemli rolü olan meşhur alim Smirnov, aynı yıl basılan eserinde, bu kaynakta gemi inşasından sosyal hayata, miras taksimine ve varislere intikal eden ev eşyalarına kadar çeşitli bilgiler bulunduğundan bahsetmektedir¹².

Smirnov'dan sonra *İTUAK*'ın belge neşirleri başlamaktadır. Murat Bey Biyarşlan'ın ilk defterden seçtiği, Rusçaya çevirerek yayımladığı bu belgeler adı geçen derginin çeşitli sayılarında yer almaktadır. Biyarşlan önce yedi muhalifat (razdeleniya akta) ile üç hüccet (dagavor/saglaşeniye) yayınlar, sonra birkaç yarlık ve diğerlerini¹³; ama sayı yirmiyi geçmez. Bunların yayını ile defterlerin topluca St. Peterburg'a gönderilme kararı aynı zamana, 1890 yılına rastlamaktadır¹⁴.

1897'de Laşkov'un eserinin yayınlanmasıyla, bu kaynak esas alınarak ne tür derinlemesine incelemeler yapılabileceği görülmüş olur¹⁵. Müellif aslında Kırım Tatarlarında toprak tasarrufunun tarihî gelişimini gösteren belgeleri biraraya getirmeyi hedeflediğinden, eserinin ilk bölümünde önce Kırım arşivindeki Han yarlıkları ile padişah fermanlarını; ikinci ve üçüncü bölümlerde sicillerdeki tasarruf belgelerini (20 *hüccet*: dagavor/

¹¹ “Soobşeniye Çlena Komissii F. Laşkova o peresmotre Çernomorskova tarifa 1782 goda”, *İTUAK*, 1 (1887), s. 25-26. Buradaki bilgi: “1736'da yanan Han Arşivi'ndeki vesikalardan geriye kalan, yarlıklar ile 122 adet kazasker defteridir” şeklindedir. Dubrovskiy, 1833'te Tavrida valisinin emriyle ulemanın ve halkın elindeki eski el yazmalarının “Türkler için ve umumi emniyet bakımından muzır olduğu” gerekçeyle toplanıp yakılması sırasında gitmiş olanlar dışında, defter sayısını “124” veriyor (*aynı makale*, s. 53).

¹² V.D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo pod verhovenstvom Ottomanskoj Porti do načala XVIII v.*, St.Peterburg 1887, s. XXXIII.

¹³ Murat-Bey Biyarşlanov, “Vıpsi iz Kadiaskerskogo Sakka (Knigi) 1017-1022 g. Hicrı (1608/9-1613g.) hranaşegosa v arhivye Tavrişeskavo gubernskavo pravleniya”, *İTUAK*, 8 (1889), s. 41-51. Aynı yazarın aynı başlık altındaki diğer neşirleri için bkz. *İTUAK*, 9 (1890), s. 68-70; 10 (1890), s. 74-78. Bu yayımlar ve genel olarak siciller hakkında ayrıca: O.V.Vasilyeva, “Krımsko-Tatarskiye Rukopisniye Materialı v Otlele Rukopisey”, *Vostoçnyy Sbornik*, Vıpusk 5, S. Pt. 1993, s. 44-45.

¹⁴ Gosarkhiv Kırima, fond N. 27, opis N. 1, dilo N. 8340. 1890 tarihli 7 sayfalık bu belge 119 cilt sicilin Kırim'dan S. Peterburg'a intikaliyle ilgili. Yalnız arşiv kaydında “12.-18. asırlar arası *muvaqqat* Kırim Hanlarının *Kazasker* Defterleri'nin Tavriya Arşivi'nden İmparatorluk Kütüphanesi'ne intikali” [italikler benim A. N. T.] gibi, neresini düzeltiyim diye sorulacak garip ifadeler var. Bu belgeyi Kırim Devlet Arşivi'nde çalışan Roza Hanım sayesinde görebildim, teşekkür borçluyum.

¹⁵ F. Laşkov, *Sbornuk Dokumentov po istorii Krımsko-Tatarskogo zemlevladieniya*, Simferopol 1897.

aglaşeniye, 37 *ilâm*: sudeyskoye reşeniye ve 13 *muhallefat*: razdeleniya akta) vermektedir¹⁶. Muhallefat sayısının daha az olmasının sebebi terekesinde toprak olanları seçmiş olmasındandır.

Bu arada komisyona başka sicillerle ilgili bilgiler de gelmeye başlamıştır. Meselâ Mankup Kadılığına ait 1097-1111 tarihli bir defterin varlığı tespit edilmiştir¹⁷. Keza Han Sarayına bazı yeni defterler intikal etmiştir. Bunların kaydı Hüseyin Badaninski tarafından yapılmıştır¹⁸. Bugün elimizde bulunan en eski Han Sarayı Arşivi Kataloğunu hazırlayan (1928'de) Badaninski burada iki defter künyesi vermektedir: İlki 507 sıra numaralı, 1193-1194/1779-1780 tarihli es-Seyid Ahmed Efendi adına ve Şahin Giray Han dönemine*, diğeri 508 numaralı 1022-1047/1613-1638 tarihli, üç han; Canbek, Bahadır ve Mehmed Giray Hanlar devrine ait bulunmaktadır. Bu bilgiler 1890 sonrasıyla ilgili olduğundan hayli önem taşımaktadır. Çünkü bu seneden sonra yine St. Peterburg'a veya bir başka yere defter gittiğine dair malûmat yoktur. Kısaca bunlar bugün nerede oldukları bilinmeyenlerdir.

Laşkov'dan çeyrek asır sonra merhum Bekir Çobanzade defterler hakkında kısa ama sistematik ilk yazıyı yazar. “Okuv İşlerinde Ameliyat ve Nazariyat: Leningrad'da Kırım Hatıraları” başlığı altında bu defterlerin kıymetini anlatır¹⁹. Önce I. cildin kapağındaki arşiv notunu aynen nakleder: “Kırım Hanları zamanında toprak tasarrufu belgelerine ait olup Arapçaya çevrilmiş olan Eski Tatar Kadıasker Defterleri”. Çobanzade evvelâ bu nottaki yanlışları düzeltir. Bir kere bu defterlerin dili Arapça değil Osmanlı Türkçesidir. İkincisi bunlar yalnız toprak tasarrufunu değil her çeşit (özellikle hüccet, ilâm, sened, tereke/muhallefat) hukukî belgeyi ihtiva eden koleksiyonlardır. Ardından yarlıklardan kopyalar verir; sonra bu belgelerin o devirlerin siyasî, ictimai ve en mühimi iktisadî hayatı ile

¹⁶ *Aynı eser*, s. 44-97, 117-128. Giriş'te “Önemli gördükleri”ni aldığını, bilmediği bazı hukukî terimleri de ( ) şeklinde gösterdiğini belirtmektedir.

¹⁷ 20 Haziran 1898 tarihli “Protokolı zasedaniy Tavriçeskoj Uçenoy Arhivnoj Kommissii” *İTUAK*, 29 (1899), s. 79-100. Defterin Bahçesaray'da yaşayan Şeyh Selami isimli şahsın elinde olduğunu belirten Ablakim Efendi, ilgili defterden bazı bilgiler aktarıyor (s. 91).

¹⁸ *İnventarnaya Kniga, Gasudarstvennaya Dvartsa i Muzeya Turko-Tatarskoj Kulturi*, Bahçesaray 1928-29. Bu katalog 2599 yazma kaydı ihtiva ediyor. Şimdi çok azı kalmış; onlar da esas itibarıyla Zincirli Medrese'nin ders kitapları. Bu ara yeni bir tespit yapmaya çalışıyorlar.

* Bu kaydın yanına “Kırım Tatarcasında” diye yanlış bir not düşülmüş.

¹⁹ *Okuv İşleri Jurnalı*, No. 4-5, Ağustos 1925, s. 15-19.

edebî dili hakkında pek çok şey öğrettiğini belirtir. Misal olarak I. ciltten (1608-1613) alınmış üç belgenin tam metnini verir. Bunlar Gazi Giray Hanın, Salacık'taki sonradan “Zincirli Medrese” diye meşhur olan medresenin müderrisi ve Mengli Giray Han Camii'nin imamına gelir olmak üzere vakf ettiği Gözleve'deki dükkân, ev ve kahvehanenin tevliyeti, bir kölenin azadlık davası ve bir mülkiyet işlemiyle ilgilidir. Çobanzade bu üç belgenin okunmasıyla o devir mahkemelerinin muamelâtını, insanların birbirine ve idarenin onlara karşı aldığı vaziyeti ve nihayet o vaktin divan dilini yani resmî lisanını ve uslûbunu öğrenmiş olacağımızı söyler.

İncelediği belgeler arasında bilhassa cihaz, mal taksimi ve nikâh işlemleriyle alakalı olanların iktisadî, maddî yaşayışa ait pek çok malumat verdiğine işaret eder. Bir cihazdan nakil yapar: *Yeşil Bağdadi Zibun, mor telli hare kaftan, mor diba yorgan, munakkaş uzun çadır, seraser kırmızı yastık, kadife kırmızı yastık, gülâb şışesi, tülbind, kuşak, havlu, makrama, düzgün incili altın küpe, inci tespîh, gulam, seksen adet koyun, iki öküz, iki sığır*. “İşte o devirde orta halli bir Bahçesaray kızının cihazı. Bu şeylerin pazarını arayacak olsak şüphesiz İstanbul'a çıkarız. Demek ki Kırım o zamanlarda iktisaden İstanbul'un nüfuzu altında bulunuyordu” der.

V. A. Gordlevski Yalta Müzesi'ndeki el yazmalarını konu alan 1927 tarihli makalesinde bir şer'iyye sicilinin daha varlığını haber vermektedir. Defter Üsküt'te bulunmuştur. Üzerinde 1171 tarihi olmakla beraber içindeki siciller daha ziyade 1166-1167/1752-53 yıllarına aittir²⁰. Makale *Akademiya Nauk*'un neşrettiği (1968) Gordlevski'nin “*Seçme Yazılar*”ının VI. cildinde bir kez daha basılır ve böylelikle 60'ların sonunda konu bir daha gündeme gelir²¹.

Bu defterlerin Hanlık tarihi ve kültürü için taşıdığı öneme son olarak Halil İnalçık temas etmiştir²². İnalçık, evvelâ Gaspıralı Kütüphanesi görev-

²⁰ “Rukopisi Vostochnovo Muzeya g. Yaltı”, *Doklady Akademii Nauk*, No. 10, Leningrad 1927, s. 223.

²¹ Bu ikinci neşirdeki bilgiler için: s. 257-261, özellikle s. 260. Bir süre önce (Haziran 2002) bu sicili Yalta'da, şimdi “Tarih-Edebiyat Müzesi” adını taşıyan yerde, görme ve ondan fotokopi alma imkânı buldum. Biraz harap 46 varaklık bu defter Karasu kadı-lığına ait. Kırım'da olduğunu bildiğim ve sonunda görebildiğim tek orijinal defter bu olunca heyecanlanmışım. Aynı yerden aldığım sonraki yıllara ait bir küçük defter parçası daha var, ama ona henüz bakamadım. Bana bu imkânı büyük bir incelikle veren müzenin arşiv sorumlusu Tatyana Mihailovna'ya müteşekkirim.

²² Daha yukarıda söz edilen: Halil İnalçık, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu”, *Belleten*, LX/227, Nisan 1996, s. 165-190. Benim ilgilenme sebebim de aslında bu yazı ile yazarın bilahare lutfettiği tavsiyeleridir.

lisi Naciye Tairova'dan aldığı bilgilere dayanarak, sicillerin (mikrofilmle-
rinin/negatif fotoğraf baskılarının) kütüphaneye bugünkü hâliyle nasıl
intikal ettiğinin macerasını dile getirmektedir. 1992'de Kırım Devlet Ar-
şivi Müdürü Stepanova Antonina, bu koleksiyonun kaloriferci tarafından
ocağa atılıp yakıldığına şahit olmuş; müdahale etmiş ve yanmaktan kur-
tulanların Kırım Müzesine verilmesini sağlamıştır. Müze bunların kopya
olduğunu, kendilerinin ancak orijinal belgeleri sakladığını söyleyince bu
kopyalar Gaspıralı Kütüphanesinin malı olmuştur. İşte burada böyle
bulunmaz bir koleksiyonla karşılaşan İnalçık, bugüne kadar yazılanların
üzerinde bir zaviyeden bakarak, makalesinde muhtelif ciltlerden ve farklı
türlerden 19 belgenin tam metinlerini vermek, özetler yapmak ve bunlar-
dan çıkan sonuçları değerlendirmek yoluna gitmiştir.

Konuya girerken Kırım'da kopyaları bulunan 61 cilt defter üzerinde
tarama yapıldığı belirtilmişti. Gaspıralı Kütüphanesinde bunların daha
önce bir katalogu yapılmıştı, ama eksikti ve yanlışlıklar vardı. 1608-1751
tarihleri arasında en küçüğü 37, en büyüğü 255 varak olan defterlerin,
evvelâ başlangıç ve bitiş tarihlerinin tespitine çalışılarak yeni bir katalog
yapılmasına teşebbüs edildi. Sonra kazalara göre, hangi kadılar tarafından
tutulduklarını gösteren bir liste oluşturuldu^{*}.

Ardından hangi konular üzerinde çalışılabileceğini anlamak için hızlı
okumalar yapıldı. Ne yazık ki bazen vaktin mahdut olmasından, vakit
müsait olduğunda ise buralardaki (eski SSCB) meşhur *praznik*lerden (bay-
ram) birinin çıkagelmesinden veya tek arşiv görevlisinin izine ayrılmış
olması yüzünden verimli çalışılamamıştır. Şimdi kısa notlar hâlinde su-
nulacak bilgiler işlerin düzene girer gibi olduğu zamanlarda ne görülebil-
diyse onlardan oluşmaktadır.

Siciller üzerine çalışanlar bilirler. Bu kaynak grubu araştırmacıya ge-
niş bir yelpaze sunmaktadır. Başta sosyal ve ekonomik tarih olmak üzere,
diplomatika, kültür tarihi, mimarlık veya sanat tarihi, şehir tarihi, köy ve
köylü tarihi, özellikle vakıflar konusuyla müesseseler tarihi üst başlıkları
vardır elimizde²³. Hanlık sicilleri çerçevesinde bu başlıkları politik tarihe

^{*} Her iki liste bu yazının sonundadır. Defterler esas itibarıyla Bahçesaray, Karasu ve
Gözleve kazaları sicilleridir; ama galiba ciltlenme sırasında bazı karışıklıklar da
meydana gelmiştir. 'Galiba' denmesinin sebebi orijinallerle/mikrofilmlerle karşı-
laştırma imkânı bulunamamasındandır.

²³ Konuların kaba dökümü için bkz. Cahit Baltacı, "Şer'iyye Sicillerinin Tarihsel ve
Kültürel Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul
1985, s. 127-130. Sicillerin, özellikle mahallî tarih araştırmaları için, mukayeseli kay-
nak değeri hakkında kısa ama aydınlatıcı bilgi şuradadır: Amy Singer, *Kadılar, Kul-*

yerleştirdiğimizde ise defterlerin öncelikle Kırım Hanlığı Tarihi, Osmanlı Tarihi, Rusya Tarihi ve artık mutlaka daha ciddi ele alınacak olan Ukrayna Tarihi çalışanlara seslendiğine dikkati çekmemiz gerekir.

Nitekim bunlarda hem Han yarlıkları hem de padişah fermanları yer almaktadır. Meselâ 1013/1604 tarihli I. Ahmed'in Kefe beylerbeyi Mehmed Paşaya ve Sudak kadısına gönderdiği ferman, Sudak'taki bir vakfin gelirlerinin Kefe beylerbeyinin haslarına ilhak edildiği yolunda Gazi Giray Hanın şikâyet mektubunu konu etmektedir. Ferman mevcut durumu men ve hakların eskisi gibi iadesini emretmektedir²⁴. Bu tür fermanlar vasal-suzeren ilişkisinin boyutları, bir başka deyişle ilişkinin tek boyutlu olmadığı yolunda fikir vermekte, ayrıca, Kefe'yi konu alan muhtelif belgeler bu eyalet, sancak veya şehrin bilgilerini tamamlamaktadır.²⁵ Hanlık sicilleri elbette esas itibarıyla hanlık bölgesine aittir. Ama bu örnekte olduğu gibi doğrudan Osmanlı hâkimiyetinde olan ama ne yazık ki sicilleri bulunamayan sahil kesimi için de önemli ve tahrirlere dayalı çalışmaları tamamlayıcı belgeler ihtiva etmektedir.

Eğer hanlık bölgesinde bir şehir, meselâ payitaht Bahçesaray, çalışılacaksa araştırmacıyı emsalsiz bir hazine beklemektedir. Şehrin kuruluşu, gelişmesi ve 1774 Küçük Kaynarca yahut 1783 işgaline kadar fizikî, idarî, sosyal-ekonomik tarihine ilişkin anlamlandırılmayı bekleyen yığınla ham veri bulunmaktadır. 1750'deki durumu ele alalım: Muhtemelen 1736-37 Münnih işgalini müteakip kuzeyden tekrar gelebilecek tehlikelere karşı manialar oluşturmak, Or Kapı'yı yeniden tahkim etmek, hendekler kazmak maksadı ve bu işlerde çalışacak işçi, ırgat, arabacı, taşçı gibi kadroların tespiti için Bahçesaray'da genel bir sayım yapılmıştır²⁶. Hanlıkta klâsik Osmanlı tahrir uygulaması olmadığından²⁷, şehrin müslim ve gayrimüslim

---

lar, Kudüslü Köylüler, çev. Sema Bulutsuz, İstanbul 1996, s. 26-29. Kaynak olarak yetersiz kaldıkları yönler ve “önyargılı” tarafları içinse: Dror Ze'evi, *Kudüs. 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2000, bilhassa s. 200 vd. Sosyal tarih araştırmalarında nasıl kullanılacağına ilişkin olarak keza aynı yazarın: “The Use of Ottoman Shari'a Court Records As a Source for Middle Eastern Social History : A Reappraisal”, *Islamic Law and Society*, 5 (1), 1998, s. 35-56.

²⁴ *KD*, 1, vr. 76b/3.

²⁵ Bu arada da eyalet çapında ciddi bir inceleme sonucu hazırlanan Kefe konulu doktora tezini (Y. Öztürk, *aymı eser*) geliştirme imkânı hasıl oluyor.

²⁶ *KD*, 72, vr. 1a, 8a-18b, 23a-30b.

²⁷ Tahrirlerin Osmanlı timar sisteminin bir uzantısı olduğu açıktır. Kırım'da ise, esas itibarıyla soyluluğa dayalı timar tevcihleri ile kısmen işlenmemiş arazinin asil olmalarına tevcihine dayalı uygulama (bkz. H. İnalçık, “Kırım”, s. 754) kendine has bir kayıt usulü gerektiriyordu.

mahalleleri, nüfus dağılımı, bilhassa vergi mükellefi erkeklerin adları, taşıdıkları unvan ve lâkaplardan yola çıkarak meslekleri, sosyal statüleri (kadı, hatip, nazır, müderris, nakib, odabaşı, çelebi, ağa, mirza, atalık, odabaşı, bölükbaşı, sekban, çavuş, hazinedar, mehterbaşı, divan efendisi, baltacı, kahveci, çörekçi, tüfenkçi, attar, kasab, dülger vs.), bu arada dul kadınların isimleri, toplu halde ancak bu sayımla öğrenilebilmektedir. Ermeni, Rum ve Yahudi mahalleleri ile ayrıca kaydedilmiş olan ortodoks Mayram cemaati mensuplarının keza isimleri ve âdeta onlara münhasır meslekler (taşçı, mumcu, sarraf, kuyumcu, darbhaneci, tercüman gibi) ve daha birçok husus bu sayıma ait kayıtlardan tespit edilebilmektedir. Daha geriye doğru gidilirse Rus, Çerkes, Çingene mahalleleri, bunlarla ilgili bilgiler²⁸ ve değişime dair karşılaştırmalı değerlendirmeler yapılabilmektedir.

Mimarî tarihi, sanat tarihi çalışmaları için örnek verilecek olursa meselâ Mimar Sinan'ın Gözleve'de inşa ettiği camiiin, yapılışından yüz yıl kadar sonra geçirdiği esaslı tamirat, görevlileri ve vakfının işletilme biçimine dair malûmat kıymetli olmalıdır²⁹. Keza Bahçesaray'daki Ulu Beyim Camii'nin yapımı ile ilgili bilgiler³⁰ 18. asır inşa malzemesini, istimplâk işlemini, kullanılacak aksesuar malzemesinin niteliklerini belirtmesi bakımından daha da enteresandır.

Kültür tarihi için kitaplar incelenebilir. En mühim kitaplar saray kütüphanesinde, “kütüb-i hânî”dedir. Meselâ 1720'lerde kütüphane hafızı es-Seyyid Ataullah Çelebi tarafından lüzum üzerine mahkemeye getirilen kitapların bir listesi bulunmaktadır³¹. Şahsî kitaplar içinde yoğunluk, pek tabii kadı, müderris, müftü gibi ulemaya ait olanlardadır. 17. asır mollası Süleyman Efendinin muhaleffatında 34 eserin adına rastlanmaktadır. Esas itibariyle dinî ilimler sahasına girenler, ayrıca lugatler³². Müderris Mehmed Efendinin ise 51 kitabı kaydedilmiştir³³. Onunkiler ilkinden 50 yıl kadar sonrasına aittir. Çok daha geriye gidersek, meselâ Halvetî Şeyhi Hüseyin Efendinin yaptırdığı medreseye vakfettiği kitaplar arasında tasavvufî eserler vardır³⁴. Ayrıca “Arapça, Farsça, Türkçe kitaplar” ibaresi

²⁸ *KD*, 3^b, vr. 9b/1, 12a/1; *KD*, 4, vr. 15b/1, 37b/1; *KD*, 29, vr. 3b/1.

²⁹ *KD*, 3^b, vr. 14a/2.

³⁰ *KD*, 48, vr. 117a-118a.

³¹ *KD*, 51, vr. 61b.

³² *KD*, 23^a, vr. 130a/1.

³³ *KD*, 66, vr. 30b/1.

³⁴ *KD*, 1, vr. 25a-b.

altında adları belirtilmeyenler de bulunmaktadır. Bütün bunlar mukayese edilip sonuçlar çıkarılabilir.

Sosyal hayat son derece renklidir. Bir Yahudinin bir Müslümanı, “bana, kahbe avretli, avreti el ile zina eylemiş herif, diye küfretti” şikâyetinden, bir kadının adamın birine taş atıp neredeyse gözünü çıkarmasına³⁵, bir adamın karısını dövdükten sonra ondan özür dilemesi ve bir daha yaparsa cezalandırılmasını istemesine³⁶, kocasından artık bıktığı anlaşılan bir kadının ‘beni boşasın; iddet, kisvet, sükna (iddet nafakası, elbise bedeli, oturacak yer) istemiyorum’ demesine³⁷, Rumların, Yahudilerin ve Acemlerin köylerde gezip “nâ-mahrem ile alışveriş” etmelerinin yasaklanmasına, meyhanelerin ve bozahanelerin kötülük merkezleri olarak görülüp yakılıp yıkılmasına³⁸, “kefere taifesi”nin nişan taşımaları gerektiğine dair şehirlerde dellâl dolaştırılmasına³⁹ varıncaya kadar defterlerin muhtelif sayfalarından türlü çeşit olay yorumlanmayı beklemektedir.

Kadınların bir görevi de iktisadî-ticarî hayatın kanunlara uygun olmasını sağlamaktır. Bu maksatla esnaf teftişi yaparlar, çarşı ve pazarlarda satılan her türlü mal ve eşyanın fiyatını tayin ederlerdi. İşte bu çerçevede tutulan kayıtlar sayesinde de geçmiş asırlarda Kırım'da hangi iş kolları olduğu, bu işleri kimlerin yürüttüğü, dükkân sayıları, tüketim maddeleri, zanaatlar ve zanaatkârlar gibi konuların incelenmesi mümkündür⁴⁰. 17. asır sonlarından 18. asır ortalarına kadar, mesela Bahçesaray'daki mumcu, ekmekçi, çörekçi, ipekçi, bakkal, hallac (pamuk atıp işleyen), maksımacı (bozacı), kasap, keçeci, bezzaz, kalpakçı, çömlekçi (testi, ibrik, maşrapa gibi şeyler yapan), haffaf (deri ıslahı, mest, pabuç, çizme, heybe, çuval, torba vs. işleri yapan), nalband, bıçakçı esnafının isimleri; temsilcileri, kefilleri ve dükkân sayılarıyla tek tek kaydedilmiştir. Mumculukla müslüman olmayanlar, kasaplıkla müslümanlar uğraşmaktadır veya sadece onların yapabildiği mesleklerdir bunlar⁴¹.

³⁵ KD, 4, vr. 51a/3, 3a/2.

³⁶ KD, 1, vr. 22a/5.

³⁷ KD, 4, vr. 30a/1.

³⁸ KD, 33, vr. 87b/1, 79a/1.

³⁹ KD, 36, vr. 6a/2.

⁴⁰ Yeni bir örnek çalışma için bkz. Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2003.

⁴¹ KD, 36, vr. 6a/3-b/1; KD, 40, vr. 2a/3, 3a/5-3b/1; KD, 18, vr. 94a; KD, 59, vr. 1a; KD, 62, vr. 4a/1-4; KD, 67, vr. 31a/1.

Çarşı pazarda satılan gıda ürünlerine gelince; bunlar zengin bir çeşitlilik göstermekte ve bir kısmı dışarıdan, bilhassa Osmanlı ülkesinden gelmektedir. Kırım balı ve saf balın yanında Anadolu balı (“Asel-i Rûmî”) da satılıyor, ve galiba Kırım balına göre kalitesi düşük ki, hep daha ucuzdur. Kasaplar koyun, sığır, inek eti, kuyruk yağı, iç yağı, işkembe, yürek, ciğer, kelle pazarlamaktadır. Pazardan peynir, tulum peyniri, tereyağı kadar türlü meyve ve sebzeler de alınabiliyor. Üzümler pek çeşitli: Kara, rezaki, çuval rezaki, çöplüce rezaki, kaba rezaki, kalem rezaki, sarıca, beğlerce, Edremit, kırmızı... İncirler de öyle: Lop, kalem, sarıca, taban, Devlet Gazi incirleri. Taze elma, bal elma, Rûmî elma, portakal, erik, Kâbe hurması ve diğer meyveler⁴².

Çeşitli konulara göre örnekleri artırmak mümkündür. Fakat bugün bundan ziyade önemli olan, bu koleksiyonun kopyalarının takım hâlinde Petersburg'tan Kırım'a, Türkiye'ye; bu konular üzerine çalışacaklar her neredeyse oraya ulaşmasını sağlamaktır.

---

⁴² Bkz. Muhtelif ciltlerdeki narh listeleri.

KIRIM HANLIĞI KADI SİCİLLERİ/I
(İsmail Gaspıralı Kütüphanesi – Kırım/Simferopol)

<i>Sıra No</i>	<i>Defter No</i>	<i>Tarih</i>	<i>Sayfa (a-b)</i>
1	1	Evail-i Rebiülevvel 1017-Şevval 1022 15-24 haziran 1608-Kasım/Aralık 1613	94
2	3a	Safer 1048 - Şaban 1058 Şubat-Mart 1648-Ağustos/Eylül 1648	90
3	3b	Safer 1058-Evahir-ı Zilhicce 1060 Şubat/Mart 1648 – 14-24 Aralık 1650	52
4	4	Evail-i Rebiülevvel 1061 – Evahir-ı Cemaziyelahır 1062 22 Şubat-3 Mart 1651-29 Mayıs-7 Haziran 1652	81
5	8	Evail-i Ramazan 1070-23 Rebiülahır 1074 11-20 Mayıs 1660-24 Kasım 1663	139
6	9	1 Zilhicce 1075-Evasıt-ı Muharrem 1076 15 Haziran 1665 - 23 Temmuz-2 Ağustos 1665	101
7	10	Rebiülevvel 1077-1080 Eylül 1666-1669/1670	141
8	11	Evail-i Şaban 1077-Evasıt-ı Cemaziyelula 1078 27 Ocak-5 Şubat 1667 - 28 Ekim-7 Kasım 1667	85
9	13	1076-Evasıt-ı Şevval 1079 ⁴³ 1665/1666 – 13-23 Mart 1669	75
10	14	Evahir-ı Şevval 1079-Evasıt-ı Rebiülevvel 1082 23 Mart-1 Nisan 1669 – 17-27 Temmuz 1671	146
11	15	Cemaziyelahır 1085-Cemaziyelahır 1086 Eylül 1674-Ağustos Eylül 1675	87
12	16	Evası-ı Recep 1082-Evasıt-ı Rebi 1083 12-22 Kasım 1671 - Nisan/Mayıs 1672	91
13	17	22 Şaban 1084-Evasıt-ı Erbain 1085 2 Aralık 1673-Aralık/Ocak 1674	78
14	18	Evail-i Şaban 1083-Muharrem 1084 22 Kasım-1 Aralık 1672-Mayıs/haziran 1673	96
15	19	Sefer 108-Rebiülevvel 1087 Mayıs/Haziran 1672-Mayıs/Haziran 1676	55
16	20	Selh-i Zilkade 1084-Gurre-i Rebiülahır 1086 8 Mart 1674-25 Haziran 1675	99
17	21	Şaban 1086-Evail-i Zilhicce 1087 Ekim/Kasım 1675 – 4-13 Şubat 1677	99
18	22	Zilhicce 1087-Selh-i Cemaziyelula 1089 Şubat/Mart 1677 -20 Temmuz 1678	100
19	23a	1090-Evahir-ı Rebiülevvel 1095 1679/1680 – 7-17 Mart 1684	130
20	23b	Şevval 1087-Cemaziyelula 1092	255

⁴³ Ekseriya 1078 tarihli belgeler, fakat 1052 tarihli olan da var.

		Ekim/Kasım 1676-28 Mayıs 1681	
21	24	Evasıt-ı Şaban 1088-Rebiülevvel 1090 9-18 Ekim 1677-Nisan/Mayıs 1679	133
22	25	Gurre-i Ramazan 1094-Gurre-i Sefer 1095 24 Ağustos 1683-19 Ocak 1684	122
23	26	Evahır-ı Rebiülevvel 1095-Evahır-ı Şban 1096 7-17 Mart 1684 – 22-31 Temmuz 1685	97
24	27	Selh-i Şaban 1096-Aherü'r –rebiin 1099 31 Temmuz 1685-Haziran 1688	138
25	28	Gurre-i Cemaziyelula 1099-Selh-i Cemaziyelahır 1102 4 Mart 1688-30 Mart 1691	150
26	29	Receb 1100-Evasıt-ı Cemaziyelahır 1104 Nisan/Mayıs 1689 – 16-26 Şubat 1693	134
27	30	Receb 1104-Evail-i Zilkade 1106 Mart/Nisan 1693 – 13-22 Haziran 1695	151
28	31	Ramazan 1107-Gurre-i Rebiulahır 1108 Nisan/Mayıs 1696-28 ekim 1696	77
29	32	Zilhicce 1108-Evasıt-ı Cemaziyelula 1109 Haziran/ Temmuz 1697 - 24 Kasım-4 Aralık 1697	79
30	33	8 Zilhicce 1109-20 Zilkade Çarşamba 1110 17 Haziran 1698-20 Mayıs 1699	101
31	34	Selh-i Safer 1110-Gurre-i Muharrem 1112 6 Eylül 1698-18 Haziran 1700	116
32	35	Safer 1112-Ramazan 1114 Temmuz/Ağustos 1700-Ocak/Şubat 1703	72
33	36	Rebiülevvel 1113-Ramazan 1118 Ağustos/Eylül 1701-Aralık 1706/Ocak 1707	97
34	37	Evasıt-ı Rebiülevvel 1115-Rebiulahır 1115 24 Temmuz-3 Ağustos 1703	80
35	38	Evasıt-ı Cemaziyelula 1116-Evahır-ı Safer 1117 ⁴⁴ 10-20 eylül 1704 – 13-22 Haziran 1705	61
36	40	20 Cemaziyelula 1118-24 Rebiülevvel 1119 30 Ağustos 1706-25 Haziran 1707	58
37	44	Evasıt-ı Rebiulahır 1123-Evasıt-ı Ramazan 1137 28 Mayıs-7 Haziran 1711 – 23 Mayıs-2 Haziran 1725	99
38	45	Evahır-ı Şaban 1125-20 Rebiulahır 1127 11-20 Eylül 1713-25 Nisan 1715	59
39	46	8 Cemaziyelula 1126-Muharrem 1128 22 Mayıs 1714-Aralık 1715-Ocak 1716	131
40	47	5 Zilhicce 1128-Gurre-i Ramazan 1130 20 Kasım 1716-29 Temmuz 1718	93
41	48	6 Muharrem 1128-Evail-i Cemaziyelahır 1137 1 ocak 1716 – 15-24 Şubat 1725	143
42	49	Gurre-i Muharrem 1132-Şevval 1132	104

⁴⁴ Baştaki vakıf kaydı “10 Zilhicce 1112” tarihli.

		14 Kasım 1719-Ağustos/Eylül 1720	
43	51	8 Cemaziyelula 1135-6 Şevval 1136 16 Mart 1723-28 Haziran 1724	66
44	52	Şaban 1136-Muharrem 1137 ⁴⁵ Nisan/Mayıs 1724-Eylül/Ekim 1724	37
45	53	Şaban 1138-Şevval 1140 Nisan/Mayıs 1726-Mayıs/Haziran 1728	93
46	54	Evahır-ı Zilkade 1138-17 Zilkade 1139 20-30 Temmuz 1726-6 Temmuz 1727	91
47	55	Evahır-ı Zilkade 1139-Gurre-i Cemaziyelula 1144 ⁴⁶ 9-19 Temmuz 1727-1 Kasım 1731	99
48	56	28 Şaban 1143-22 Rebiülahır 1146 8 Mart 1731-2 Ekim 1733	97
49	57	Ramazan 1144-14 Cemaziyelahır 1146 Şubat/Mart 1732-22 Kasım 1733	79
50	58	Gurre-i Cemaziyelula 1146-Şaban 1148 10 ekim 1733-Aralık 1735/Ocak 1736	99
51	59	Evasıt-ı Ramazan 1149-Safer 1150 12-22 Ocak 1737-14 Haziran 1737	45
52	60	Evasıt-ı Cemaziyelahır 1149-Rebiülevvel 1155 16-26 Ekim 1736-Mayıs/Haziran 1742	64
53	61	27 Zilhicce 1150-Evail-i Zilhicce 1152 17 Nisan 1738 – 29 Şubat-9 Mart 1740	91
54	62	9 Zilhicce 1150-Rebiülevvel 1155 30 Mart 1738-Mayıs/Haziran 1742	83
55	64	Evail-i Safer 1154-Receb 1156 18-27 Nisan 1741-Ağustos/Eylül 1743	81
56	65	Evahır-ı Rebiülevvel 1156-Evahır-ı Safer 1157 14-24 Mayıs 1743 – 4-13 Nisan 1744	41
57	66	Muharrem 1157-Cemaziyelahır 1158 15 Şubat-15 Mart 1744 – 1-29 Temmuz 1745	85
58	67	Muharrem 1157-Zilkade 1159 15 Şubat-15 Mart 1744 – 15 Kasım-14 Aralık 1746	94
59	68	Şevval 1157-Aher-i Şevval 1161 7 Kasım-5 Aralık 1744 – 13-22 Ekim 1748	76
60	71	1 Şaban 1161-Şaban 1168 ⁴⁷ 27 Temmuz 1748 – 13 Mayıs-10 Haziran 1755	97
61	72	9 Cemaziyelahır 1163-Evail-i Receb 1164 16 Mayıs 1750 – 26 Mayıs-4 Haziran 1751	82

⁴⁵ vr. 1b/1'de bir kayıt “Şaban 1137” tarihli.

⁴⁶ vr. 99b/1'de 1133 tarihli bir belge var.

⁴⁷ Ekseriya 1165'e kadar. vr. 1a/2'de 1171 tarihli bir belge var.

KIRIM HANLIĞI KADI SİCİLLERİ/II
(Kazalara ve Kadılara Göre)

<i>Def. No</i>	<i>Kaza</i>	<i>Kadı</i>	<i>Görev tarihi</i>
1	Gözleve (?)	1. Mahmud ibn Seydi el-Hızır Mustafa 2. Abdullah 3. Mehmed	1017-1022 - -
3a	Bahçesaray	Mustafa Efendi	Ramazan 1057
4	Bahçesaray	1. Murtaza bin Muzaffer 2. El-Hac Mehmed ibn el-Müftî Abdurrahman	Rebiülahır 1063 -
8	Bahçesaray	Murtaza Ali bin Ebussuud	1 Ramazan 1070
9	Bahçesaray	1. Abdülcemil bin Abdürrahim 2. İbrahim ibn eş-Şeyh Süleyman	1 Zilhicce 1075 (?)
11	Bahçesaray	Molla Abdurrahman	29 Şaban 1077
15	Bahçesaray	Mustafa ibn el-Hac Mehmed el-Kadiasker ibn Abdurrahman el-Müftî ibn Davud el-Kadiasker	1085/1086
16	Bahçesaray	Ahmed bin Receb	1082
18	Bahçesaray	Ahmed bin Receb	Receb 1083
20	Bahçesaray	İbrahim	30 Zilkade 1084
21	Bahçesaray	İbrahim	Rebiülahır 1087
22	Bahçesaray	İbrahim	Zilhicce 1087
24	Bahçesaray	Ebussuud bin Mahmud	Evail-i C.evvel 1088
25	Karasu	İbrahim	1 Ramazan 1094
27	Bahçesaray	Es-Seyyid Arif (Kadiasker)	29 Şaban 1096
28	Bahçesaray	1. Es-Seyyid Arif (Kadi) 2. Ahmed	1 C.evvel 1099 1100 (?)
30	Bahçesaray	Abdulfettah	Receb 1104
33	Karasu	El-Hac Abdullah	Evvelülrebiin 1110
34	Bahçesaray	Abdülcemil (Kadiasker)	Muharrem 1112 (?)
35	Bahçesaray	Ahmed	1114 (?)
36	Bahçesaray	1. El-Hac Şahbaz 2. Ahmed bin Ali	1115 (?)
38	Bahçesaray	1. Es-Seyyid Ebussuud Efendi 2. Es-Seyyid Abdurrahman	1116/1117 (?)
44	Bahçesaray	El-Hac Abdülhalim bin el-Hac Abdülkerim	Evasit-ı R.hır 1123
45	Bahçesaray	Abdullah ibn eş-Şeyh Ahmed (Kadiasker)	Evahir-ı Şaban 1125
47	Karasu	Abdülhalim bin Ali bin Mehmed	1128
48	Bahçesaray	Eş-Şeyh Abdullah Efendi (Kadiasker)	1 Muharrem 1128
49	Bahçesaray	Abdülatif bin Ömer (Kadiasker)	1 Muharrem 1132
51	Bahçesaray	Abdülatif bin Ömer (Kadiasker)	1 Receb 1135
52	Bahçesaray	Salih bin eş-Şeyh Feyzullah	Şaban 1136

53	Bahçesaray	Salih bin eş-Şeyh Feyzullah	Şaban 1138
55	Bahçesaray	1. Es-Seyyid Ebussuud Efendi 2. El-Hac Sinan (Kadiasker Fethullah Efendi)	1139/1140 (?)
56	Bahçesaray	Fethullah Efendi bin eş-Şeyh Abdurrahman Efendi (Kadiasker)	1143
57	Bahçesaray	1. Abdülğaffar bin Hasan 2. Es-Seyyid Andülhays bin es-Seyyid Abdurrahman	1144 (?) Şevval 1145
59	Bahçesaray	Fethullah Efendi	1149
60	Bahçesaray	1. Es-Seyyid Andülhays bin es-Seyyid Abdurrahman 2. Arif Mehmed bin Ahmed	1 Receb 1149 23 Ramazan 1149
61	Bahçesaray	Ebussuud Efendi	1151 (?)
62	Bahçesaray	Şeyhül-müftî Fethullah	9 Zilhicce 1150
64	Bahçesaray	Es-Seyyid Yahya	1154/1155 (?)
65	Karasu	1. İbrahim 2. Abdullah Efendi ibn Osman Efendi	1156 Şaban 1156
66	Bahçesaray-Karasu	1. Musa ibn eş-Şeyh Abdülveli Efendi 2. Osman	Evasıt-ı Muharrem 1157 1157
67	Bahçesaray	Musa ibn eş-Şeyh Abdülveli Efendi	Receb 1157
71	Bahçesaray	Kul Mehmed Efendi ibn Abdullah Efendi	1 Şaban 1161
72	Bahçesaray	Fethullah	9 C.evvel 1163

“NOTES ON THE KADI'S RECORDS IN THE CRIMEAN KHANATE”

Abstract

There exist around one hundred twenty notebooks of the Kadi records in St. Petersburg dating back to the Crimean Khanate. The microfilms/photos of some sixty one of these notebooks are also kept in the Ismail Gaspirali Library in Simferopol/Crimea. It is also interesting how these notebooks traveled from Crimea to Russia, the first appearance of their early research report, and in the early years of the 19th Century the rediscovery of these notebooks. On the other hand, these documents are so valuable as primary sources to shed light upon history of the Crimean Khanate between 1608 and 1751, and also that of the mutual relationship between the Ottoman State and the Crimean Khanate. The analysis of these documents will bring demographic situation, social-economic life, administrative-military system, palace and hanedan, and many other subjects into the light.

Keywords

Crimea, Crimean Khanate, Ser'iyye records, Kadi/Judge, Kadiasker, Bahcesaray, Gozleve, Karasu.

MISIR'DA KURULAN MECİDİYE VAPUR KUMPANYASI VE
FAALİYETLERİ

Güliden SARIYILDIZ*

ÖZET

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı denizlerinde bazı yerli ve yabancı vapur kumpanyaları sefer yapmaya başladı. Bu kumpanyalardan birisi de Mısır idaresi tarafından 1856 yılında Mecidiye Vapur Kumpanyası adı ile Mısır'da teşkil edildi. Mecidiye Kumpanyası'nın özellikle hac mevsimlerinde hacıların taşınmasında önemli hizmetleri oldu. Bu çalışmada Mecidiye Kumpanyası adı ile teşkil edilen, daha sonra Mısır Aziziye Kumpanyası, Mısır Hidiviye Kumpanyası gibi değişik isimlerle seferlerini yürüten ve sonunda da bir İngiliz şirketine satılan kumpanyanın geçirdiği değişimler nedenleri ile incelenmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler

Mecidiye Kumpanyası, Mısır Aziziye Kumpanyası, Hidiviye Kumpanyası.

Osmanlı limanları arasındaki deniz taşımacılığı genellikle Osmanlı sancağı taşıyan gemilerle yapılmış, ihtiyaç duyulduğu zaman yabancı gemiler de kullanılmıştır. Osmanlı gemilerinin küçük tonajlı olması itibarıyla genellikle uzak limanlar arasında yabancı gemilerden faydalanılmıştır. Türk sularında XVIII. yüzyılda yabancı gemilerin sayısı artmış, Afrika ile Doğu Akdeniz limanları arasında İngiliz, Fransız gemileri sefer yapmıştır. Yabancı gemilerin Karadeniz'de seyr ü sefer yapma hakkı kazanmalarından sonra Avusturya, Rus, İngiliz, Fransız şirketleri gerek Avrupa ve Osmanlı limanları, gerekse de Osmanlı limanları arasında tarifeli seferler düzenleyerek büyük çapta faaliyet göstermişlerdir¹. 1830'lu yıllarda Osmanlı tebaası olan müteşebbisler Osmanlı sularında buharlı gemi işletmeye başlamış, 1840'lı yıllardan itibaren de resmî kuruluşlar devreye girmişlerdir².

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü / guldensariyildiz@mynet.com

¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisâdî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, I, 596.

² Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", *Çağın Yakalayan Osmanlı!*, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, İstanbul 1995, s. 166.

1851 yılında Boğaziçi'nde yabancı şirketlerin buharlı gemi işletmeye başlamaları üzerine burada bir gemi işletmesi kurulması fikri ortaya çıkmış ve Boğaziçi'ne tarifeli vapur seferlerini yürütmek için ilk özel kumpanya olan “Şirket-i Hayriyye” kurulmuştur³. XIX. yüzyıl ortalarına doğru Marmara, İstanbul Boğazı ve İzmir körfezi gibi yerlerde taşımacılığa başlayan yabancı şirketler, bu yüzyıl ortalarından sonra kabotaj ve kapitülasyon haklarından faydalanarak Türk denizlerinde faaliyet göstermişlerdir. Osmanlı sularında seyr ü sefer yapan şirketlere 1856 yılında Mısır'da teşkil edilen Mecidiye Vapur Kumpanyası da katılmıştır.

Mecidiye Vapur Kumpanyası'nın Kuruluşu

Yeni Mısır tarihçilerine göre Mısır, Said Paşa ile millî bir harekete kavuşmuştu⁴. Mısır'ın modernleşmesi için çok hırslı davranarak ekonomik durumu ile yakından ilgilenmiş, ziraatın gelişmesi için de çok çalışmış, köle ticaretini yasaklayarak Avrupa kamuoyunun sempatisini kazanmıştı⁵. Ulaşımaya özel önem vererek Abbas Paşa zamanında başlatılan Kahire-İskenderiye demiryolunu tamamlamış, Mısır donanmasını geliştirmeye çalışmış ancak, İngiltere'nin Osmanlı Devleti nezdinde yaptığı şiddetli itiraz üzerine bu teşebbüsünden vaz geçmek zorunda kalmış, buna karşılık nehir ve deniz taşımacılığını canlandırmıştı. Biri deniz, diğeri Nil nehri nakliyatı için iki şirketin kurulmasını sağladı⁶. Bu iki şirketin, 1854'te “River Navigation and Transport Company” ve 1857'de Mecidiye Kumpanyası adı ile “Commercial Navigation Company”nin kurulması Said Paşa üzerinde Avrupa etkisinin ilk sonuçlarından birisi olarak kabul edilir⁷. 1854 yılında kurulan ve Avrupa sermayesine dayanan Nil nakliyat

³ Sema Küçükalioglu, *İdare-i Mahsusa, Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1999, s. 20.

⁴ Şinasi Altundağ, “Said Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966, X, 86.

⁵ Said Paşanın Mısır'ın modernleşmesi için yaptıkları hakkında bkz. Şinasi Altundağ, a.g.m., s. 86-88; P. J. Vatikiotis, *The History of Egypt From Muhammed Ali To Sadat*, Second Edition, Weidenfeld and Nicolson, London (1969, reprinted 1976) Second edition 1980, s. 70-80; Süleyman Kızıltoprak, *İngiltere'nin Mısır'ı İşgali Ve Osmanlı Devleti'nin Hükümranlık Haklarını Korumak İçin Verdiği Diplomasi Mücadelesi: 1882-1892*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortadoğu Ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Siyasi Tarih ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul 2001, s. 58-73.

⁶ Ş. Altundağ, a.g.m., s. 87.

⁷ P. J. Vatikiotis, a.g.e., s. 80.

şirketi Kahire-İskenderiye arasında sefer yaparak, eski vasıtalarla on beş gün olan bu mesafeyi bir buçuk güne indirmişti. Diğer şirket ise, deniz taşımacılık şirketi olarak, Padişah Abdülmecid'e izafeten *Mecidiye Vapur Kumpanyası* adı ile teşkil edildi⁸. Mecidiye Kumpanyası aslında Said Paşadan önce Mısır valisi olan Abbas Paşa (1848-1854) zamanında bir “akçe kumpanyası” olarak tertip edilen ancak, zamanla zarar eden kumpanyanın yerine kuruldu.

“Akçe kumpanyası” 90.000 kese sermaye ile Mısır hükûmetinin kefaletinde kurulmuştu. 90.000 kesenin faizi sebebi ile meydana çıkacak zarar Mısır hazinesini; kumpanyanın bu hâli ile bırakılması da hisse sahipleri zarara uğratacaktı. Mısır hazinesini ve hisse sahiplerini zarardan kurtarmak amacıyla Mısır valisi Said Paşanın Babıâli'ye bir teklif sundu. Babıâli'ye yaptığı teklife göre “akçe kumpanyası” bir vapur kumpanyasına tahvil edilirse, hem Mısır hazinesi, hem de “akçe kumpanyası” sahipleri zarardan kurtarılmış olacaktı. Said Paşa bazı haberler üzerine yaptırdığı tahkikatta Avrupalıların, Kızıldeniz sahillerindeki limanlar ile Hicaz ve Yemen sahilleri, Musavva, Sevakın, Kuseyr, Basra taraflarına seyr ü sefer yapmak amacıyla bir vapur kumpanyası teşkil edeceklerini öğrenmişti⁹. Kumpanyanın işleyeceği bahsi geçen yerler İslâm'ın saygı gösterilmesi gereken kutsal yerler olduğundan, yabancıların buralarda bulunmaları sakıncalıydı ve bu bölgelerden uzak tutmak gerekiyordu. Bunun yolu da adı geçen limanlar ve sahillerde işletilmek üzere yabancıların kumpanya teşkil etmelerine izin verilmemesi idi.

Yabancılar tarafından bir kumpanya kurulması yerine, kumpanyanın belirtilen hatlarda, Padişah Abdülmecid'in adını taşımak kaydı ile Mısır yönetimi tarafından oluşturulması mümkündü. Üstelik kumpanyanın Mısır tarafından teşkil edilerek işletilmesi hem şimdiki duruma daha uygun, hem de gelecekteki Osmanlı Mısır menfaatleri bakımından zorunluuydu. Bu şirket teşkil edildiği takdirde en büyük yararı hiç şüphesiz hacılara olacaktı. Zira, buharlı gemilerin devreye girmesi İslâm'ın kutsal

⁸ Şinasi Altundağ, a.g.m., s. 86. Altundağ ve Vatikiotis kumpanyanın 1857 yılında kurulduğunu belirtiyorlarsa da, kumpanya Kasım 1856'da teşkil edilmişti (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Meclis-i Mahsus (İ. MM), nr. 1205. Mısır valisi İsmail Paşanın sadarete gönderdiği 15 Ramazan 1280/23.02.1864 tarihli tahriratı; aynı belge Sadaret rütbesi ile birinci dereceden Mecidiye ve imtiyaz rütbelerini haiz Mısır valisi Said Paşaya kumpanyanın teşkiline dair imtiyazın verildiğini belirten evasıt-ı Rebiülevvel 1273/15.11.1856 tarihli hüküm; Mübahat S. Kütükoğlu, “Hamidiye Şirketi...”, s. 172.

⁹ BOA, İrade Mısır (İ. MSR), nr. 648.

toprakları ile Müslümanların yaşadıkları yerler arasındaki mesafeyi bir hayli kısaltmış, bu da hacca duyulan raēbeti yani hacı sayısını bir hayli artırmıştı. Artık sayıları yüz binlere ulaşan hacı adaylarının kısa sürede, rahat ve güvenli yolculuk yapabilmelerini saēlamak iēin yabancı vapur kumpanyaları Müslümanların yaşadıkları ülkelerle Cidde arasında tarifeli hac seferleri düzenlemeye başlamıştı. Mısır idaresi tarafından kurulacak ve Padişah'ın adını taşıyacak vapur kumpanyası sayesinde Müslüman hacılar kutsal topraklara gidiş dönüşlerinde güvenlik iēinde, rahat bir yolculuk yapabileceklerdi.

Abdülmecid özellikle hacılara büyük rahatlık saēlayacaēı düşünülen böyle bir kumpanyanın meydana getirilmesine olumlu bakarak teşvik etti. Kızıldeniz'deki limanlar, Hicaz ve Yemen sahilleri ile Musavva, Sevakin, Kuseyr taraflarına ve Basra Körfezine seferler yapacak kumpanyanın bir kolunu teşkil etmek üzere Akdeniz'de de vapurlar işlettirilmesini istedi. Mısır valisi, Padişah'ın onayının alınmasından sonra şirketin hangi şartlarda teşkil edileceēini bildiren bir *tertipnameyi* Babıâli'ye sundu. Abdülmecid, Said Paşanın takdim ettiēi *tertipnameyi* Meclis-i Âli'ye havale etti. Sultan Abdülmecid Meclis-i Âli'nin olumlu görüşü üzerine kendisinin de teşkilini arzu ettiēi Mecidiye Vapur Kumpanyası'nın belirtilen şartlara uygun olarak bir an evvel teşkiline dair imtiyazı Mısır valisine verdi.

Mecidiye Vapur Kumpanyası'nın kuruluş şartları, imtiyaz müddeti, tařıyacaēı sancak, hukuk ihtilâfların çözüm şekilleri, kumpanyada istihdam edilecek personelin statüleri, nitelikleri, kumpanyanın uyacaēı tarife, kumpanyanın ihtiyacı olan liman, kömür deposu ve tersanelerin nerede ve nasıl yapılacaēı, kumpanya ile taşınacak yolcu ve postalardan alınacak ücretin miktarı gibi şartları ihtiva eden *tertipname* dokuz maddeydi¹⁰. Buna göre kumpanya işletilmeye bařladıēı günden itibaren işletme süresi otuz yıl olacaktı. şirket Mısır hkmetine baēlı olacaēından, iřlettireceēi vapurlar Osmanlı sancaēı taşıyacak ve hisse sahiplerinden biri veya bir kaēı hkmet ile bir anlařmazlıēa düşerse, anlaşmazlık Osmanlı ticaret mahkemesi¹¹ kanunlarına göre çözülecekti.

¹⁰ BOA, İ. MM, nr. 1205; İ. MSR, nr. 648, lef 2.

¹¹ Ticaret mahkemeleri 1839'da Ticaret Nezaretinin teşkilinden sonra gerek Osmanlı, gerekse yabancı uyruklu tüccarların kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmekle görevli olarak kurulmuş, 1847 yılında yabancı uyruklu tüccarların İstanbul'da oturanlarından sekiz-on tanesinin mahkemenin geēici yeliēine atanmasıyla karma ticaret mahkemeleri oluşturulmuştu. Bu konuda bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul 2001, s. 19-21.

Mecidiye Vapur Kumpanyası'nın subayları, İstanbul ve İskenderiye tersanelerindeki Osmanlı donanmasına mensup subay ve neferlerden bölgeyi tanıyan ve bilgili olanlar arasından seçilerek, tercih ve istihdam edileceklerdi. Kumpanyanın işleyeceği güzergâhta sefer yapan ve Haremeyn'e zahire nakleden gemilerin idaresine zarar gelmemesine, Haremeyn'e zahire naklinde bir aksama olmamasına özellikle ve önemle dikkat edilecekti.

Mecidiye Kumpanyası vapurları Osmanlı ve Mısır memurları ve askerlerini tarifesindeki fiyatın yarısıyla taşıyacak, resmî yazışma ve emirleri uğrayacakları yerlere ücretsiz götürecekti, bu sayılanların dışında kalan yolcu ve posta tarifeye tâbi olacaktı. Şirketin ihtiyacı olan ve yurt dışından getirilen alet ve edevat gümrük ve diğer vergilerden muaf olacaktı. Vapurların tamir ve bakımı için şirket adına Kuseyr veya Süveys'te tersane yapılacaktı. Vapurların uğrayacakları limanların lüzumuna göre iskeleleri genişletilecek ve ıslah edilecekti.

Vapurların Mısır ve diğer tersanelerde görecekları tamir ve vapurlara verilecek alet edevat vs.nin bedeli kumpanya tarafından karşılanacaktı. Şirketin acente, depo inşası ve başka amaçlar için ihtiyacı olan arsalar devlet malı ise herhangi bir ücret alınmadan karşılıksız olarak verilecekti. Özellikle Musavva limanında kömür depolamada kullanılacak yerler şahısların özel mülkü olursa buraları uygun fiyatla şirkete verilecekti. Şirketin imtiyaz müddeti sona erdiğinde devletin bedel almada vermiş olduğu arsalar ve diğer yerler bedelsiz olarak geri alınacak; ancak şirket tarafından o arsalar üzerinde binalar inşa edilmişse tarafların rızası veya bilirkişinin belirleyeceği fiyatlarla alınıp verilecekti. Şirketin gelişmesi için mahallî yöneticiler her yerde şirkete kolaylık göstereceklerdi.

Mecidiye Vapur Kumpanyası bu şartlara uygun olarak 1856 yılının sonlarına doğru Mısır'da kuruldu. İmtiyaz müddeti otuz sene¹² olan kumpanyanın kuruluş sermayesi her bir hissesi yüzer riyal itibarıyla kırk bin hisse olarak 160.000 kese idi¹³. Padişah Abdülmecid, kumpanyanın yüz

---

¹² Ahmed Lütfi Efendi kumpanyanın imtiyaz müddetini otuz dört sene olarak belirtmekteyse de (Lütfi, *Tarih*, Yay. Haz. Münir Aktepe, İstanbul 1984, IX, 131) kumpanyaya verilen imtiyaz müddeti otuz senedir (BOA, İ. MM, nr. 1205, Mısır valisi İsmail Paşanın sadarete sunulan 15 Ramazan 1280/23.02.1864 tarihli tahrirati; BOA, Sadaret Divan Kalemi Name-i Hümayun Evrakı (A.DVN.NHM, 15/9).

¹³ BOA, İ. MSR, nr. 648, lef 1. Mısır valisinin 3 Muharrem 1273/04.09.1856 tarihli arzısı.

hisselerini bedeli Hazine-i Hassa tarafından ödenerek satın almıř¹⁴, Sadrazam, vkel ve devlet ileri gelenleri için de hisseler ayrılmıřtı¹⁵.

Mecidiye Vapur kumpanyası kuruluş esaslarına uygun olarak seferlere başladı ve işlediği müddet zarfında seferlerini dört tane vapurla yürüttü. Faal olduğu süre zarfında Süveyş-Cidde¹⁶ ve İskenderiye-İstanbul arasında sefer yaptı¹⁷. Buna karşılık kuruluş tertipnamesinde belirtilmiş olmasına rağmen, Yemen iskeleleriyle Basra Körfezi'ne ve Akdeniz'e seyr ü sefer tasavvurunu gerçekleştirmedi¹⁸. Çarşamba günü İskenderiye'den hareket eden vapur Pazar günü İstanbul'a;¹⁹ Cumartesi günü İstanbul'dan hareketle İskenderiye'ye varırdı²⁰. Bu sırada Cidde valisi Cidde ile Yemen eyaletinin güvenliklerinin sağlanabilmesi için tersaneden bir vapurun bölgeye gönderilmesini istedi²¹. Sultan Abdlmeçid, Mısır'da bir vapur kumpanyasının teşkil edildiğini, bu kumpanyanın bir kolunun Akdeniz'e sefer yapacağını, bir diğer kolunun da Yemen, Cidde ve Basra taraflarına işleyeceğini, dolayısıyla o havaliye istenen yardım ve kolaylığın sağlanmış olacağını belirterek valinin isteğini kabul etmedi²². Ancak yukarıda da belirtildiği gibi şirket Kızıldeniz'de sadece Süveyş-Cidde arasında seferler yapmış, daha öteye geçememişti.

Mecidiye Vapur Kumpanyası seferlere başlayınca, Mısır valisi Babıli'ye müracaat ederek kumpanya vapurlarının uğrayacağı iskelelerde acente

¹⁴ BOA, İrade Dahiliye, nr. 23668.

¹⁵ BOA, İ.MSR, nr. 648, lef 1. Ahmed Lütfi Efendi vkel ve diğer devlet memurlarından kumpanyanın hisselerini almaya istekli olanların İstanbul'da Mısır kapıkethdasına müracaat etmelerinin iln edildiğini ancak, bu ilna kimsenin itibar etmediğini belirtiyor (Lütfi, *Tarih*, IX, 131). Aynı şekilde Karal da Kızıldeniz sahillerinde işletilmek üzere Mecidiye ismi ile bir kumpanyanın kurulduğunu fakat hisse senetlerine İstanbul'da kimsenin sahip çıkmadığını yazıyor (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, VI, 265).

¹⁶ BOA, İ. MM, nr. 1205. 29 Ramazan 1280/ 08.03.1864 tarihli sadaret tezkiresi.

¹⁷ *Rznme-i Cerde-i Havdis*, 13 Şevval 1280/21.03.1864, nr. 835.

¹⁸ BOA, İ. MM, nr. 1205. Mısır valisinin 15 Ramazan 1280/23.02.1864 tarihli tahriratu.

¹⁹ Kumpanyanın İstanbul'daki acentesi 1863 Haziran'ında Galata'da Karaköy Çeşmesi arkasında bulunan 11 numaralı mağazaydı. İskenderiye'ye gideceklerin, posta, eşya veya emanet gndereceklerin buraya müracaatları gazetelerle iln ediliyordu (*Rznme-i Cerde-i Havdis*, nr. 635).

²⁰ *Rznme-i Cerde-i Havdis*, nr. 663. Bu tarihte (1280) kumpanyanın İstanbul acentesi Perşembe Pazarında Yovani Hanında 1 numaralı mağazada idi.

²¹ BOA, Sadaret Mektbi Kalemî Nezret ve Devir Evrk (A.MKT.NZD), 213/17. Cidde valisinin 15 Rebiülevvel 1273/16.11.1856 tarihli tahriratu.

²² BOA, A.MKT.NZD, 213/17. Cidde valisinin 15 Rebiülevvel 1273/ 16.11.1856 tarihli tahriratu.

ve depo binalarının inşası için lâzım gelen arsaların sağlanması hususunda şirkete kolaylık gösterilmesini istedi²³. 1861 yılında bile Cidde'de kumpanyanın ihtiyacına cevap verecek büyüklükte bir acentesi yoktu. Bunun üzerine Cidde valisi, kumpanya vekilleri ve bilirkişilerin, birlikte, yerinde yaptıkları tespit sonucu Cidde gümrük iskelesi meydanının sağ tarafında bulunan miri arsa acente inşasına uygun yer olarak belirlenir²⁴. Ancak şirket, Kızıldeniz'de Cidde-Süveyş arasındaki seferlerden Hac mevsimi dışında umulan faydalar sağlanamadığından ve hac mevsiminde taşıdıkları yolcuyla senenin başka zamanlarında bulamadığından zarar ettiği gerekçesiyle 1861 yılında seferlerini tatil eder²⁵. Kumpanya seferleri durdurulunca, kumpanyaya ait olan vapurlar ile diğer mevcudu satış yoluyla Mısır hükûmetine devir ve teslim edilir²⁶. Kötü idare yüzünden fesh edilen Mecidiye şirketinin²⁷ hacıların gidiş dönüşlerini kolaylaştırmak için sadece hac mevsiminde Süveyş-Cidde arasında işlemeleri yönündeki Mısır valisi Said Paşanın talebi, Babıâli tarafından uygun bulunur ve kumpanya vapurlarının Hac mevsiminde işleyeceği gazetelerle ilân edilir²⁸.

Mecidiye Vapur Kumpanyası'nın Mısır Aziziye Kumpanyası'na Dönüştürülmesi

Said Paşadan sonra Mısır valisi olan İsmail Paşa (1863-1879) Mısır'ı Babıâli'nin hâkimiyetinden kurtarmak, bunu gerçekleştiremediği takdirde hiç olmazsa geniş muhtariyet hakları elde etmek istiyordu. Padişah ve devlet ricali ile iyi ilişkiler kurarak, Mısır veraset usulünün kendi nesli lehine değiştirilmesi, Mısır valilerine "hidiv" ünvanının verilmesi, Mısır ordusunun sayısının artırılması, Musavva ve Sevakın'ın katılmasıyla Mısır topraklarının genişletilmesi gibi önemli imtiyazlar kazandı²⁹. Yeni ekonomik kaynaklar bulmak amacıyla Kızıldeniz sahillerini kontrol etmeye çalıştı. Vali olur olmaz seferleri durdurulmuş olan Mecidiye Vapur Kum-

²³ BOA, Sadaret Mektûbi Kalemi Umûm Vilâyet Evrâkı (A.MKT.UM), 268/42. Mısır valisinin 23.03.1857/27 Cemaziyelevvel 73 tarihli tahrirâtı.

²⁴ BOA, A.MKT.UM, 453/52. Cidde valisinin 25 Receb 277/6.02.1861 tarihli tahrirâtı.

²⁵ Kütükoğlu, "Hamidiye Şirketi...", s. 172.

²⁶ BOA, İ. MM, nr. 1205. Mısır valisi İsmail Paşanın sadarete gönderdiği 15 Ramazan 1280/ 23.02.1864 tarihli tahrirât.

²⁷ Şinasi Altundağ, a.g.m., s. 87.

²⁸ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, 14 Şaban 1278/14 Şubat 1862, nr. 326; 18 Şaban 1278/18 Şubat 1862, nr. 327.

²⁹ Atilla Çetin, "İsmail Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIII, 117-118.

panyası'nı tekrar faaliyete başlatmak için hemen harekete geçti. Ona göre, ticaretin gelişmesine faydası olan ve hacıların emniyetli ve rahat yolculuk yapmalarını temin eden böyle bir kumpanyanın tamamen terk ve ilga edilmesi uygun değildi. İsmail Paşa, sadrazamın Mısır valisine gönderdiği 21 Rebiülevvel 1273 tarihli yazısında geçen "böyle bir vapur kumpanyasının vücudu mülken ve milleten ve hâlen ve istikbalen menafi-i külliye ve muhassenat-ı adidesi müsellemler bulunduğu" ifadesine dayanarak Mecidiye Kumpanyası'nın eski şartlara uygun olarak tekrar tesisini istedi.

Padişah Abdülaziz ve Babıâli de, bu isteğe olumlu yaklaşıncı, Mecidiye Vapur Kumpanyası'na verilmiş olan imtiyaz şartlarına uygun olarak otuz sene imtiyaz müddetiyle kumpanyanın tertip ve idaresine izin verilerek, vapurlar ve diğer mühimmat bilirkişi marifetiyle kumpanyaya teslim edildi. Hisse sahiplerinin gelirinin yıllık % 6'ya iblağı ve şirketin kârı az olursa veya hiç olmazsa bile % 6'ya tamamlanmasını Mısır hükûmeti taahhüt etti. Bu arada kumpanyanın idare müddeti olan altı aylık hesapları kontrol edildiğinde gelirinin % 18,5 olduğu anlaşıldı. Şirketin iyi idare edilmesi ve vapur sayısının artırılması hâlinde gelirleri daha da artabilirdi. Yapılan görüşmeler neticesinde şirket kurucuları şu teklifi yaptı: Belirtilen sahiller ve limanlarda tarifeyi şaşırılmayarak tertip edildiği üzere aralıksız vapurlar işletilecek, Akdeniz'de Anadolu ve Rumeli sahillerine, icap ettiğinde de adalara uğramak üzere her hafta İskenderiye ile İstanbul arasında kesintisiz ve doğrudan doğruya özel posta vapuru kaldırılacak, vapurların sayısı artırılacaktı. İmtiyaz müddetinin doksan seneye çıkarılması ve gelirinin olmaması halinde dahi hisse sahiplerine verilmesi kararlaştırılmış olan % 6'ya % 1 ilâvesiyle yıllık faizin % 7'ye çıkarılması da kurucular tarafından teklif edilen şartlardandı. Kumpanyanın kurucuları arasında yabancı uyruklu üç dört kişi bulunmasına karşın, kurucuların ve hisse sahiplerinin çoğu Osmanlı ve Mısır idaresinde çalışanlardı. Bunlar şirketin işlerini yürütmenin yanında, hükûmetteki görevlerine de devam edeceklerdi³⁰.

Zamanla kumpanyanın idaresi başkalarının eline geçse bile kumpanyanın kurucu meclisi ile hissedarların toplanma yeri Mısır olacak, kumpanyanın idaresi Osmanlı kanun ve mevzuatına göre yürütülecekti. Kararlaştırıldığı ve şart koşulduğu gibi kumpanyanın muhasebesi her sene Mısır Maliye Divanı tarafından yürütülecek, kumpanya defterleri seneden seneye Maliye Divanı tarafından tanzim edilerek mühürlenip teslim edile-

³⁰ BOA, İ. MM, nr. 1205. Mısır valisi İsmail Paşanın sadarete gönderdiği 15 Ramazan 1280/ 23.02.1864 tarihli tahrirat.

cekti. Hisse sahipleriyle hükümet veya şirket, yahut hükümet ile şirket arasında bir anlaşmazlık çıkması durumunda, davalar hükümetin divanlarıyla, meclislerinde ve Osmanlı kanunlarına göre görülecekti. Yabancı hisse sahiplerinden kumpanyada bulunan yabancılardan birinin kumpanya işlerinden dolayı gerek kumpanya ve gerek Mısır hükümeti aleyhinde bir davası olduğu takdirde dava, tâbi oldukları devletlerin konsoloslalarının müdahale ve tavassutu olmadan yürütülecekti. Zaman içerisinde ortaya çıkabilecek değişiklikler münasebetiyle yenilenebilecek olan kumpanya idare memurları ile hissedarları şimdiki şartlar ve mukavele hükümlerine tâbi olacaklardı.

Mecidiye Vapur Kumpanyası faal olduğu sürede seferlerini sahip olduğu 250 beygir gücündeki Nil, Caferiyye, Saidiyye ve Suyut adlı dört vapurla yürütmüştü. Oysa yeni şirket kısa bir süre içinde vapur sayısını Kızıldeniz için inşa edilmekte olanlarla birlikte on ikiye, Akdeniz için ise sekize çıkarmıştı; sekiz ay içinde tamamı Süveyş ve İskenderiye limanlarında hazır olup işleyeceklerdi. Yemen sahilleriyle Basra taraflarına da vapur seferleri düzenleneceğinden, ihtiyaç duyulacak ticaret vapurlarının öncelikle tedarik edilerek kumpanyaya katılmasına izin verildi. Şirket sayesinde İstanbul'dan uzak mesafelerde bulunan ve büyük külfetleri gerektiren Bağdat, Basra taraflarına acilen sevki gereken Osmanlı askerleri ve mühimmatını nakl etmek için kumpanya hazır bir imkân olarak elde bulunacaktı. Vali İsmail Paşanın kumpanyadan beklentileri büyüktü. Valiye göre kumpanyanın geliri bir hayli fazla olacağından Mısır hazinesine yükü ve zararı olmayacağı gibi, Padişahın adı ile anılması da şöhret ve itibarını daha da artıracaktı³¹.

Bu istek karşısında Sultan Abdülaziz şartları yerinde bularak Mecidiye Kumpanyası'nın "*Mısır Aziziye Kumpanyası*" adı ile tespit edilen şartlarda yeniden teşkiline onay verdi. Böylece Mecidiye Kumpanyası'nın adının Mısır Aziziye Kumpanyası olarak değiştirilmesine, imtiyaz müddetinin doksan seneye, yıllık kâr payının da % 7'ye çıkarılmasına izin veren ve kumpanyanın hangi şartlarda faaliyet göstereceğini belirten on maddelik bir imtiyaz fermanı verildi³².

³¹ Aynı belge.

³² BOA, A.DVN.NMH, 15/9; Mısır valisi İsmail Paşaya gönderilen evahir-i Zilkade 280/06.05.1864 tarihli hüküm; Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM), 294/38.

Mısır Aziziye Kumpanyası'nın teşkili Mısır gazeteleriyle de ilân edildi. Rûznâme-i Vekayi-i Mısriyye 60 numaralı sayısında Mısır kumpanyasının az zaman içinde büyük kâr sağlamasının hissedarlarının şevk ve rağbetlerini artırdığını belirterek, kumpanyanın kuruluş şartları ile ilgili olarak okuyucularını bilgilendirdi³³. Kırk bin hisseli olan kumpanyanın sermayesi 800.000 Mısır lirası idi. Hisseler Mısır'ın büyük şehirlerinde ilân edilerek talipleri deftere kaydedilecek, taliplerin fazla olması durumunda çok hisse almış olanlardan hisselerin bir kısmı geri alınarak başka taliplere verilecek, hisse bedellerinin % 15'i peşin, % 10'u üç ay sonra, geri kalanı da kumpanyanın uygun bulup ilân edeceği bir süre içinde tahsil edilecekti³⁴.

Mısır Aziziye Kumpanyası'nın İstanbul'daki acentesi Bahçekapı'daydı³⁵. Şirket Kızıldeniz, Akdeniz, Adalar ve Karadeniz sahillerine seferlere başlayacağından kumpanya vapurlarının uğrayacağı limanlarda vapurlar için gerekli olan acente, kömür depoları ile temsilci ve personelinin ikamet edeceği binaların teminine çalışıldı. Bu tür binaların üzerine inşa edileceği arsalar imtiyaznâme hükümlerine göre devletçe karşılıksız olarak verilecekti. Babıâli, Karadeniz ve Rumeli sahilleri seferleri için Mısır Aziziye kumpanyasının memurlarının ikamet edeceği binalar ile kömür depoları ve diğer bina arsalarının tespiti hususunda Mısır idaresinin İsmail Bey başkanlığında oluşturduğu komisyona kolaylık sağlanması ve yardımcı olunması için mahallî idarecilere emirler verdi. Şirkete verilecek arsaların rüsumat nezaretlerinin gelirlerine sekte vurmayacak yerlerde olmaları konusunda ilgililer ayrıca uyarıldı. Nitekim, Karadeniz sahillerinde kumpanyaya verilecek arsaların tespitini yapmak üzere beraberindeki komisyon ile birlikte Suadiye vapuruyla Sinop'a giden İsmail Bey, Sinop'ta iyi karşılandı.

Mısır heyeti ile Sinop tersane memurlarından meydana gelen meclis, uygun bir arsa arayışına başladı. Sinop'ta hükümet konağı ile tersaneden başka devlete ait emlak yoktu. Hükümet konağı ise bulunduğu mevki ve mevcut durumu itibarıyla kumpanya acentesi için uygun değildi. Tersane içinde, deniz kenarında bulunan iki odalı bir köşkün kumpanya acente yeri olarak kullanılmasına ve kömür deposu da denilen Sinop kalesi du-

³³ *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, 13 Şevval 1280/21.03.1864, nr. 835; *Gurre-i Zilhicce*/07.05.1864, nr. 866.

³⁴ *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, Rebiülevvel 1280, nr. 696.

³⁵ *Journal De Constantinople*, 30 Avril 1864, nr. 4363.

varı dibindeki devlet arazisinin tahsisine karar verildi³⁶. Trabzon'da ise acente için Meydan-ı Şarki'deki arsa ile Çömlekçi İskelesi'nde bir mağaza yeri verildi³⁷.

Rumeli sahilleri için de şirkete gerekli yardım ve kolaylığı sağlama-ları hususunda Golos, Köstence ve Varna kaymakamlıklarıyla Selânik valiliğine emirler gönderildi³⁸. Diğer yandan şirketin İstanbul acentesi direktörü İzmir'de bir acente teşkil etmek üzere İstanbul'dan İzmir'e hareket etti³⁹. Bu arada Mehmed Ali isimli fırkateyn de geçici olarak Aziziye Kumpanyası'na devredildi⁴⁰. Mısır valisi İsmail Paşa, 1866'da Girit isyanı sırasında bütün teçhizatı ile birlikte 16 tabur Mısır nizamiye askerini Azi-ziye Kumpanyası vapurlarıyla İstanbul'a sevk etti ve Beykoz'da askerlerin manevralarını padişahla beraber izledikten sonra Mehmed Ali isimli va-purla Mısır'a döndü⁴¹. Ocak 1865 tarihli karar gereğince beş vakit namazı cemaatle kıldırmak ve gerektiğinde vaaz ve nasihat etmek üzere her vapura birer imam ile müezzin atandı⁴².

Şirkete Verilen İmtiyazlar

İsmail Paşa Mısır Aziziye Vapur Kumpanyası'nın imtiyaz müddetini doksan seneye çıkardıktan sonra şirket adına, kömür yataklarının keşif ve işletilmesi, demiryolu ve fener inşa ve işletilmesi, karantina harçlarından ve çeşitli vergilerden muaf olma gibi bir çok imtiyazlar elde etti.

³⁶ BOA, İrade Meclis-i Vala (İ. MVL), nr. 23538. 27 Receb 281/26.12.1865 tarihli Mec-lis-i Ahkam-ı Adliyye mazbatası ve 4 Şaban 281/2.1.1865 tarihli sadaret tezkeresi ile aynı tezkere üzerindeki 5 Şaban 281/3.1.1865 tarihli irade hamışı.

³⁷ BOA, İ. MVL, nr. 24058. 23 Şaban 281/19.2.1865 tarihi ile Defter Emanetine gönderi-len Sadaret tezkeresi; Çömlekçi İskelesindeki arsanın sınırlarının tespiti için Defter Emaneti sadaretin Trabzon'a yazı yazmasını ister. Sadaret, Defter Emaneti ve Trab-zon vilâyet meclisi arasındaki yazışmalar sonunda tespit edilecek sınırların Trabzon livası tapu defterine yeniden kaydedilerek durumun ilmühaberlerle Varidat muhase-besiyle, Mısır Aziziye Kumpanyası'na bildirilmesi için irade çıkar (BOA, İ. MVL, nr. 24058. 2 Rebiülevvel 282/24.7.1865 tarihli sadaret tezkeresi ve aynı tezkere üzerindeki Rebiülevvel 282/ 25.7.1865 tarihli irade hamışı).

³⁸ BOA, *Ayniyat Defteri*, nr. 307, s. 107. Gurre-i Rebiülahir 81/2.9.1864 tarihi ile Varna ve Köstence kaymakamlıklarına gönderilen emir.

³⁹ BOA, *Ayniyat Defteri*, nr.191, s. 89. İzmir valiliğine gönderilen 21 Cemaziyevvel 1282/12.08.1865 tarihli tahrirat.

⁴⁰ *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, 16 Cemaziyeahir 1280/28.11.1863, nr. 760.

⁴¹ Lütüfî, *Tarih*, Ankara 1988, X, 28-29.

⁴² *Takvim-i Vekayi*, 18 Ramazan 1281/14.02.1865, nr. 787.

Ekonomik konularda vali İsmail Paşanın dönemi yerine getirilmemiş sözler devriydi ve Sudan demiryolu projesi de bunun tipik bir örneğiydi⁴³. Kendisinden önceki vali Said Paşa ilk iş olarak Sudan eyaletleri ile Yukarı Mısır'ı bağlayacak bir demiryolunun inşasını plânlamış, fakat bu plân gerçekleşmemişti. İsmail Paşa bu projeyi yönetimi merkezileştirmeye yönelik bir vasıta olarak şevkle ele aldı. Bu sırada Mısır Aziziye Kumpanyası'nın kurulmasının amacının ticaretin geliştirilmesi olduğu gerekçesiyle kumpanyanın hissedarları İsmail Paşa'dan şirkete demiryolu inşa etme imtiyazı verilmesi için Babîâli ile aralarında vasıta olmasını istemişlerdi⁴⁴. Suriye ve Hicaz'dan çıkarılmış olan Mısır ve yönünü Sudan'a çevirmiş olan Mısır için bu iyi bir fırsattı. Kumpanya demiryolunu Mısır ve Sudan'ın ticaretini geliştirmek ve halkının refahını yükseltmek için Mısır kıtasında Hartum ve oradan Sevakın ve Musavva iskelelerine kadar olan tarafta yapacaktı⁴⁵.

Demiryollarının tecdidi ve İskenderiye'den Mısır'a kadar bir hattın yapılması Mısır idaresine göre zaruri idi. Bu demiryolu, Mısır hükûmeti tarafından yapılmak istense bile hükûmetin malî durumu buna müsait olmadığı gibi, ödemek zorunda olduğu borçlar ve tazminattan dolayı ileride de yapılması imkânsız görülüyordu. Mısır Aziziye Kumpanyası tarafından yapılacak demiryollarının köprülerinden ve istasyonlarından dolayı kumpanyaya arazi temlik ettirilmeyecek, kumpanya yalnızca kiracı olacaktı. Yapılacak demiryolları, istasyonlar ve diğer müstemilâtın hepsi imtiyaz müddeti olan doksan senenin sonunda Mısır hükûmetine terk edilecekti. Sadaretin tercihi demiryolunun Mısır hükûmeti tarafından inşa edilmesiydi. Ancak, valinin tahriratında belirtildiği gibi, Mısır'ın malî durumu buna imkân vermiyordu. Bu yüzden belirtilen şartlar dahilinde demiryolunun kumpanyaya yapılmasına izin verildi⁴⁶.

⁴³ P. M. Hott and M. W. Daly, *A History Of The Sudan From The Coming Of Islam To The Present Day*, 1988, Fourt Edition, s. 80; P. M. Holt, *A Modern History Of The Sudan*, s. 71-72.

⁴⁴ BOA, İ. MSR, nr. 779. Mısır valisi İsmail Paşanın İstanbul'a gönderdiği selh-i Muharrem 1281/04.07.1864 tarihli tahriratı .

⁴⁵ BOA, İ. MSR, nr. 782. Tanta ve Semnud'a kadar işleyen şimendifer arabaları sadece bir hat olduğundan eşya ve mal nakliyatına yetmemekte, taşımacılıkta gecikmeler olmaktadır. Özellikle Mısır'da tarım yapılan yer Mısır'ın güneyi olmasına rağmen burada hiçbir demiryolu yapılmamıştı; Sudan'ın da türlü mahsulü olmasına karşın, mesafenin uzaklığı, denizden ve karadan nakliyat yapılabilecek yollar olmaması yüzünden oraların ticareti hemen hemen yok derecesinde idi. Buraların imar edilmesi ve ticaretin geliştirilmesi demiryoluna bağlıydı (BOA, İ. MSR, nr. 779. Mısır valisinin Sadarete gönderdiği selh-i Muharrem 1281/04.07.1864 tarihli tahrirat).

⁴⁶ BOA, İ. MSR, nr. 779. 12 Safer 1281/16.07.1864 tarihli sadaret tezkeresi.

Şirket imtiyaz şartnamesini hazırlanarak Mısır valisi kanalıyla sadarete arz etti. Mukaddime, dokuz madde ve hatimedden ibaret olan imtiyazname 17 Rebiülahir 1281/18.09.1864 tarihli irade ile onaylandı⁴⁷. Böylece, Mısır Aziziye Kumpanyası'na istediği demiryolunu yapma imtiyazı verildi. Fakat, şirket bu projeyi gerçekleştiremedi. Daha sonra Hidiv'in teşvikleriyle İngiliz mühendis Sir John Fowler, Vadi Halfa'dan Metemma'ya bir demiryolu inşasını plânladı. İş 1873 yılında başlatıldıysa da, Hidiv'in karşı karşıya olduğu malî güçlüklerinden dolayı durduruldu. Şubat 1875'te Vadi Halfa'da yeniden başlatılan demiryolu inşaatına, çalışma güçlükleri ve derin malî krizler nedeniyle tekrar ara verildi ve İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgali üzerine ertelendi. 1896 yılına kadar Sudan'da bundan başka demiryolu inşası olmadı⁴⁸.

Mısır Aziziye Vapur Kumpanyası'nın elde ettiği ayrıcalıklardan biri de kömür çıkarma ve kullanma ile ilgiliydi. Mısır'ı modernleştirmeye çalışan İsmail Paşa, pek çok fabrika kurdu. Mısır'da kömür kıt olduğundan fabrika ve şimendiferlerin ihtiyacı olan kömür Avrupa'dan ithal edilmekte ve bunun için de büyük meblâğ ödenmekteydi. Üstelik sayıları her geçen gün çoğalan Aziziye Kumpanyası vapurlarının kömür ihtiyacı da her geçen gün artmaktaydı⁴⁹. Bu ağır külfetten kurtulmak düşüncesiyle, Mısır'ın kömür ihtiyacının Osmanlı memleketlerinden karşılanması amacıyla konuda araştırma yapmak üzere İstanbul'dan izin istenmesine karar verildi. Osmanlı topraklarının uygun görülen yerlerine Mısır idaresi tarafından adamlar gönderilerek kömür aranacaktı. Selânik, İşkodra, Yanya, Berüşşam'da kömür yataklarının bulunduğu rivayet edilen yerlerde Mısırlı yetkililerce çalışma yapılması hususunda İstanbul'dan izin istendi⁵⁰.

Mısır valisi İsmail Paşa Selânik civarındaki kömür yataklarının keşfiyle, kömürün işletilmesi imtiyazının Mısır Aziziye Kumpanyasına verilmesi konusunda düşüncelerini Babıâli'ye bildirdi⁵¹. Bunun üzerine konuyu görüşmek üzere Mısır'dan bir yetkiliyle kömür yataklarını incele-

⁴⁷ BOA, İ. MSR, nr. 782. 17 Rebiülahir 1281/18.09.1864 tarihli sadaret arz tezkeresi ve aynı tezkere üzerindeki aynı tarihli irade hamîşi; BOA, A.MKT.MHM, 313/82.

⁴⁸ P. M. Holt ve M. W. Daly, *a.g.e.*, s. 80.

⁴⁹ Şirketin bazı gemileri kömür ihtiyaçlarını zaman zaman Doğu-Akdeniz'deki Selânik ve İskenderun kömür anbarlarından temin ediyorlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali İhsan Gençer, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1986, s. 26-27.

⁵⁰ BOA, A.MKT.MHM, 305/7. 27 Muharrem 1281/01.07.1864.

⁵¹ BOA, *Ayniyat Defteri*, nr. 191, s. 101. Mısır valisine yazılan 24 Cemaziyelahir 82/13.11.1865 tarihli yazı.

mek için Selânik'e giden mühendis İstanbul'a çağrıldı. Selânik civarındaki kömürün Őirketçe Őletilmesi Şi Nafia Nezareti ile muhabere edilerek Meclis-i Âli-i Hazâin ile Mısır idaresi adına İstanbul'a gelen Rumeli beylerbeyliği payesine sahip Rasim Paşa arasında yürütüldü. Bu konuda Meclis-i Meâdin tarafından bir ihale-nameye göre, tesbit edilen sınırlar içinde linyit kömüründen başka maden bulunursa o madenler ayrıca, talip olanlara ihale olunacak; linyit kömürünün imtiyaz müddeti Mart 1866'dan itibaren doksan sene olacak; Şirketin çıkaracağı kömürün % 10'u parasız olarak devlete verilecek; maden yatağının sınırları içinde Őahıslara ait arazi varsa sahiplerinin rızası alınacak; eğer arazi devletin ise bunun karşılığı olarak da senede belli bir meblâğ devlet hazinesine verilecek; kumpanya imalât hususunda maden nizamnamesi hükümlerine tâbi olacaktı⁵². Bu ihalename ve Őartname Nafia Nezareti ile Mısır temsilcisi Rasim Paşa tarafından imza ve mühürlenerek teati edildi⁵³.

Mısır Aziziye Kumpanyası'na sıhhiye harcından muaf olma imtiyazı da tanındı. Mısır valisi, Şirket vapurlarından Akdeniz sahillerindeki karantinahanelerde karantina resmi istendiğini, diğer vapur Şirketlerinden bu harcın alınmadığı ve Padişahın nezdinde “her türlü msaadata mazhar olmuş böyle imtiyazlı bir kumpanyanın sair ecnebî kumpanyalarının gördüğü kâffe-i msaadata adem-i nailiyeti'nin tecviz edilemeyeceğini belirterek Şirketin bu vergiden muaf tutulmasını istedi. Sadaret, Mısır valisinin isteğini yerinde bularak, diğer kumpanyalar hakkında uygulanan “muamele-i mtekebile”nin Mısır Aziziye Kumpanyası hakkında da uygulanmasını istedi.

Tophane müşiri ise hangi sebeple Şirket vapurlarından karantina harcı alındığına açıklık getirdi. Ona göre, “muamele-i mtekebile” birkaç vapur kumpanyası hakkında geçerliydi. Bunun sebebi bu kapsamdaki Şirketlerin hayli yüklü patent evrakı ile yolcu ve yazışmaların nakledilmesinde kolaylık sağlamalarıydı. Bunun karşılığında sıhhiye resimlerinin alınmaması için önceleri Nemçe kumpanyası ile sözleŐme yapılmış, daha sonra nasıl olmuş Fransız (Mesaggeri) ve Rusya kumpanyaları ile Osmanlı sancağı altında bulunan Fevaid-i Osmaniyye vapurları da bu usule dahil edilmişti. Bunları rnek gösteren İngiliz, İtalyan ve Yunan Şirketleri de sıhhiye harçlarından muaf tutulmalarını istedilerse de, İstanbul'daki Sıh-

⁵² BOA, A.DVN.NMH, 16/26.

⁵³ Aynı vesika.

hiye Meclisi bu istekleri kabul etmedi. Zira her geçen gün sayıları artan bu şirketlerin sıhhiye harçlarından muaf tutulması, sıhhiye gelirlerini bir hayli azaltacaktı. Üstelik sıhhiye harcı muafiyeti tanınmış olan Nemçe, Fransa, Rusya ve Fevaid-i Osmaniye kumpanyaları karantina idaresine ait bütün yolcu ve eşyaları taşımaya yeterli olduğundan diğer kumpanyalara izin verilmemesi kararlaştırıldı.

Bu karar Mısır Aziziye kumpanyası için de geçerliydi. Ancak sadaret, diğer kumpanyalar bu imtiyaza sahipken, Padişah'ın adını ve Osmanlı Devletinin ay yıldızlı sancağını taşıyan Mısır Aziziye Kumpanyası'nın, nail olamamasının kabul edilebilir olmadığını belirterek şirketin, sıhhiye harcından muaf tutulması gerektiği fikrinde ısrar etti.

Tophane Müşirliği, Sadaretin ısrarları karşısında karantina gelirlerinin azalacak olmasına rağmen, söz konusu muafiyeti kabul etmek durumunda kaldı. Bu imtiyaz kararı 7 Ocak 1866 tarihinde Padişah tarafından da onaylandı⁵⁴.

Mısır Aziziye Kumpanyasının Kızıldeniz'de işleyen vapurları devamlı Cidde iskelesine sefer yapmaktaydı. Cidde limanı boğazının dar olması ve limanının önlerinde bulunan çeşitli şaplar vapurların limana giriş çıkışında zorluklar yaratmaktaydı. Mısır valiliği, bu tür tehlikelerin giderilmesi, Cidde limanına girip çıkacak vapur ve diğer deniz taşıtlarına kolaylık olmak üzere bazı yerlere nişanlar diktirilmesini, Cidde iskelesinin kara tarafına filika ve ufak kayıkların rahatlıkla yanaşarak yolcu ve eşya indirip bindirebilmeleri için uygun iskeleler yapılmasını ve fazlasıyla tehlikeli yerlere ihtiyaca göre bir iki fener inşa ettirilmesini, fenerlerin inşa ve idaresinin Mısır valiliğine ait olmasını istedi. Yolcuların ve malların güvenliği için gerekli olan bu talepler, Padişah Abdülaziz'in 23 Muharrem 1283/07.06.1866 tarihli irâdesiyle kabul edildi⁵⁵.

---

⁵⁴ BOA, İ. MSR, nr. 818. 23 Muharrem 1283/07.06.1866 tarihli sadaret arz tezkeresi ve aynı tezkere üzerindeki aynı tarihli irade hamışı.

⁵⁵ BOA, İ. MSR, nr. 808. Padişaha arz edilen 23 Şaban 282/10.1.1866 tarihli sadaret tezkeresi üzerindeki 23 Muharrem 1283/07.06.1866 tarihli irade hamışı.

Aziziye Şirketinin Hidiviye Kumpanyası'na Dönüş- türülmesi ve Vapurların İngiliz Şirketine Satılması

Mısır Aziziye Kumpanyası 1870-71 tarihinde kumpanya vapurlarının borçları ve siparişlerine karşılık Mısır hükûmetine devredilirken, kumpanyanın adı da Mısır Hidiviye Kumpanyası oldu⁵⁶. Seferlerini Gelibolu, Çanakkale, Midilli, İzmir, Sakız, Rodos, İskenderiye, Cidde, Yemen⁵⁷ hatında sürdüren, İstanbul, İzmir, Beyrut gibi yerlerde seracelikleri bulunan kumpanyanın bir zaman sonra İngilizlerin eline geçmesi için üstü örtülü bazı teşebbüslere girişildi. Mesele ile ilgili gizli ve açık tahkikat yapan Mısır fevkalâde komiseri Ahmed Muhtar Paşa, kumpanya ile ilgili gelişmeleri yakından izleyerek gelişmeleri İstanbul'a bildirerek tedbir alınmasına ve kumpanyanın İngilizlerin eline geçmesine engel olmaya çalışmaktaydı.

Ahmed Muhtar Paşa yaptığı incelemeler neticesinde üç seneden beri vapurların gelirlerinin giderlerini karşılayamaması için bazı memurların özellikle çalıştığını tespit ettiğini belirtmekteydi. Bundaki maksadın vapurların İngilizlerin eline geçmesini sağlamak olduğunu, vapurların satışa çıkarıldığını, bir İngiliz şirketinin kumpanyaya talip olduğunu, muhtemelen birkaç gün içinde müzayede yapılmaksızın satışın gerçekleştirileceğini belirterek, vakit geçirilmeksizin Hidiv nezdinde resmî girişimlerin yapılmasını Babıâli'den istedi⁵⁸. Paşa ayrıca, geniş bir arazi ve havuzlardan

⁵⁶ *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Ankara 1989, XII, 91; Vatikiotis, *a.g.e.*, s. 80; Sema Küçükalioglu, *a.g.t.*, s. 43.

⁵⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, sene 1296, s. 261.

⁵⁸ BOA, Yıldız Perakende Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (Y.PRK.MK), 8/12. Mabeyn başkitabetine Mısır fevkalâde komiseri Ahmed Muhtar Paşanın 21 Şaban 315/14.01.1898 tarihli olarak gönderdiği şifre. Ahmed Muhtar Paşa üç yıl önce Sadarete yazarak, İdare-i Mahsusa vapurlarının muntazam olarak Kızıldeniz'de işlememesi, Hidiv posta vapurlarının da seferlerini durdurmalarından dolayı, Yemen kıtasının ticarî mallarının sevk edilemediğini, özellikle Yemen iskelelerine indirilen kahvenin nakli için bazı Yemenli tüccarların İskenderiye'ye giderek yabancı posta acentelerine baş vurduklarını, İskenderiye'deki Lloyd Kumpanyası'nın teklifi kabul ettiğini, bu durumun devamının siyasi ve ticarî olarak Osmanlı Devletine zarar vereceğinden tedbir alınmasını istemişti (BOA, Eyalet-i Mümtaze Mısır (A.MTZ.MSR), 5-B/167. Ahmed Muhtar Paşanın gurre-i Rebiülahir 313/20.09.1895 tarihi ile sadarete yazdığı tahrirat). Buna karşılık verilen cevapta Süveyş-Basra arasında işlemek üzere bir adet vapurun gönderildiği, birinin de yakında gönderileceği, Kızıldeniz limanları arasında İdare-i Mahsusa vapurlarının işlediği, askerî nakliyattan dolayı on beş-yirmi günlük fasıllarla dört adet vapurun o tarafa gönderileceği, Yemen iskelelerindeki kahvenin nakli için de İdare-i Mahsusa acentelerine gerekli uyarıların yapıldığı bildirilmişti (A.MTZ.MSR, 5-B/167, 13 Rebiülahir 313/02.10.1895 tarihi ile Ahmed Muhtar Paşaya gönderilen cevap).

ibaret olan İskenderiye tersanesinin, Süveyş'teki havuzun, on bir vapurla bir çok eski eşyanın satılacağını doğrudan doğruya Mabeyn'e bildirdi⁵⁹.

İstanbul'u meseleden devamlı haberdar eden Ahmed Muhtar Paşa, Hidiv vapurlarıyla İskenderiye ve Süveyş'teki tersane ve havuz müstemilatının 150.000 liraya bir İngiliz şirketine satılırsa, İskenderiye ve Süveyş limanlarının bundan sonra tıpkı Malta gibi İngilizlerin Akdeniz'deki gemilerine mahsus bir tersane şeklini alacağını belirtmekteydi⁶⁰. Satışın gerçekleşmesi için her yola başvuran Mısır Nazırlar Meclisi'ne göre, Hidiv posta vapurları “Şirket-i Aziziyye” adıyla ticarete mahsus malî bir şirket olarak kurulmuştu. Şirket faaliyetlerini durdurduğu zaman vapurları ve diğer mal varlığı Mısır hükûmetinin “emlak-ı mahsusası” arasına katılmıştı ve şirket o zaman da Akdeniz ve Kızıldeniz'de işleyen diğer özel vapur şirketleri gibi “ticaret sınıfı”nı korumuştur. Bu sırada şirketin vapurlarının bir çoğu satılmış olduğundan, bu sefer de Mısır hükûmeti vapurların satışında hiçbir mahzur görmemişti. Üstelik söz konusu vapurlarla müstemilatından olan binalar ve eşyaların satışı meselesinde Mısır hükûmeti, padişah fermanlarıyla kendisine tanınan ayrıcalıkların dışına çıkmamıştı. Bundan dolayı, söz konusu satış, her zaman örneği görülen basit ve adi bir satışı⁶¹. Ancak, Hidiv'e İstanbul'dan gönderilen telgrafta, söz konusu satış teşebbüsünün sıradan bir satış muamelesi olmadığı ve onaylanması Devletin hukukunun yabancı bir kumpanyaya devri anlamına geldiği ve kesinlikle kabul edilmediği bildirildi⁶². Ayrıca, Osmanlı Devletinin hukukunun tabî bir parçası olarak padişahın fermanıyla Mısır'a verilmiş olan imtiyazların yalnızca hidiviyete tevdi edildiğinden hepsi veya bir kısmı, Mısır arazisinin hiçbir parçası her hangi bir sebeple başkasına devr edilemezdi⁶³.

Babîlî'nin satış kontratının fesh ve iptaliyle ilgili olarak kesin bir karar aldığını ve Hidiv'in Mısır Nazırlar Meclisi'nin kararına muhalif olduğunu öğrenen İngiliz Genel-Konsülü olarak Hidiv hükûmetinin baş idarecisi olan Lord Cromer, derhal Hidiv'in huzuruna çıkarak satış kararının

⁵⁹ BOA, Y.PRK.MK, 8/12. Mabeyn başkitabetine Mısır fevkalâde komiseri Ahmed Muhtar Paşanın 21 Şaban 315/14.01.1898 tarihli olarak gönderdiği şifre.

⁶⁰ BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A-HUS), 381/9. Ahmed Muhtar Paşanın 5 Ramazan 315/24.01.1898 tarihli ve şifreli telgrafi.

⁶¹ BOA, A.MTZ, 5-C/194. Mısır Hidivliğinden sadarete gönderilen telgrafın halli sureti.

⁶² BOA, İ.MSR, nr. 1675. 12 Ramazan 315/03.02.1898 tarihli hususî irade.

⁶³ BOA, İ.MSR, nr. 1676. 10 Ramazan 315/ 01.02.1898 tarihli hususî irade.

Babıâli'ye bildirilmesinde tereddüt edilmemesini, kendisinin de Salisbury'e yazarak İstanbul'daki sefaretini vasıtasıyla Babıâli'nin itirazını izole edeceğini bildirdi⁶⁴. Osmanlı Devletinin şiddetli itirazlarına ve Hidiv'in muhalefetine rağmen, Mısır Nazırlar Meclisi, Mısır Maliye Nezaretinin Hidiviye vapurları ile İskenderiye ve Süveyş'teki havuz ve tersane müştemilâtının bir İngiliz kumpanyasına satışını kesinlikle tasdik ederek kendi cephesinden meseleye son verdi⁶⁵. Buna rağmen, Abdülhamid meselenin Osmanlı Devletinin aleyhine sonuçlanmasını kabullenmek istemedi. Mısır ve İngiltere ile görüşmelere devam edilmesini, olumlu sonuç alınamaması hâlinde, Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğü ile ilgili anlaşmalara imza atmış olan ve Mısır'da menfaatleri bulunan bir iki devlete müracaat edilmesini Babıâli'den istedi⁶⁶. İstanbul'da bu gelişmeler olurken Ahmed Muhtar Paşa, İskenderiye ve Süveyş tersane ve havuzlarının satışının yapıldığını ancak, Vadi Çiftliği'nin henüz satılmadığını bildirdi. Sadrazam, bunun üzerine ertesi gün Encümen-i Mahsus-ı Vükela'yı Babıâli'de toplanarak mesele ile ilgili bir "muhtıra" hazırlayacağını padişaha bildirdi. II. Abdülhamid, Encümen-i Mahsus'un Babıâli'de değil, Mabeyn-i Hümayun'da toplanmasını istedi⁶⁷.

28 Şubat 1898 tarihinde Encümen-i Mahsus Mabeyn'de toplanarak, yenilenmeleri ve tamirlerine Mısır hazinesince külliyetli para sarf edilmiş olan Hidiviye vapurlarının adı bir şirket olarak değerlendirilmesinin hatalı olduğuna hükmederek önceden Mısır harp gemilerine mahsus iken sonradan Hidiviye vapurlarına devr ve teslim edilen tersane ve havuzların bina ve arazilerine satılabilir emlak rengi verilmesini Osmanlı hukukunun muhafazası açısından uygun bulmadı. Satışı gerçekleştirilen vapurların geri alınması için şu aşamadan sonra ısrar etmenin boş bir çaba olduğunu kabul eden Encümene göre şu aşamada önemli olan tersane bina ve arazilerinin geri alınması ile Vadi Çiftliği arazisinin satışının engellenmesiydi⁶⁸. Bu sırada Babıâli'ye bir "muhtıra" veren İngiltere, satış muamelesine karşı çıkılmasının, birkaç seneden beri Osmanlı Devletinin İngiltere'nin bütün teşebbüslerine karşı yürüttüğü "husumetkâr" politikaların Mısır'daki tat-

⁶⁴ BOA, Y.A-HUS, 381/43. Ahmed Muhtar Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği 17 Ramazan 315/08.02.1898 tarihli şifreli telgraf.

⁶⁵ BOA, İ.MSR, nr. 1676. 10 Ramazan 315/01.02.1898 tarihli hususî irade.

⁶⁶ BOA, İ.MSR, nr. 1678. 29 Ramazan 315/20.02.1898 tarihli hususî irade.

⁶⁷ BOA, İ.MSR, nr. 1681. 6 Şevval 315/27.02.1898 tarihli hususî irade.

⁶⁸ BOA, YEE, 2/25. Encümen-i Mahsus'un 7 Şevval 315/28.02.1898 tarihli mazbatası.

bikatı ve Hidivin hukukuna müdahale olarak değerlendirdi. İngiltere'nin buna sessiz kalmayacağı, Babıâli'nin satış işine bir itirazı var ise muhatabının Hidiv değil, İngiltere hükûmeti olduğunu, satış anlaşmasının iptaline izin vermeyeceğini bildirdi⁶⁹. Bu sırada Mısır Hidiviye vapurları bazen İngiliz, bazen de Osmanlı bayrağı çekebiliyorlardı⁷⁰. Bir müddet sonra ise İngiliz bayrağı çekerek, kendilerine yabancı kumpanya muamelesi gösterilmesini talep ettiler⁷¹.

S o n u ç

1856 yılında Mecidiye Kumpanyası adı ile Mısır'da kurulan ve seferlerini İskenderiye-İstanbul, Cidde-Süveyş arasında yürüten Mecidiye Kumpanyası, umulan ölçüde kâr elde edilemediğinden faaliyetlerine 1861 yılında ara verildi. Fakat kısa bir zaman sonra İsmail Paşanın Mısır valiliği sırasında Mısır Aziziye Kumpanyası adıyla yeniden teşkil edildi. Kumpanyanın yeniden teşkili ve isim değişikliği sırasında kumpanyanın imtiyaz süresi 30 yıldan 90 yıla çıkarılırken, kumpanyaya dolayısıyla da Mısır idaresine kömür yatakları işletme, demiryolları yapma, fener inşası ve işletmesi, sıhhiye harçlarından muaf olma gibi ekonomik yönden son derece önemli olan ve serbest hareket etme imkânı sağlayan imtiyazlar verilir. 1870 başlarında Aziziye Kumpanyası'nın gemileri ve diğer müstemilâtı Mısır hükûmetinin “emlâk-ı mahsusası” arasına girerken, şirketin adı da Mısır Hidiviye Kumpanyası olarak değiştirilir. Kumpanyanın teşkilinden evvel yapılan tersane ve havuz, özellikle de vakıf akaratından olan Vadi Çiftliği arazisi her nasılsa kumpanyanın eline geçer. Bir müddet sonra da Hidiviye Kumpanyasının vapurları, ardından da Süveyş'teki tersane, havuzlar ve büyük bir vakıf arazisi bir İngiliz şirketine satılır. Osmanlı Devleti bunları geri almak için Mısır Hidivliği ve Mısır Nazırlar Meclisi nezdindeki yoğun girişimleri İngilizlerin şiddetli muhalefeti ile karşılaşır. İngiltere Osmanlı Devletine baskı yaparak, bu konudaki muhatabının Mısır Hidivliği değil İngiliz hükûmeti olduğunu belirtir ve Babıâ-

⁶⁹ BOA, A.MTZ, 38/7; Y.A-HUS, 328/75. İngiliz sefirin Babıâli'ye verdiği 17 Şevval 315/10.03.1898 tarihli muhtıra tercümesi.

⁷⁰ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzat, 66/7.

⁷¹ İskenderiye'den İstanbul'a gelen Hidiv postasına mensup vapurun İngiliz bayrağı çektiği görülmüş, hatta postanın acentesi ile kaptan ve süvarisi İstanbul liman dairesine giderek bundan sonra Mısır posta vapurlarına ferman verilerek diğer ecnebî vapurları gibi muamele olunmasını teklif etmişlerdir (BOA, A.MTZ, 5-C/194. Bahriye Nazırı'nın Sadaret'e sunulan 20 Zilhicce 316/30.04.1899 tarihli tezkere).

li'ye bir nota vererek protesto eder. Osmanlı Devleti bu uygulamaya bir hayli direnirse de İngiltere'nin baskısı ve notası ile durumu kabullenmek zorunda kalır.

“ MECIDIYE SHIP COMPANY FOUND IN EGYPT AND ITS FUNCTIONS ”

Abstract

Towards the mids of the 19. Century some foreign and native ship companies started to work in the Ottoman seas. “Mecidiye Ship Company” as one of these companies was founded in 1856 in Egypt. This company transported pilgrims in the pilgrimage seasons. This article investigated the developments of the company such as name changes to “Mısır Aziziye Company” and than “Hidiviye Company” and the take over by the British Company.

Keywords

Mecidiye Kumpanyası, Mısır Aziziye Kumpanyası, Hidiviye Kumpanyası.

AHMET CEVDET PAŞANIN SURIYE VALİLİĞİ (Şubat-Kasım 1878)

Ş. Tufan BUZPINAR*

ÖZET

Cevdet Paşa Doksaniç harbi akabinde çok kritik bir dönemde Suriye valiliğine tayin edildi ve Kasım 1878'e kadar bu görevde kaldı. Makale, Paşa'nın bu güne kadar ciddi bir araştırmaya konu teşkil etmemiş olan bu görev süresindeki gelişmeleri incelemektedir. Tayinin gerçekleştiği dönemde Suriye'nin genel şartları belirtildikten sonra vilâyetin giderek artan öneminin temel sebepleri üzerinde durulmaktadır. Sonra, Cevdet Paşa'nın hangi şartlarda ve ne tür saiklerle tayin edildiği tespit edilmekte, ardından Suriye'de ciddi anlamda meşgul olmak zorunda olduğu problemler ele alınmaktadır. Bu arada beklenmedik bir şekilde Kozan'a görevlendirilmesi ve Suriye'ye dönerken görevden alınışına sebebiyet veren gelişmeler makalenin son bölümünde ele alınan konulardır.

Anahtar Kelimeler

Suriye, Cevdet Paşa, Sultan II. Abdülhamid.

Cevdet Paşa, XIX. yüzyıl Osmanlı devlet adamları arasında Arap nüfusu yoğun olan vilâyetlerle ilgili bilgi ve tecrübesi ileri düzeyde olanların önde gelenlerindedir. Suriye bölgesinin en önemli idarî birimlerinden olan Halep vilâyetinde valilik yaptığı 1866-1868 döneminde elde ettiği tecrübe bilgilerin yanı sıra bölgenin Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi tarihi hakkında eser yazabilecek kadar kitabî bilgilere de sahipti. Devrinin en önemli ve en kapsamlı tarih eserlerinden olan *Tarih-i Cevdet* bu konuda doyurucu örneklerle doludur. Arap topraklarında kendi yaşadığı dönemde meydana gelen önemli olaylarla ilgili bilgi, görüş ve değerlendirmeleri için *Tezakir-i Cevdet* ve *Ma'ruzat* adlı eserlerine de bakmak gerekir. Ancak belirtilmelidir ki Cevdet Paşanın 1878 başında gerçekleşen Suriye valiliğine tayini onun bölge hakkındaki bilgi birikimi dolayısıyla başarılı olma şansının fazlalığından değil, döneminde yaygın olan paşalar arası rekabetin bir sonucudur.

---

* Doç.Dr., Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/tufanbuz@yahoo.com

Cevdet Paşa Doksanüç harbi sonrasına denk gelen çok önemli bir zaman diliminde Suriye valiliğine tayin edildi. XIX. yüzyılın en önde gelen âlim ve devlet adamlarından olan Cevdet Paşanın nezaretlerdeki görevleri gibi taşra görevleri de henüz kapsamlı araştırmalara konu olmamıştır. Bugüne kadar yayımlanan Cevdet Paşa literatüründe Suriye valiliği görevi hakkında verilen bilgiler bir iki cümleyle ötesine geçmemektedir. İlginçtir; Cevdet Paşa kendisi de Suriye valiliği dönemini yarım cümle ile “Suriye’ye varıp mümkün merteye islâh-ı umûr-ı vilâyete mübâderet ettiğimiz sırada Kozan’da zuhûr eden...” diyerek geçiştirir. Buna karşılık iki aylık Kozan seferiyle ilgili iki paragraf bilgi verir.¹ Ölümünün 100. yılı münasebetiyle düzenlenen bir sempozyumda sunduğumuz “Cevdet Paşa ve Araplar”² tebliği çerçevesinde bizim de ana hatlarıyla değindiğimiz söz konusu görev dönemi bu makale ile nispeten detaylı bir incelemeye konu olmaktadır. Suriye valiliğine tayini ve valilik dönemiyle ilgili detaylara geçmeden önce Suriye vilâyeti ile ilgili bazı ön bilgilerin verilmesi, konunun daha iyi anlaşılması bakımından elzem görünmektedir.

Suriye Vilâyeti

Cevdet Paşanın görevde bulunduğu dönemde Suriye vilâyeti, kuzeyde Lazkiye kazasından güneyde Sina çölüne ve batıda Akdeniz’den doğuda Suriye çölüne kadar uzanan geniş bir alanı -1861’de özel bir statüye kavuşan Cebel-i Lübnan müstakil mutasarrıflığı ve 1872’de müstakil mutasarrıflık statüsüyle idarî bakımdan doğrudan merkeze bağlanan Kudüs hariç-kapsamakta idi. 1878’de vilâyetin yedi sancağı –Şam-ı Şerif, Trablus, Belka, Beyrut, Akka, Hama ve Havran- ve bunlara bağlı yirmi beş kazası vardı.³

¹ Cevdet Paşa, *Tezakir: 40-Tetimme*, (haz. Cavid Baysun), Ankara 1986, s. 174-175. Fuat Köprülü danışmanlığında Cevdet Paşa ile ilgili 1938’de hazırladığı ve çok kıymetli bilgiler ihtiva eden lisans tezinde Âli Ölmezoğlu, Suriye ile ilgili *Tezakir*’de verilen bilgi ve üslûbu tekrar eder. Bu tez kısa bir süre önce Celal Bayar Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır (Âli Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, Manisa 2002, s. 64-65).

² Tufan Buzpınar, “Cevdet Paşa ve Araplar”, *Ahmet Cevdet Paşa: Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara 1997, s. 173-176.

³ *Salname-i Vilâyet-i Suriye*, 1295, defa 10, s. 70-104. Salnamenin sonunda vilâyet ve sancak sınırlarını gösteren bir Suriye vilâyeti haritası bulunmaktadır. Suriye vilâyeti idarî taksimatının genel bir değerlendirmesi için bk. Nejb Saliba, *Wilayat Suriyya, 1876-1909*, basılmamış doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 1971, s. 2-67; Max L. Gross, *Ottoman Rule in the Province of Damascus, 1860-1909*, basılmamış doktora tezi, Georgetown Üniversitesi, 1979, s. 1-9.

Suriye nüfusunun tamamı aslen Arap olmasa da Arapça konuşmaktaydı. O güne kadar güvenilir bir nüfus sayımı yapılmamış olmakla birlikte 1878 yılı tahminî nüfusu 600.000 civarındaydı. Bu nüfusun büyük çoğunluğu köy, kasaba ve şehirlerde yerleşik hayat sürmekteydi. Küçük bir bölümü oluşturan bedeviler ise göçebe hayatı yaşamaktaydı.

Suriye nüfusu dil birliğine sahip, ancak inanç birliğinden mahrumdu. Çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bu önemli Osmanlı vilâyetinde Hıristiyanlar ve sayıları çok az olmakla birlikte Yahudiler de vardı. Özellikle Müslümanlar ve Hıristiyanlar kendi aralarında çeşitli mezheplere ayrılmış durumdaydı. Müslümanlar Sünnî ve Şîî olmak üzere iki ana gruba ayrılmakla birlikte bunların dışında kalan Nusayrîler, Lazkiye ve Dürzîler Havran bölgelerinde yoğunlaşmışlardı. Aynı şekilde Hıristiyanlar da kendi aralarında Ortodoks, Katolik ve Protestan gibi mezheplere ayrılmışlardı.⁴ Bu tür mezhep farklılıkları bölge insanlarının ilişkilerini belirleyici olmak bakımından neredeyse din ayrılığı kadar etkili idi. Yahudiler de bir dinî azınlık grubu olarak mevcut olmalarına ve özellikle Safed ve Taberiye'de yoğunlaşmalarına rağmen bu dönemde siyasî ağırlıkları yoktu.

Suriye Vilâyetinin Önemi

Suriye, Tanzimat döneminde merkezi hükûmetin sıkı kontrolü altına girmiş ve yeni kararların vakit geçirmeksizin uygulamaya koyulduğu tek Arap vilâyetiydi. Dahası Suriye, Hicaz'ın, Arap hinterlandının ve Güneydoğu Anadolu vilâyetlerinin muhafazası için çok önemli bir stratejik konuma sahipti. Suriye bölgesinin kaybı Hicaz bölgesini kontrol altında tutmayı neredeyse imkânsız hâle getirecekti. Bu da Osmanlı hilâfetinin geleceğini doğrudan ilgilendirmekteydi. Dinî bakımdan da çok önemliydi. İslâm dünyasınca bilinen dinî ziyaretgâhlara sahip olmasının ötesinde Şam, Mekke'ye giden hac yolu üzerinde bulunmaktaydı ve devletin her yıl büyük törenlerle uğurladığı Sürre Alayı'nın en önemli duraklarından biriydi. Bu özelliklerinden dolayı Şam farklı bölgelerden gelen hacıların toplanma ve buluşma yeri idi. Diğer bir ifadeyle Şam, kuzeyden ve doğu-

⁴ Suriye'deki dinî gruplar için bk. Albert Hourani, *Minorities in the Arab World*, Oxford 1947; Robert Brenton Betts, *Christians in the Arab East*, London 1979; John Joseph, *Muslim Christian Relations and Interchristian Rivalries in the Middle East*, New York 1983; Robert M. Haddad, *Syrian Christians in Muslim Society*, Princeton, 1970; nüfus istatistikleri için bk. Justin McCarthy, "The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914", *Asian and African Studies*, 15(1981), s. 11-14.

dan, Osmanlı topraklarından ve dışarıdan gelen binlerce hacıya her yıl birkaç ay ev sahipliği yapmaktaydı. Bu nedendir ki Suriye vilâyetinin iç ve dış güvenliği, halkın huzuru ve devlete sadakati Osmanlı Padişah-Halifesi'nin en azından dinî prestiji açısından çok önemliydi. Şam'ın dinî açıdan önemini artıran yeni bir gelişme de 1876 yılından itibaren İranlı hacıların da Şam-Mekke güzergâhını kullanmaya başlamalarıydı.⁵

Suriye'nin uluslar arası önemi de gün geçtikçe artmaktaydı. Fransa, çok uzun süreden beri Hıristiyanlardan Maronilerle yakın ilişki kurmasına ilâve olarak 1840'ların sonundan itibaren Suriye'ye yerleşmiş bulunan binlerce Cezayirliye Fransız vatandaşlığı hakkı vererek Müslümanlardan da kuvvetli bir taraftarlar grubu oluşturmaya çalışmaktaydı.⁶ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı neticesinde İngiltere de sahneye çıktı. Rus yayılcılığına karşı hazırlıklı olmak bakımından bölgede bir üs arayan İngiltere bir ara Suriye'yi işgal etmeyi düşünmüş ve bölgedeki başkonsolosu Eldridge'den halkın İngiliz işgaline ne tür bir tepki gösterebileceği konusunda görüş bildirmesini istemişti. Eldridge'in kendi ifadesine göre genel eğilim böyle bir işgalin lehindeydi; bunun gerçekleştiğini görme arzusu neredeyse herkes tarafından paylaşılmakta ve özellikle de Müslümanlar arzulu görünmekteydi. Eldridge böyle bir girişimin güçlük çekmeden veya en azından yerli halkın karşı koymasına maruz kalmadan gerçekleştirilebileceğini düşünmekteydi.⁷ Uzun süren araştırmalar ve mülâhazalar sonucunda Suriye'ye oldukça yakın olan Kıbrıs adasını üs olarak seçen İngiltere, Padişaha yaptığı müracaatta Suriye ve Anadolu'yu koruyabilmek için bu tercihi yaptığını belirtmekteydi.⁸ Aynı zamanda Suriye dahil, Devletin Asya vilâyetleri için idarî, adlî ve vergi alanında müşterek bir program hazırlamak konusunda Padişah'tan söz alan İngiltere, bölgeye olan ilgisini perçinlemek için Aralık 1878'de İstanbul'daki büyükelçilik birinci kâtibi

⁵ Public Record Office(PRO) Foreign Office(FO) 195/1264 Jago-Salisbury no 16, Damascus 6 October 1879.

⁶ Fransa'nın Cezayir'i işgali sonrasında Suriye'ye yerleşen Cezayirlielerin tabiiyeti konusunda Osmanlı Fransız rekabeti için bkz. Tufan Buzpınar, "Suriye'ye Yerleşen Cezayirlielerin Tâbiyeti Meselesi (1847-1900)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1997, I, 91-106.

⁷ FO 226/195 Eldridge-Derby, political no. 33, Beirut 10 Nisan 1878. 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgali sonrasında Suriyeli Müslümanların İngilizlere tepkisi Eldridge'in görüşlerinin ciddi anlamda sorgulanması gerektiğini göstermektedir. Bk. Tufan Buzpınar, "The Repercussions of the British Occupation of Egypt on Syria, 1882-1883", *Middle Eastern Studies*, 36/1 (January 2000), p. 82-91.

⁸ FO 78/2768 Salisbury- Layard, telegram, most confidential, 23 May 1878.

Edward Malet ve Eylül 1879'da da Büyükelçi Henry Layard'ı Suriye'ye göndermişti.⁹

Son olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının neticesi de Suriye'nin önemini artırmıştı. Diğer Asya vilâyetleriyle birlikte Suriye daha iyi bir ilgi ve idare neticesinde Balkanlarda kaybedilen toprakların gelirlerini telâfi edebilir diye düşünülmüştü. Cevdet Paşa Suriye'ye vardıktan kısa bir süre sonra Kahvecibaşı Mahmut Efendiye yazdığı mektupta bu konuya dikkat çekmekteydi: "Rumelinin harabolması hasebiyle varidât-ı devletin hemen nisfi tenâkus etmiş oldu. Bu açığı doldurmak için şimdi bizce ehemm olan mesele Anadolu ve Arabistan kıtalarının imaretiyle tezyîd-i servet-i husûsîdir... Suriye ve Halep ve Adana vilâyetleri imar olunursa bir Mısır olur".¹⁰

Ancak önemi bu denli artan Suriye'nin Müslüman halkı büyük bir şok yaşamaktaydı. Doksanüç Harbi'nde Osmanlı ordularının ağır yenilgilere maruz kalması Suriye halkını moral açıdan çökertmiş ve sıkça atıfta bulunulan bir rivayete göre Müslüman ileri gelenlerin bazıları devletin dağılması durumunda Suriye'nin geleceğinin ne olacağı konusunu tartışmak üzere gizli toplantılar yapmışlardı. Osmanlı Devletinin yıkılabileceği ve bir Avrupa devletinin Suriye'yi işgal edebileceği korkusu o dereceye ulaşmıştı ki mahallî nüfuz sahibi bazı kimseler böyle bir durumda Suriye'nin tam bağımsızlığı için çalışmak kararı almışlardı.¹¹ Halkın ekonomik sıkıntılarının ciddî boyutlara ulaştığını, Cevdet Paşanın göreve başlamasından kısa bir süre sonra ekmek fiyatlarında meydana gelen artış nedeniyle erkek nüfusunu savaşa göndermiş kadınların hükûmet konağını taşlamasından da anlamak mümkündür.¹²

Savaşın olumsuz etkilerinden biri de Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında belli derecede var olan tansiyonu tehlikeli boyutlara varacak kadar yükseltmesidir. Müslümanların Hıristiyanlara karşı duydukları kızgınlığın temel nedeni Osmanlı Devletinin Balkanlardaki Ortodoks Hıristiyanları koruma bahanesiyle savaş çıkaran Hıristiyan bir devlete, yani Rusya'ya, yenilmesinin yanı sıra devletin Hıristiyan tebaasının savaşın yükünü paylaşmamasıydı. Müslümanlar savaşa can ve mallarıyla katkıda

⁹ FO 424/91 Layard- Salisbury, no. 900, confidential, Therapia 20 October 1879.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), 39/14, 12 Rebiülevvel 1295/16 Mart 1878.

¹¹ Adil es-Sulh, *Sutur mine'r-Risale*, Beyrut 1966, s. 68.

¹² PRO FO 195/1201 Jago-Derby, no 5 political, Damascus 27 March 1878.

bulunurlarken gayrimüslimler askerlikten ve savaş sırasında toplanan ek vergilerden muaf olduklarından savaşın neden olduğu maddî ve manevî olumsuzluklardan doğrudan etkilenmemişlerdi.¹³ Cevdet Paşanın Suriye valiliğine tayin olunduğunda devralacağı vilâyetin şartları ana hatlarıyla bu şekildeydi.

Cevdet Paşanın tayini ve valiliği

Cevdet Paşa Şubat 1878'de Suriye valiliğine tayin olundu. Paşanın bu göreve getiriliş nedeni 9 aydan bu yana vekâletle yönetilmekte olan Suriye'nin bir düzene konulması gerektiği kanaati değil, Cevdet Paşa ile ikili ilişkileri iyi olmayan Ahmet Vefik Paşanın Şubat 1878'de sadrazamlığa getirilmesidir. Vefik Paşa sadaret görevine başlar başlamaz Evkaf Nazırı Cevdet Paşayı İstanbul'dan uzaklaştırmış ve Suriye'ye vali olarak tayin etmiştir.¹⁴ Cevdet Paşanın bu tayine karşı o zamanki reaksiyonu bilinmemekle birlikte sonradan notlarında bunu “bir büyük nimet ü inayet” olarak telâkki ettiğini “zira ordularımız bozulmuş. Rusyalı Edirne'ye gelmiş. Dersaadet'e doğru geliyor. İngiliz donanması dahi Boğaz'dan içeri girmek istiyor. İstanbul Rumeli muhâcirleri ile doldu; zikri elem verir bir hâle dūçâr oldu” şeklinde ifade etmektedir.¹⁵

Cevdet Paşanın bu tayini gerçekten İstanbul'un üzüntü ve kargaşa dolu ortamından uzaklaşmak açısından sevindirici mi bulduğu yoksa öyle teselli mi olduğu bir tarafa, yeni görev bölgesi aşına olmadığı bir yer değildi. Daha önce 1866-1868 yıllarında Halep valisi iken dönemin Suriye Valisi Mehmet Raşit Paşa ile zaman zaman biraraya gelerek bölgenin güvenlik ve refahının nasıl artırılacağı konularını tartışmışlardı. Hatta bu görüşmeler sonrasında bölgenin muhafazası için müşterek bir kararname de kaleme almışlardı.¹⁶ Vakıa, ilmiye kökenli olması, Arapça bilmesi ve İstanbul'da muhafazakârlar grubundan olması hasebiyle bir ilim merkezi olan

¹³ Saliba, *a.g.t.*, s. 72-78.

¹⁴ Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1946, s. 145. Bu eserin tıpkıbasımı Türkiye Diyanet Vakfı yayınları arasında çıkmıştır (Ankara 1996). Cevdet Paşanın Suriye valiliğine ilk tayini 1876 yılında Sadrazam Mahmut Nedim Paşanın onu İstanbul'dan uzaklaştırmak istemesi sonucu gerçekleşmişti. Ancak daha Suriye'ye hareket etmeden önce tayini durdurulmuş ve maarif nazırlığına getirilmişti.

¹⁵ Ahmet Cevdet, *Tezakir, 40-Tetimme*, s. 173-174.

¹⁶ Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, 34. Cevdet Paşanın Halep valiliği için bk. T. Buzpinar, “Cevdet Paşa ve Araplar”, s. 170-173; Âli Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 44-46.

ve muhafazakârlığıyla tanınan Şam'a gitmek Cevdet Paşa için zahiren uygun görünmekteydi. Bilinebildiği kadarıyla onun da tayinine karşı ciddi bir itirazı olmamış ve kısa süre zarfında yola çıkarak 20 Şubat 1878'de ailesi ve aile öğretmeni İlyas Matar Efendi ile birlikte Beyrut'a ulaşmıştı. Orada “bazı mesalihin ru'yet ve tesviyesi için” bir haftadan fazla kaldıktan sonra vilâyet merkezi olan Şam'a geçti.¹⁷ 1 Mart 1878'de görevi 5. Ordu komutanı Müşir İzzet Paşadan devraldığına Cevdet Paşayı bekleyen önemli meseleler şunlardı:

- a) Vilâyet idaresinin tekrar düzenli olarak işler hâle getirilmesi ve savaş nedeniyle sarsılmış olan devlet otoritesinin yeniden tesisi,
- b) Şubat ortasından itibaren Suriye'nin çeşitli kazalarına ulaşmaya başlayan Müslüman mültecilerin uygun yerlere yerleştirilmeleri,
- c) Devletin gelirlerini artırıcı bir takım ıslahatın gerçekleştirilmesi.

Cevdet Paşa sonuncusunun gerçekleştirilebilmesinin vilâyet idaresinin rayına oturmasına ve güvenliğin sağlanmasına bağlı olduğunu, bunun için ise savaş nedeniyle ayrılan 5. Ordu askerlerinin Suriye'ye dönüşünün beklenmesi gerektiğini vurgulayarak şimdilik ıslahat işine başlanamayacağı kanaatindeydi.¹⁸

Bu nedenle o öncelikle vilâyet idaresini işler hâle getirmeye çalıştı. Şam'daki İngiliz konsolos yardımcısı Mart ve Nisan 1878'de kendi dışişleri bakanlığına gönderdiği raporlarda “sivil yönetimin tekrar işler hâle geldiğini ve vilâyet idaresinde gözle görülür bir iyiye gidış”in gözlemlendiğini belirtmekteydi.¹⁹ Cevdet Paşa bir taraftan otorite boşluğu döneminde kötü muameleleriyle bilinen kaymakam vb. görevlileri değiştirenken, diğer taraftan da mevcut imkânlarla mümkün olduğu kadar halka yardımcı olmaya çalışan görevlilerin çeşitli nişan ve hediyelerle mükâfatlandırılmasını sağlıyordu.²⁰ Dahası, uzun süredir ilgisizlikten dolayı kötü görünen

¹⁷ BOA, YEE, 18/1867/93/39, 12 Rebülevvel 1295. Cevdet Paşanın Beyrut'ta bir haftalık ikameti sırasında olumlu bir etki bıraktığını kaydeden İngiltere'nin Suriye bölgesi başkonsolosu Eldridge, Paşanın bir Avrupa lisanı bilmemesini talihsizlik olarak yorumlamıştır. PRO, FO 78/2847 Eldridge-Derby, Political no. 13, Beirut 28 February 1878. Şam'a ulaşip görevi devralışı ile ilgili olarak bk. FO 78/2850 Jago-Layard, no. 4 Damascus 4 March 1878.

¹⁸ BOA, YEE, 39/14, 12 Rebülevvel 1295/16 Mart 1878.

¹⁹ FO 195/1201, Jago- Derby, no. 5 Political, Damascus 27 March 1878; FO 78/2850 Jago-Layard, no. 10, Damascus 28 April 1878.

²⁰ Lazkiye kaymakamı İhsan Beyin maaşının yükseltilerek Hayfa kaymakamlığına, Hayfa kaymakamı Mustafa Beyin ise Nasira kaymakamlığına tayini için bk. BOA, İD

hükûmet binaları tamir edilerek devletin her alanda çalışmaya başladığı intibasını kuvvetlendirilmeye çalışılmaktaydı.²¹

Cevdet Paşanın idarî mekanizmada tespit ettiği aksaklıklardan bir kısmı uzun vadede giderilebilecek nitelikteydi. Paşaya göre Suriye'deki Osmanlı yönetiminin en önemli problemi dil idi. Paşa, kaza ve daha alt seviyelerde bütün yazışmaların Arapça yapıldığını ve sadece bir-iki kazada Türkçe-Arapça bilen kâtiplerin bulunduğunu; bunun merkezden tayin edilen ve Arapça bilmeyen kaymakam ve diğer görevliler için önemli güçlükler doğurduğunu ve neticede de idarî yetersizlikle birlikte adaletsizliğe sebep olduğunu düşünmekteydi. Dil problemine çözüm olarak Cevdet Paşanın önerisi Suriye'ye gönderilecek kaymakam ve daha alt seviyedeki görevlilerin Arapça bilenlerden seçilmesi idi.

Cevdet Paşaya göre Suriye'deki problemlerin ikinci önemli kaynağı ise mahkemelerin azlığı idi. 10.000 nüfuslu bir kazaya bir mahkemenin yeterli olabileceğini düşünen vali, doğrudan kendisine bağlı yaklaşık 200.000 nüfusun davalarını bidayet mahkemesinde görmek ve valiliğe bağlı kazalardan gelen davaları da istinaf etmek için Şam'da bir meclis-i temyiz bulduğunu ifade ederek bunun imkânsızlığına dikkat çekmektedir. Dahası, mecliste ve mahkemelerde işler sürünmesin ve bir kısım insanlar hapisanelerde beyhude yatmasın diye çabalamaktan, ardarda gelen emirlerin yerine getirilmesine imkân bulamadığından da şikâyet etmektedir.²²

Zikredilen bu problemler yerleşik hayatın hakim olduğu ve devlet otoritesinin tesis edildiği mahaller için geçerliydi. Bir de devlet otoritesinin bir türlü sağlanamadığı yerler vardı. Bunların en başta geleni ve devleti en çok uğraştıranı Cebel-i Dürüz idi. Çok değil; Cevdet Paşa Suriye'ye

---

62294, 9 Rebülevvel 1295/ 13 Mart 1878; Şam defterdarına verilen rütbe-i salise için bk. İD 62592, 19 Cemaziyelahir 1295/20 Haziran 1878; Harp esnasında üstün hizmetlerde bulunan Balka sancağı idare meclisi üyesi Yusuf Efendi, tahrirat müdürü Kasım ve Belediye tabibi Ahmet Efendilere saniye ve salise rütbelerinin tevcihi hakkında bk. İD 62654, Gurre Receb 1295/1 Temmuz 1878; Suriye matbuat müdürü ve *Hadikatü'l-Ahbar* gazetesi muharriri Halil Huri Efendinin rütbe-i saniye sınıf-ı evvel mütemeyyizine terfii için bk. İD 62749, 10 Receb 1295/10 Temmuz 1878.

Suriye'de Cebel kazası kaymakamı Rifat Bey hakkında çok fazla şikâyet vukubulduğundan azledilerek yerine Muin Bey'in tayini için bk. İD 63015, 19 Şevval 1295/16 Ekim 1878; Havran kaymakamı Abdulkadir Efendinin kötü yönetiminden dolayı azli için bk. İMM, 2805, 19 Şevval 1295/16 Ekim 1878.

²¹ BOA, İŞD, 2052, 1989 ve 1998.

²² BOA YEE 18/553-210/93/35 Cevdet Paşa'dan sadaret müsteşarlığına, tarihsiz.

gelmeden yaklaşık bir ay önce 5. Ordu müşiri ve vali vekili İzzet Paşa Merc-i 'Uyun bölgesine yakın köylere baskın yapan, asker kaçaklarına kucak açan ve devletin otoritesini tanımayan Dürziler üzerine kuvvet göndermek zorunda kalmıştı.²³ Benzeri bir durum Cevdet Paşanın valiliği döneminde Havran'da meydana geldi. Stratejik açıdan önemli olan Ezra' köyünü ele geçirmek isteyen Dürzi ileri gelenleri yeni mutasarrıf Abdulkadir Efendi üzerinde nüfuzlarını kullanarak konunun sancak meclisinde görüşülmesinden ve vilâyetin onayının alınmasından önce köyün buyrulduğunu ele geçirirler ve Dürzi Şeyh İbn Ebu Asaf buyruldu ile birlikte köye gider oturur. Cevdet Paşaya göre "burası Dürzîlerin eline geçer ise... oraya istinad ile bir mertebe daha serkeşlik vadisine girecekleri ve artık Havran'a tahakküm etmeye başlayıp bu hâlde Havranlılar dahi çaresiz onlara tâbi olacakları ve hükûmetin Havran'da tesir-i nüfuzuna azim haleb geleceği malûm"[dur].²⁴

Cevdet Paşanın tahmini doğru çıkmıştı. Şeyh İbn Ebu Asaf buyruldu nun geri alınması için mutasarrıfın gönderdiği memurları kovmakla kalmayıp Cebel-i Dürüz'den çok sayıda piyade ve süvari toplayarak hükûmete karşı isyana hazırlanmaya başladı. Cevdet Paşa Havran mutasarrıfının Şam'a getirilerek yargılanması ve adıgeçen köyün Dürzîlerin elinden alınması gerektiğini düşünmekteydi. Fakat vilâyetin mevcut askerî kapasitesi ile bunu yapamayacağı da biliniyordu. Çünkü 5. ordu askerlerinin tamamı henüz Doksanüç Harbi sahasından dönmemişti. Öte yandan bu gibi durumlarda devletin yardımına koşan ciddi bir mahallî güce sahip Said ve Holo Paşalar da müsait değillerdi. Said Paşa Hac muhafızı olduğundan mevsim dolayısı ile Hac kafilisi işiyle meşguldü. Holo Paşa ise "emval-i mîriyyenin" gelirini toplamak için Belka tarafına gitmişti. Çaresiz bir durumda kalan Cevdet Paşa bunu şöyle ifade etmekteydi: "Allah bilir ne yapacağımızı bilmiyoruz".²⁵ Sonunda çözüm olarak sertliği ile tanınan Şam idare meclisi üyesi Osman Beyin Havran mutasarrıflığına tayin edilerek az da olsa bir miktar askerle bölgeye gönderilmesini önerdi ve Babiâli bu öneriyi kabul etti.²⁶

²³ FO 78/2847 Eldridge-Layard, no. 13 Beirut 4 February 1878; FO 78/2850 Jago-Layard, Political no. 3 Damascus 6 February 1878.

²⁴ BOA İMM, 2805, Cevdet Paşa'dan Sadaret Müsteşarlığına, 19 Şaban 1295/19 Ağustos 1878.

²⁵ İMM, 2805.

²⁶ İMM, 2805, Cevdet Paşanın 20, 28 Ağustos ve 4 Eylül 1294 tarihleriyle gönderdiği telgraf, yazılar, 19 Şevval 1295 tarihli Meclis-i Mahsus kararı ve irade. Dürzîler ile Çerkesler arasında çıkan kavgalarla ilgili olarak bk. YEE 37/93, tarihsiz.

Cevdet Paşanın yoğun olarak uğraşmak zorunda olduğu dönemin en önemli işlerinden biri göçmenlerin uygun yerlere dağılımlarını sağlamaktı. Doksanüç Harbi nedeniyle göçmen durumuna düşen binlerce Müslüman Şubat 1878'den itibaren Suriye'ye gelmeye başlamıştı.²⁷ Yılın ilk yarısında Suriye'ye gelen Müslüman göçmen sayısı 20.000'in üzerindedeydi.²⁸ Öncelikle Beyrut ve Trablus gibi liman şehirlerine gelen göçmenler daha sonra Şam, Hama ve Humus gibi iç kesimlere yerleştiriliyorlardı. Göçmenlerin taşınma, yiyecek-ıçecek ve kalacak yer temininde karşılaşılan nakit sıkıntısını gidermek için kayıtlı erkek nüfus başına 4 kuruş ek vergi konmuştu. Bunun dışında aynı yardımlar da yapılmaktaydı.²⁹ Buna rağmen göçmenlerin yerleştirilmelerinde büyük sıkıntılar yaşandı. Suriye'de bazı kazalarda halkın bir kısmı göçmenlere yardımcı olmakta gönülsüz davrandı, bazı yerlerde göçmenlerle yerliler arasında kavgalar çıktı. Merkezî hükûmetten hiçbir yardım alamamasına rağmen göçmenlerin büyük çoğunluğunu yerleştirmeyi başaran Cevdet Paşa, Lazkiye ve Hama'ya gelenlerin bir kısmının Adana, İzmir ve İstanbul'a geri gönderilmesine mani olamadı. Bu durum ise Babîâlî'nin tepkisine neden oldu ve valilik Suriye'ye gelen göçmenlerin vilâyet sınırları içerisinde bir yere mutlaka yerleştirilmeleri konusunda uyarıldı.³⁰

Bütün bu zor şartların ötesinde Cevdet Paşanın huzurunu bozan olaylar da yaşanmaktaydı. Daha görevinde ilk ayını doldurmadan ekmek fiyatlarındaki artışa itiraz eden ve çoğunluğu savaşa katılan askerlerin eşlerinden oluşan bir grup kadın tarafından ikametgâhı taşlanmıştı.³¹ Bu olayın ardından Cevdet Paşa vilâyette istifçilik yapan buğday tüccarlarının

²⁷ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994, s. 212-214; Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara 1989, I, 351-352, 357, 368, 403-404, 415, 542-544, 594.

²⁸ PRO FO, 424/68 no. 248, Eldridge-Derby no. 14 Political, Beirut 28 February 1878; FO 424/68 no. 445 Jago-Derby no. 2 Political, Damascus 4 March 1878; FO 78/2847 Eldridge-Derby no 15 political Beirut 3 March 1878; FO 424/69 Eldridge-Derby no. 27 political Beirut 31 March 1878; 424/69 Eldridge-Salisbury, no. 34 political Beirut 12 April 1878; 424/74 Eldridge-Salibury no. 74 political Aleih 31 August 1878.

²⁹ Örneğin Hama halkının göçmenlere tahsis edilen arazilere ekilmek üzere 6 ton buğday ve 4 ton arpa bağışladığı bildirilmektedir. FO 424/73 Eldridge-Layard, Aleih 19 July 1878.

³⁰ BOA, BAEO, Suriye Gelen-Giden Serisi, Suriye Giden Defteri, no. 351, no. 11. 25 Mart 1294/ 6 Nisan 1878, no 15. 30 Mart 1294/11 Nisan 1878; FO 424/73 Balanche-Eldridge, Tripoli, le 17 Juillet 1878; Blanche-Eldridge Tripoli le 31 Juillet 1878.

³¹ FO 195/1201 Jago-Derby, no. 5 political, Damascus 27 Mart 1878.

satışlara başlamalarını sağlayarak ekmek fiyatlarını düşürdü.³² Ancak çok geçmeden bu olayın Avrupa basınında Suriye halkının hükûmete karşı geldiği ve Mısır vilâyetine iltihak etmek istediği şeklinde yer almasına mâni olamamıştı.³³ Bölgedeki İngiliz diplomatlarınca da yalanlanan bu haber üzerine Cevdet Paşa şu yorumu yapmıştı: “Böyle bir fikr-i fâsid Suriye ahâlisinin ezhanına girer şey değildir. Zira Suriye ahâlisinin ekseri ehl-i İslâm olup bunların Hilâfet-i celileye irtibat-ı vicdanîleri pek müstahkemdir. Binaenaleyh bu misüllü eracife ehemmiyet verilmeyip yalnız bazı gazetelere bunu udhuke tarzında gösterecek reddiyeler yazılmakla iktifa olunmuştur”.³⁴ Cevdet Paşa halkın yapısını çok iyi bildiği ve şikâyetlerin nedenlerini tesbit ettiği için vilâyetin geleceğinden endişe duymazken Suriye’de ihtilâl çıkacağı yolunda Avrupa basınında çıkan haberler İstanbul’daki yetkilileri rahatsız etmiş ve sonunda Babîâli Halil Eyüp Efendi ve Rıza Efendi adlarında iki memuru bölgeye göndererek söylentilerin gerçeklik derecesinin araştırılmasını istemişti. Her ikisi de aslen Suriye’li olan bu görevlilerin bölgede incelemelerde bulunmalarını hoş karşılamayan Cevdet Paşa tepkisini şöyle ifade etmişti: “Acaba bunu hangi akıllı yaptı. Allah akıllar versin”. Paşaya göre Suriye hakkında bilgi lâzım olduğunda vilâyetten sorulması gerekirdi, dışarıdan gelen memurların bir kaç gün bölgede kalmakla olayların gerçek yüzüne vakıf olamayacakları kesindi.³⁵

Cevdet Paşayı rahatsız edici gelişmeler bu söylentilerle de sınırlı kalmadı. Temmuz ayında Şam’ın merkezinde bulunan Emevî Camiine ve civarındaki bazı sokaklara Cevdet Paşayı ve vilâyet idaresini hedef alan Türkçe ve Arapça el ilânları asıldı. İlânlar kısa sürede toplanarak halk üzerinde genel bir olumsuz etki yapması önlenildi. Beyrut’taki İngiliz başkonsolosu Eldridge’in tercümanı Nasıf Meşaka aracılığıyla elde ettiği nüshaların içeriği incelendiğinde ilânların yazarlarının Cevdet Paşa ile kişisel problemlerinin olduğu ve Suriye halkını Paşaya karşı ayaklandırmaya çalıştıkları gibi bir izlenim doğmaktadır. Türkçe el ilânında Cevdet Paşanın halktan ağır vergiler topladığı ve öşr adı altında toplanan vergileri

³² Max L. Gross, *Ottoman Rule in the Province of Damascus...*, s. 249.

³³ FO 195/1201 Eldridge-Derby, no 24 political and confidential, Beirut 26 March 1878; BOA, HR. SYS. 25/32, 16 Mart 1878.

³⁴ BOA, YEE, 35/67, Cevdet Paşa’dan Sadaret Müsteşarlığına, tarihsiz; FO 195/1201 Eldridge-Derby, Political and confidential no. 24 Beyrut 26 March 1878; Jafu-Derby no. 5 political, Damascus 27 March 1878.

³⁵ YEE 35/67. Halil Eyüp Efendi Babîâli Tercüme Odasında, Rıza Efendi ise Zaptiye Nezaretinde kâtip olarak çalışmaktaydılar.

kendisi aldığı yolunda suçlamaların ardından bu tür uygulamalardan vazgeçmez ise yolsuzluklarının birer birer dökümü çıkarılarak sokaklara asılacağı tehdidi yer almaktaydı.³⁶ Arapça olanında ise tamamen farklı bir konu işlenmektedir. Genelinde ihtilâlcî bir tavrın sergilendiği bu ilânda Suriyelilerin gafletten uyanması, dinin siyasete müdahale etmemesi ve ayrıcalık esası oluşturmaması, Müslümanların, Hıristiyanların ve diğerlerinin birlik hâlinde olması, kişisel çıkarların bir tarafa bırakılarak yönetimi ele geçirmek için çalışılması gerektiği vurgulanmaktadır.³⁷ Bu arada Cevdet Paşanın muhalifleri yaygın olarak rüşvet aldığı dedikodularını yaymaktaydılar. Fransa'nın Şam konsolosu Rousseau'ya göre valilikte görevli Grek Ortodoks memurlar rüşvet almadan iş yapmamakta ve valinin rüşvetsiz iş yapmadığı imajını yaymaya çalışmaktaydılar.³⁸

Sonuçta Paşanın muhalifleri Beyrut'taki İngiliz Başkonsolosu Eldridge'i etkilemeyi başardılar ve o da İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi H. Layard'a Cevdet Paşa hakkında oldukça olumsuz bir rapor gönderdi. Raporunda Cevdet Paşa aleyhindeki söylentileri sıralayan Eldridge bunların doğruluğundan emin olmadığını ancak tamamen de asılsız olduklarını düşünmediğini de belirtmektedir.³⁹ 27 Ağustos 1878'de Layard konuyu kendisine açtığıında Padişah cevaben Cevdet Paşa ile ilgili şikâyetlerden haberdar olduğunu, Paşanın yetenekli ve âlim bir insan olmakla birlikte maalesef oldukça para canlısı olduğunu ve bu gelişmelerden sonra "Şam'da kalmasına müsaade edilmemesi gerektiğini, [bu nedenle] gayret ve faaliyetlerinden yararlanılabilecek bir yere... göndereceğini" ifade eder. Layard raporunun sonunda Cevdet Paşaya yöneltilen suçlamaların doğru olduğunun anlaşılması hâlinde kamuoyuna duyurulmasının kendilerini memnun edeceğini Padişah'a ima ettiğini belirtmektedir.⁴⁰

Gerçekten de kısa bir süre sonra Kozanoğlu Ahmet Paşa isyanını bastırmak üzere Cevdet Paşa Kozan'a gönderildi. 8 Eylül 1878 tarihli telgrafında Cevdet Paşa Kozan'a gitmeye hazır olduğunu ve bunun için kendi-

³⁶ FO 226/194 Nasif Meşaka-Eldridge, özel mektup, Damascus, 29 Temmuz 1878. Meşaka'nın mektubunun ekinde el ilânlarının tercümeleleri yer almaktadır.

³⁷ FO 226/194 Nasif Meşaka'dan Eldridge'e, özel mektup, Damascus 26 Temmuz 1878.

³⁸ AAE 11, Damascus, Rousseau-Waddington no. 7, 30 Juli 1878 (El ilânlarının Fransızca tercümeleleri bu belgeye eklidir), Max L. Gross, Ottoman Rule in the Province of Damascus, s. 253, dipnot 116.

³⁹ FO 424/73 Eldridge- Layard no. 74, Aleih 2 August 1878.

⁴⁰ FO 78/4275 Layard'dan Salisbury'ye, no. 1072, 27 August 1878, 21 May 1890'da White'dan Salisbury'ye, no. 216 secret, gönderilen belgeye eklidir.

sine 3.000 kuruş maaşla bir kâtip verilmesi gerektiğini arzetti.⁴¹ Cevdet Paşanın Beyrut'tan Mersin'e hareketinden bir gün sonra 18 Eylül 1878'de ise Kozanoğlu Ahmet Paşa isyanının sona erdiği haberi Babıâli'ye iletildi.⁴² Ancak isyanın sona erdiğinden haberdar olamayan Cevdet Paşa yoluna devam etti. Kozan ve Adana'da bir aydan fazla bir süre kalarak Payas üzerinden Antakya'ya, oradan da Şam'a dönmek üzere yola çıktı.

Bu arada Padişah, Yemen ve Suriye vilâyetlerinin Mısır'a iltihakı için oralarda ihtilâl çıkarılmak yahut halk tarafından gönüllü katılım sağlanmak üzere Hidiv tarafından kışkırtıcılar gönderildiği yolunda söylentiler duydu ve Gazi Osman Paşayı Sadrazam Safvet Paşaya göndererek böyle bir şey vukubulursa kendisini sorumlu tutacağını bildirdi. Sadrazam 1 Kasım 1878 (6 Zilkade 1295) tarihli cevabında bir vilâyet halkının diğer bir idareye tâbi olmak maksadıyla isyanı ihtimali dikkate alınacak bir husus olmamakla beraber “Suriye kıtası pek ziyade muhtacı ıslah olan memaliki şahanedan bulunmasıyla anın her hâlde bir yedi iktidara tefvizi farizadan olup bu kere hakkında afvı âli şayan buyurulan Midhat Paşa hazretlerinin Giridde beyhude oturup maaş alacak yerde Suriye valiliğine memuriyeti dahilen ve haricen hüsnî te'siri mucip [olacaktır]”⁴³ şeklinde görüş bildirdi. Sadareten 7 Kasım 1878'de Şam Defterdarlığına çekilen telgrafta ise ilginç bir konu hakkında soru sorulmaktadır: “Cevdet Paşa hazretlerinin avdetinde Şam-ı Şerife dühûlüne ahali canibinden mûmânaat olunması musammem olduğuna dair bazı mesmuat vukubulmakla eğerçi buna sahih nazarıyla bakılamaz ise de hilaf-ı me'mul halkca böyle bir niyet ve karar olup olmadığının mahremane bi't-tahkik ser'ian bildirilmesi” denildikten sonra yukarıda zikredilen Suriye'de bir ihtilâl çıkarılarak Mısır'a iltihak söylentilerinin de Şam Müşiriyetinin görüşleri de alınarak netleşti-

⁴¹ BOA İD, 63003, 27 Ağustos 1294/ 8 Eylül 1878.

⁴² BOA Y/A Hususi, 159/65. İzzet Paşanın 6 Eylül 1294'te kaleme aldığı telgraf 7 Eylülde Babıâli'ye çekilmiş, bunun dışında 7 Eylül tarihli iki telgraf da Adana'dan çekilmiştir. Telgrafların içeriği 24 Ramazan 1295/21 Eylül 1878'de Sultan'a arz edilmiştir. Cevdet ve İzzet Paşaların Kozan Mutasarrıfı Abdulkadir Kemali Efendinin olaylardaki üstün gayretlerinden dolayı rütbe-i saniyesinin mirmiraniye yükseltilmesi konusunda 10 Ekim 1878 tarihli müşterek arizaları için bk. BOA Y/A Resmi 1/57. Kozanoğlu Ahmet Paşanın teslim olması ve İstanbul'a gönderilmesiyle ilgili belgeler için bk. Y/A Hususi, 159/70 ve 159/74.

⁴³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1969, s. 377-378. Saffet Paşa tarafından yazılan maruzat tezkiresinin müsveddesi için bk. BOA, YEE, 43/55. Maruzatın tamamının transkripsiyonu bk. İnal, *a.g.e.* s. 378.

rilmesi istenmektedir.⁴⁴ Şam'daki sivil ve askerî otoritelerin mezkûr sorular hakkındaki görüşlerini henüz bilmiyoruz, ancak gelişmelerin Cevdet Paşanın aleyhine işlediği aşikârdır. Cevdet Paşanın yerine Midhat Paşanın tayin edilmesi teklifini uygun gören Padişah, 9 Kasım 1878 (14 Zilkade 1295)'de sadareten söz konusu tayinin “hemen”⁴⁵ yapılmasını istemiş ve aynı gün Sadrazamın Cevdet Paşayı görevden alma arızasını sunması üzerine bir gün sonra Midhat Paşanın Suriye valiliğine tayin edildiğine dair irade çıkmıştır.⁴⁶ 11 Kasım 1878'de de münasip bir memuriyete getirilmek üzere Suriye valiliği görevine son verildiğine dair Cevdet Paşaya telgraf çekildi. Aynı telgrafla kendisinin yerine Midhat Paşanın tayin edildiği ve yeni valinin Şam'a vasıl olmasıyla devir teslimi yapıp İstanbul'a dönmesi gerektiği de bildirildi.⁴⁷

Görünen o ki Padişah da Sadrazam da mezkûr gelişmelerden sonra Cevdet Paşanın en kısa zamanda Suriye'den uzaklaştırılması gerektiğinde hemfikir, Paşaya nasıl bir görev verileceği konusunda ise kararsızdılar. Bu kararsızlık ilginç bir teklifle Cevdet Paşaya intikal ettirildi. Sadaret Müsteşarı Rauf Paşa, Cevdet Paşaya gönderdiği 14 Kasım 1878 tarihli telgrafta Suriye valiliğinden alınmasının “mücerred iktiza-yı hâle mebni” olduğunu bildirdikten sonra Sivas veya Diyarbakır valiliklerinden hangisini arzu eder ise tayinin oraya yapılacağını bildirir.⁴⁸ İki gün içinde telgrafına cevap alamayınca Paşaya cevabının beklendiğini bildiren yeni bir telgraf gönderildi. Bu sorulara cevap teşkil etmek üzere kaleme aldığı telgraf müsveddesinde Cevdet Paşa, Rumeli'den ailesi ile birlikte kardeşinin Suriye'ye geldiğini, bunların yol açtığı masraflardan dolayı aldığı borçları ödeyemeden Kozan'a gönderildiğini ve bu görev sırasında da borçlanmak zorunda kaldığını, bunların haricinde son zamanlarda sık sık sıtmaya yakalandığını, kış aylarının da yaklaşmakta olduğu bir zamanda “öyle uzak yerlere gitmeğe kudret-i maliyem müsait olmadığı gibi zaaf-ı vücudum dahi manidir” dedikten sonra “Adana ve Halep gibi buraya civar ve şu mevsimde çoluk çocuk ile gidilmesi mümkün olan bir vilâyete” gönderilmesini talep eder.⁴⁹ Şam'a geldiğinde görevden alındığını ve yerine Midhat Paşanın

⁴⁴ Babıâli Evrak Odası, Sadaret Evrakı, A. MKT. MHM. 483/33, 26 Teşrinievvel 1294. Aynı hususlar bir telgraf ile Şam Müşirine de iletilmiştir. Bk. aynı dosya, tarihsiz telgraf metni.

⁴⁵ BOA, YEE 42/249 14 Zilkade 1295/9 Kasım 1878.

⁴⁶ İD, 63122, 15 Zilkade 1295/10 Kasım 1878.

⁴⁷ YEE, 37/3 Babıâli'den Cevdet Paşa'ya 30 Teşrinievvel 1294/11 Kasım 1878; 37/4; 37/5 13 Teşrinisani 1294, Rauf Paşa'dan Cevdet Paşa'ya telgraf.

⁴⁸ Babıâli Evrak Odası, Sadaret Evrakı, A. MKT. MHM. 483/33, 2 Teşrinisani 1294.

⁴⁹ BOA, YEE 37/20, Cevdet Paşa'nın tarihsiz telgrafı.

tain edildiğini öğrenen Cevdet Paşa görevi Midhat Paşaya devredip Beyrut'a geldiğinde 4 Aralık 1878 (9 Zilhicce 1295) tarihli irade ile Tunuslu Hayreddin Paşa kabinesinde Ticaret ve Ziraat nazırlığına tayin edildiği haberini alarak İstanbul'a döndü.⁵⁰

S o n u ç

Osmanlı Devletinin Balkan ve Arap vilâyetlerinde idarecilik tecrübesi olan Cevdet Paşanın Suriye'ye tayini paşalar arası anlaşmazlıkların bir sonucudur. Ahmet Vefik Paşanın sadarete gelir gelmez Cevdet Paşayı İstanbul'dan uzaklaştırması sadareti kabul ederken Padişaha sunulmuş ön şartlardan biri olma ihtimalini akla getirmektedir. Cevdet Paşa ise tayinindeki bu sürgün havasına rağmen teslimiyetçi bir tavırla yeni görevini kabul etti. Fiilen 7 ay yürüttüğü valiliği döneminde gerçekçi ve kendinden emin bir tavır sergiledi. Bu nedenle de sivil idarenin tekrar işler hâle gelmesini sağlamak, göçmenlerin mümkün olduğu kadar az problem çıkarmak ve devletin gelirlerini artırıcı, tarıma ve hayvancılığa elverişli bölgelere yerleştirilmelerini sağlamak ve Havran gibi devlet otoritesinin bir türlü tesis edilemediği, son savaş nedeniyle de iyice zayıfladığı bölgelerde mahallî güç dengelerinden yararlanarak bu zaafı gidermek yolunda çaba sarfetti. Öte yandan uzun vadede çözüm bekleyen problemlere de işaret etmekle yetindi. Bunların başında mahkemelerin sayısının artırılmasının yanı sıra sancak ve daha alt idarî birimlere Arapça bilmeyen mutasarrıf ve kaymakamların gönderilmemesi konuları gelmekteydi. Paşaya göre bu ve benzeri eksikliklerin yanı sıra Doksanüç Harbi'nin getirdiği olağanüstü zorluklar ve kısıtlamalar vilâyette işlerin aksamasına ve halkın şikâyetlerine neden olmaktaydı. Bu, aslında doğaldı. Fakat bunun tesbitini doğru yapmak gerekirdi. Yani halkın idaredeki aksaklıklarla ilgili şikâyetleri devlete karşı isyan anlamında anlaşılmalıydı. Bunlar fiile dökülmeyecek sözlü şikâyetlerdi. Cevdet Paşanın emin görüldüğü hususlardan biri de Suriye nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman olması hasebiyle Hilâfete bağlılıklarının kuvvetli olduğu idi. Cevdet Paşanın bu kanaatinde çok iyi ilişkiler içerisinde olduğu ve İstanbul'a döndükten sonra da dinî konularda özellikle de hilâfet konusunda görüşüne müracaat ettiği Şam'ın önde gelen âlimlerinden olan Müftü Mahmut Hamzavî'nin de etkili olduğu düşünülebilir.⁵¹

Sultan II. Abdülhamid'in Cevdet Paşa ile ilgili şikâyetler konusundaki gerçek kanaati hakkında kesin bir ifade bulunmak zor görünüyor.

⁵⁰ BOA, YEE 75/24, 9 Zilhicce 1295; Ahmet Cevdet, *Tezakir*, 40-*Tetimme*, s. 175.

⁵¹ Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, 32; BOA, YEE, 37/128.

Bir taraftan İngiliz büyükelçisi Layard'ın Padişah'a ait olarak aktardığı sözler ve Padişah'ın Cevdet Paşanın Suriye valiliğinden “hemen” alınmasını istemesi; diğer taraftan Sivas veya Diyarbakır teklifine karşı Adana veya Halep'e gitmeye razı olan Paşaya nazırlık görevinin verilmesi henüz tespit edemediğimiz bazı kulis faaliyetlerinin ve girişimlerin varlığına işaret edebilir. Burada tam o günlerde gerçekleşen kabine değişikliği sırasında Sadarete getirilen Tunuslu Hayreddin Paşanın Cevdet Paşa ile çalışmak istemiş olabileceği ihtimalini de gözardı etmemek gerekir. Bununla birlikte, daha sonra Mithat Paşanın da katıldığı⁵² rüşvet suçlamalarının ve Kozan dönüşünde halk tarafından Şam'a girişine müsaade edilmeyeceği yolundaki söylentilerin, Cevdet Paşa'nın görevden alınmasında etkili olduğunu da belirtmek gerekir. Son olarak, Padişah'ın Cevdet Paşa gibi kendi çizgisinde muhafazakâr, devlete ve Padişah-Halife'ye sadık bilgili ve yetenekli idarecilere merkezde daha çok ihtiyacı vardı. Nitekim, Yıldız mahkemesi meselesinde Cevdet Paşa, Padişah'ın arzu ettiği çizgide çok önemli vazifeler ifa etmiştir. Muhtemelen bu nedenledir ki Suriye valiliği Cevdet Paşanın son taşra görevi olmuş ve Aralık 1878'den Mayıs 1895'de vukubulan vefatına kadar resmî görevi olsun olmasın II. Abdülhamid ile uyum içerisinde çalışmıştır. Hiç şüphe yok ki Cevdet Paşa bu dönem içerisinde Padişah'ın güvendiği ve zaman zaman bilgisine müracaat ettiği Osmanlı paşalarının önde gelenlerinden biridir.

“THE GOVERNORSHIP OF CEVDET PAŞA IN SYRIA (FEBRUARY-NOVEMBER 1878)”

Abstract

Cevdet Pasha was appointed as governor of the province of Syria at a crucial time just after the disastrous war with Russia in 1877-78 and remained in that office until November 1878. This article is an attempt to shed some light on his governorship in Syria. It starts with a short description of the province of Syria in 1878 and then discusses its growing importance for the Ottoman state from political as well as religious viewpoints. The following section explains the conditions in which Cevdet Pasha's appointment took place, major problems he confronted in Syria such as the ones created by thousands of refugees coming from the Balkans and the Caucasus after the war and fightings in the Havran region. His mission to Kozan and the developments that led to his dismissal from the province while on his way back to Syria are also discussed in detail.

Keywords

Syria, Cevdet Pasha, Sultan Abdulhamid II.

⁵² Mithat Paşa hatıratında “efal-i irtikabiyesi töhmetiyle Suriye vilâyetinden azl edilmiş olan Cevdet Paşa...” şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Midhat Paşa, *Mir'at-ı Hayret*, İstanbul 1325, s. 65. Bu eser biraz sadeleştirilerek yeni harflerle de basıldı (*Midhat Paşa'nın Hatıraları*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997, II, 75-76).

HACI DAVID VAPUR KUMPANYASI VE AMERİKAN BOYKOTU

İlhan EKİNCİ*

ÖZET

İzmir XIX. yüzyılda Batı Anadolu ve Osmanlı Devletinin en önemli liman kentlerinden birisiydi. Hacı David Vapur Şirketi ondokuzuncu yüzyıl sonunda İzmir merkezli olarak kurulmuş bir Osmanlı şirketi idi. Ekonomik faaliyetlerini Doğu Akdeniz, Ege sahilleriyle İstanbul'a kadar ulaşan bir bölgede devam ettirmekteydi. Avrupa ile ekonomik ilişkiler gerçeğinde sürdürülen faaliyetler sonucunda şirketin sahibi olan Hacı David, Fransız tebaası bir vatandaşla ticarî bir anlaşmazlığa düştü. Osmanlı mahkemeleri Hacı David'i haklı bulsa da Fransa'nın müdahaleleri sonucu karar uygulanamadı. Hacı David güçlü bir siyasî himaye arayışı arzusuyla vapurlarına Amerikan bandırası çekti. Bu değişiklikte, vapurlarında çalışan Rum personel ve Osmanlı Devletinde bu sıralarda Rumlara uygulanan boykot da etkili oldu. Fakat bandıra değişikliği şirketin boykota maruz kalmasını engelleyemedi. 1911 yılında Amerikan Vapur Şirketine karşı da boykot uygulandı. Bu gelişmeler, İttihat Terakki'nin izlediği ve gittikçe berraklaşan milliyetçi politikalar sonucunda, Batı Anadolu'da Türklerle Rumlar arasındaki bağların kopuşunun ekonomik göstergelerinden birisidir.

Anahtar kelimeler:

İzmir, vapur şirketi, Amerikan bandırası, boykot, millî ekonomi.

Ondokuzuncu yüzyılda sanayileşen Avrupa'nın, Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisi artmıştı. Bu etkinin bir sonucu olarak Osmanlı pazarları, İngiltere ile imzalanan 1838 ticaret antlaşması ve sonrasında diğer devletlerle imzalanan ikili antlaşmalarla hızla dışarı açılmıştı. Bundan sonra Batı ile yapılan ticaretin hacminde büyük artış olmuş, ülkeye yabancı sermaye ve Batı teknolojisinin girişi hızlanmıştı. Bu durum karşısında geleneksel Osmanlı sanayii hızla çökerken yavaş yavaş yeni sanayileşme çabaları görülmeye başlamıştı. Avrupa ticarî baskısı karşısında Osmanlı ekonomisini

---

* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ordu Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / ekincilhan@hotmail.com

canlandırmak için alınan tedbirler her seferinde yabancılara adli, malî, ticarî ayrıcalıklar tanımış olan kapitülasyon engeline takılmıştı. Osmanlı hükûmetleri Tanzimat döneminden itibaren kapitülasyonları kaldırma girişiminde bulunmuşlarsa da Avrupa devletlerinin bir nüfuz ve devletin iç işlerine müdahale aracı olmasını engelleyememişlerdi¹.

Avrupa ticarî faaliyetlerinin Osmanlı Devletindeki geleneksel ve en gözde mekânları liman kentleriydi. Ulaşım ise iç pazarları sahillere bağlayan demiryollarının da katkısıyla, deniz yoluyla yapılıyordu. Hacı David Vapur Şirketi'nin merkezi olan İzmir, yirminci yüzyıla gelindiğinde yalnız Batı Anadolu ve Osmanlı İmparatorluğunun değil aynı zamanda bir bütün olarak Doğu Akdeniz bölgesinin önde gelen kentlerinden biriydi. Büyük ekonomik öneme sahip bir metropole dönüşen İzmir, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğunun en büyük ihracat limanıydı².

Osmanlı ekonomisi üzerinde Avrupa etki ve denetimi arttıkça içerideki sosyo-ekonomik yapı da değişikliğe uğramıştı. Rumların ekonomik ağırlığı Müslümanların aleyhine olarak gittikçe bozulmuştu. İzmir örneğinde olduğu gibi Avrupalı tüccarlar o zamana değin kurumlaşmış olan araçlar ağıyla birlikte çalıştılar. Bu ticaret ağı, gittikçe daha etkili olan Rum tüccarların yanı sıra Yahudi ve Ermeni tüccarları aracılığı ile oluşturulmuştu. İmparatorluktaki yeni yatırımların çoğunun imtiyaz sahipleri ya da en büyük ortakları, Rumlar başta olmak üzere gayrimüslimlerdi. Gayrimüslimler, kapitülasyonların ve Avrupalı güçlerin yardımıyla aynı işi yapan Müslümanların karşısında önemli bir avantaj elde etmişlerdi. İktisadî faaliyetlerin yoğunlaştığı ve zenginleştiği bir bölgede, İzmir ve hinterlandında yaşayan Müslüman-Türk kitlenin durumu ise hiç de iç açıcı değildi³.

Müslümanlar bir taraftan ekonomik olarak sarsılırken diğer taraftan Osmanlı Devleti yükselen milliyetçilik fikirleri ve ayaklanmalarıyla uğraşmaktaydı. Devlet, Rumlarla ilgili olarak Mora isyanı, Girid meselesi ve Yunanistan'ın bu konuda izlediği politikalar, Osmanlı-Yunan Harbi gibi siyasî ve askerî olaylarla karşı karşıya kalmıştı. Bu olaylar karşısında Osmanlı tebaası Rumların, isyanları ve devlet karşıtı hareketlere karşı duy-

¹ Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul 1995, s. 51.

² Reşat Kasaba, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, İstanbul 1994, s. 1-11.

³ Reşat Kasaba, a.g.m., s. 11-12; Sabri Yetkin, "II. Meşrutiyet Sonrası Milli İktisat'ın Oluşum Sürecinde Liman Kent (İzmir/Ege) Perspektifinden Bakış", *Osmanlı*, Ankara 1999, III, 600-602.

dukları sempati ve verdikleri destekler, Avrupa devletlerinin Rum yanlısı tutumları sosyal ilişkileri de etkilemiş ve iyice gerilmesine sebep olmuştu⁴. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve sebep olduğu mezalim, yitirilen topraklar ve sonrasında Balkanlardan, Girid meselesi sonrası da adadan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalan Müslümanların durumu bu tepkileri artırmış ve beslemiştir. Bu gibi tepkiler gittikçe güçlenmekte olan Türk milliyetçiliğini ve onun ekonomik alandaki yansıması olan Milli İktisat hareketinin doğmasında zemin teşkil edecektir.

Osmanlı Devletinde Millî İktisat sürecinin başlaması ve gelişmesinde liman kentleri çok önemli görevler üstlenmişler, adeta hareketin motoru olmuşlardı⁵. Liman kentleri -İzmir örneğinde olduğu gibi- ve sahiller yalnızca nüfus bileşimi olarak değil Batı ekonomisiyle karşılaşılacak ve bu ilişkilere karşı artmakta olan tepkilerin de en yüksek şekilde dile getirildiği bir mücadele alanı olmuştu.

Bu çalışmada Anadolu'nun Avrupa'ya açılan en önemli liman kenti İzmir'de, aynı adla anılan vapur şirketinin sahibi olan, Osmanlı tebaasından Hacı David Ferkûh adlı tüccarın 1897-1912 yılları arasındaki faaliyetlerine ait bazı bilgiler değerlendirilmiştir. Bu bilgiler Fransa vatandaşı bir tüccar ile ortaya çıkan anlaşmazlığın hukukî süreci, vapur şirketinin 1909 yılında bir Amerikalıya satılışı (veya vapurlarına Amerikan bandırası çekmesi) ve şirketin 1911 yılında boykot edilişi ile ilgilidir. Osmanlı Devletinin sonlarına doğru yaşanan ekonomik süreçte, İzmir merkezli ve bir vapur şirketi örneğinde küçük kesitler sunmaya çalışılmıştır.

1) Hacı David ve Bir Ticarî Anlaşmazlık

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gümrük indirimleri, hükûmet denetiminin azalması, yargı alanının yabancı ticareti yararına genişlemesi gibi sebepler yüzünden ticaret hacmi çok artmış ve İzmir'i Avrupa tüccarı açısından çok cazip bir merkeze dönüştürmüştü. Bu durum çoğu iflâsla sonuçlanan ve çok azı meyve veren bir çok projenin hazırlanmasına sebep olmuştu⁶.

Böyle bir ticarî girişim olduğu anlaşılan ve İzmir'den Avrupa'ya meydan kökü ihraç etmek üzere sorumlu müdürü ve ortağı Fransa tebaasından

⁴ Meral Bayrak, "Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu", *Osmanlı*, Ankara 1999, II, 71-83.

⁵ Sabri Yetkin, a.g.m., s. 600.

⁶ Reşat Kasaba, a.g.m., s. 11-12.

Aristidi (Aristot) Mişel Fontriye⁷ ile Osmanlı tebaasından Hacı David Ferküh ortak bir şirket kurmuşlardı. Hacı David ticarî bir anlaşmazlık sonucu Fontriye aleyhinde mahkemeye başvurmuş ve dava açmıştı. 1897 yılında İzmir ticaret mahkemesi Aristot Fontriye isimli Osmanlı kollektif şirketi aleyhinde verdiği kararla Temmuz 1897'de şirketin feshine ve Hacı David'in talep ettiği sekiz bin liranın kendisine ödenmesine karar vermişti⁷.

Mahkeme, Fontriye'nin sahip olduğu mallar üzerine Hacı David tarafından koydurulan haczi de onaylamıştı. Fontriye, haczin onaylandığını görünce davayı İstinaf Mahkemesine götürerek, davanın Karma Mahkemede görülmemiş olmasını da protesto etmişti. İstanbul İstinaf Mahkemesi, İzmir Ticaret Mahkemesinin kararını onaylamıştı. Bunun üzerine Fontriye temyize gitmişti. Temyiz mahkemesi bu şirketin feshedilmesine karar veren mahkemenin Fontriye'nin şahsına ait bir hususa da müdahale etmiş olabileceğine, buna ise ancak Karma Mahkemelerin yetkili olduğuna Eylül 1898'de oybirliği ile karar vermişti. *İade edilen karar* mahkeme tarafından görüşülmüş, 12 Ocak 1899'da Fontriye'yi (Temyiz Mahkemesinin görüşlerini dikkate almayarak) mahkûm etmişti. Bu karar da ilki gibi itiraza sebep olmuş ve temyiz mahkemesi tarafından Ekim 1901'de bozulmuştu. Bunun üzerine Temyiz Mahkemesine başvuran Hacı David'in karar düzeltme isteği kabul edilerek İzmir Ticaret Mahkemesinin kararlarını onaylamıştı. (Böylece temyiz mahkemesi o zamana kadar vermiş olduğu kararlarını değiştirmiş oldu) Bu aşamada dava Osmanlı iç hukuk aşamalarının tamamından geçerek sona ermiş ve Hacı David'in hukuku kesinleşmişti⁸. Fakat dava bu noktada bitmeyecek hatta bir anlamda yeni başlayacaktır. Çünkü Fransa elçilik ve konsoloslugu, tebaasının haklarını koruma adına daha dava sürerken yapmaya başladığı müdahaleleri, hem mahkeme sürecini hem de sonucunda çıkan kararın infazının ertelenmesine sebep olacaktır.

Fransa bu kararlara davanın İzmir Ticaret Mahkemesinde karma olmayan bir heyet önünde görülmüş olmasını gerekçe göstererek itiraz etmişti. Konsolosluga göre Aristot Fontriye Fransız tebaasıydı ve haciz söz

⁷Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı (Hr. H), 440/7, 11.03.1911, Adliye Nezareti Tezkeresi.

⁸Hacı David dilekçelerinde bunu dile getirerek kararın infazını istemektedir. BOA, Hr.H., 440/7, 11.03.1911, Adliye Nezaretinden Hariciyeye. Ayrıca ticaret kanunları ve bu kanunların işleyişi ile ilgili mahkeme süreçleri konusunda, Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996, s. 151-159.

konusu olduğu anda onun şahsî hukuk alanına girilmişti. Söz konusu mahkeme, şirketin fesih kararından sonra Karma Ticaret Mahkemelerinde görülmeliydi. Fransa ayrıca, tebaasından Fontriye'nin şahsen sorumlu tutulduğu bir mahkeme ilâmında mutlaka bulundurulması gereken tercümanın hazır bulunmadığını, dolayısıyla kararın geçersiz olduğunu savunuyordu⁹.

Osmanlı Devletinin son yıllarında yabancı sermayenin yüksek kârlar sağlamak üzere gelmesi sonucu bir çok şirket kurulmuştu. Fakat en kârlı işletmelerde dahi dağıtılan kâr oranı düşüktü. Şirket kurucuları imtiyazlı temettu dağıtımından, yüksek maaş ve huzur haklarından büyük ölçüde faydalanıyorlardı. Öyle ki bir çok şirkette kurucu ve idareciler, sağlanan kârların yarısından fazlasını bu yolla kendilerine alıyorlardı¹⁰. Temyiz mahkemesi kararına rağmen son noktada mahkemenin şahsî hukuka müdahale edip Fontriye'nin mal varlığına haciz kararı vermesinin altında şirket yöneticilerinin kendilerine sağlamış oldukları bu ayrıcalıklar rol oynamış olmalıdır. Temyiz Mahkemelerinde Fontriye lehindeki görüşlere rağmen nihaî noktada kararın aleyhinde çıkmış olması, ticaret hukukunda her geçen gün yabancılar lehine gelişen yargı alanına duyulan bir tepkiden de kaynaklanabilir.

Osmanlı ticaret kanununda şirketlerin çeşitleri ve buna göre uygulanan yargı usul ve kanunları farklılıklar gösteriyordu. Bu noktada şer'î ve batı hukukunun uygulanmasından kaynaklanan çelişkiler yaşanıyordu¹¹. Nitekim tartışma konusu olan ve dava sürecini etkileyecek hususlardan birisi de şirketin çeşidi ve tâbiyeti meselesiydi. Fransızlar ilâmında adı geçtiği şekliyle bir şirketin bulunmadığını ifade etmişlerdi¹². Şirketin feshedilmiş olması sebebiyle davası görülürken tâbiyetsiz şirketler esasına göre değil ortaklarının tâbiyeti esasına göre görüşülmesi gerektiğini bil-

⁹ BOA, Hr. H., 440/7, 3.2.1903, Fransa Sefaretinin Tavrı.

¹⁰ Haydar Kazgan, "Cumhuriyetten Önce Şirketler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, III, 783.

¹¹ Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 153; Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 79-82.

¹² Fransa Sefareti, mahkûm edilen şirketin ilâmlarda Aristot Mişel Fontriye adıyla geçmesine itiraz ederek bu isimlerin hepsinin aynı şahsa ait olduğunu belirtmişti. Avrupa kanunlarına uygun olan Osmanlı kanun hükümlerince her şirket unvanında en azından iki ortağın veyahut ortakların birinin ismiyle "kumpanyası" kelimelerinin bulunması gerekiyordu. Osmanlı'nın en büyük mahkemesinin kanuna aykırı olarak bir Fransız'ın şahsî ismini bir şirket unvanı olarak tanıması sefaretçe "*şayan-ı taaccüb*" olarak değerlendirilmişti (BOA, Hr.H., 440/7, 3.2.1903, Fransa Sefaretinin Tavrı).

dirmişlerdi¹³. Osmanlı yetkilileri, kişisel mülkün haczinin ticaret mahkemelerinin yetki alanına girmediğini kabul ediyorlardı. Fakat Fontriye'nin mahkûmiyetinin şahsî olmayıp, ortakları ve yönetim kurulunda tebaasından şahısların bulunduğu bir Osmanlı şirketinin direktörü ve sorumlu müdürü sıfatıyla olduğunu ifade edeceklerdir. Şirketin çeşidi de yargılama için önemliydi. Kanuna göre çeşidine karar verilemeyen şirketlerin kollektif şirket olarak kabul edilmesi gerekiyordu. Ayrıca Türkler ve yabancılar arasında kurulan şirketlere genel kanun hükümlerinin uygulanacağı kabul edilmişti¹⁴. Fakat uzun süren tartışmalardan sonra Osmanlı hükûmeti bu kararın uygulanmasını ertelemek zorunda kalmıştır¹⁵.

Fransa elçiliğinin müdahaleleri sonucunda kararın uygulanması devamlı ertelenince Hacı David, 1904 senesinde Aristot Fontriye'nin teklifiyle *sulh akdi* yapmıştır. Tarafların imzaladığı tahkimnamede Hacı David, Osmanlı Mahkemesinden çıkan ilâmdaki hakkından feragat etmiş ve aralarındaki anlaşmazlığın hakemlerce çözülmesine karar verilmiştir. Buna göre; eğer anlaşmazlık devam eder veya herhangi bir sebepten dolayı çözülemezse Osmanlı mahkemelerinin vermiş olduğu karar geçerli olacaktır¹⁶. 1908 yılında Hacı David'in Hariciye Nezaretine yaptığı yeni başvurudan taraflar arasında anlaşma sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Her iki taraf da anlaşmayı karşı tarafın sabote ettiğini belirtmekteydi. Fransa tahkimnamenin uygulanmasına Hacı David'in engel olduğu görüşünü ileri sürerken, Hacı David tahkimnamedeki hakem heyetinin karar vermek için belirlenen dört ay müddetin yıllar önce aşıldığı, fakat hakem heyetinin

¹³ BOA, Hr.H., 440/7, 27.09.1902, Fransız Sefaretinin Takriri.

¹⁴ BOA, Hr.H., 440/7, 11.12.1903, Temyiz Mahkemesinin Cevap Zeyli; Temyiz Mahkemesi, davayı Osmanlı tebaasından ortakları bulunan bir şirketin müdürü aleyhinde açılmış bir dava olarak yorumlamış ve karar vermişti. Buna karşılık Fransız elçiliği; bir ortağının tâbiyetinin manevî şahsı bulunan şirketin tâbiyetinden farklı olamayacağını, İstinaf ve Temyiz mahkemelerinin bir şirketi değil Fransa tebaasından Fontriye'nin şahsını mahkûm ettiğini, tercümanın mutlaka bulunması gerektiğini, esasen yok hükmünde olan bu gibi ilâmın emsal kabul edilmeyeceğini ileri sürmüştü. Ayrıca her zaman olduğu gibi Fontriye hakkında ortaya çıkacak bütün zarar ve ziyandan dolayı Osmanlı hükûmetinin mesul tutulacağını ifade etmişti (BOA, Hr. H., 440/7, 3.2.1903, Fransa Sefaretinin Takriri). Haciz meselesindeki çabukluğun sebebinin Fontriye'nin mallarını bir başkasına satarak hacizden kaçırmak istemesi olduğu, Hacı David'in dilekçesinden anlaşılmaktadır (BOA, Hr. H., 440/7, 13.04.1903, Hacı David'un İstidası).

¹⁵ BOA, Hr.H., 440/7, 11.03.1911, Adliye Nezareti Tezkeresi.

¹⁶ BOA, Hr.H., 440/7, 11.03.1911, Adliye Nezareti Tezkeresi.

karar vermek bir yana henüz toplanamadığından yakınmaktaydı. Anlaşmazlık halledilememiş ve bu arada taraflardan Fontriye ölmüştü. Bu durum davayı iyice içinden çıkılmaz bir hâle getirmişti.

Dava, 1908 yılında Hacı David'in dilekçesi sebebiyle yeniden gündeme gelmişti. Hacı David alacaklarını Fontriye'nin varislerinden talep etmiş ve onların mallarına haciz koydurtmuştu. Hacedilen akarın satışa çıkarılacağı ilânı üzerine Fransa elçiliği duruma tekrar müdahale ederek Adliye Nazırı ile görüşmüş ve açık artırmanın ertelenmesini sağlamıştı¹⁷. Bu arada Hacı David müdahaleler esnasında geçen zamanda varislerin malları ellerinden çıkardıklarını ve tazmin edilen miktarın zararın çok azına karşılık geldiğini ifade ederek duruma Osmanlı makamları nezdinde itiraz etmişti¹⁸.

Fransa Sefareti, yaptığı müdahalelerle, mahkeme kararının uygulanmasını her seferinde engellemiş, bu engellemeleri sonucunda ortaya çıkan fiilî durumu da daha sonraki itirazlarında “*meseledeki haklılıkları veya Fontriye'nin haklılığı*” şeklinde yorumlamışlardı. 1897 yılından beri devam eden ve Osmanlı hukuk sürecini tamamlayan ve birkaç defa kararın infazı aşamasında Fransız elçiliğinin müdahalesi sonucu uygulanamayan kararlar sonucunda Hacı David'in zor durumda kaldığı anlaşılmaktadır. 1905 ve 1908 yıllarında verdiği iki dilekçe ile mahkeme sürecini hatırlattıktan ve haklılık sebeplerini izah ettikten sonra “*lutfen ve merhameten*” bu meselelerin halledilmesini istemişti. Belgelerden anlaşıldığına göre dava 1911 yılında sürmeye devam ediyordu. Hatta Fransa, varislerinin gördüğü zarardan dolayı kırk bin Osmanlı lirası tazminat istemekte ve miktarın Babiâli ile ortaklaşa kararlaştırılabileceğini belirtmekteydi¹⁹.

Osmanlı Devleti gelişmelerden hayli rahatsızdı. Hukukî sürece uygun olarak tüm mahkeme aşamalarını geçerek kesinlik kazanmış bir kararın uygulanmasını geciktirmenin adalete olan güveni sarsacağı açıktı. Mahkemeler tarafından halledilebilecek bir davaya idarî ve siyasî müdahalelerde bulunmak kesinlikle doğru görülüyordu. Yabancı elçilikler menfaatlerine uygun olan kararları kabul, olmayanlara ise itiraz ederek meselelere idarî ve siyasî bir mahiyet kazandırmaktaydılar. Bu tür davalar elçilik müdahaleleri sonucu lehlerine sonuçlanmazsa bile en iyi ihtimalle aleyhle-

¹⁷ BOA, Hr. H., 440/7, 11.03.1911, Adliye Nezareti Tezkeresi; BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (Hr. Hmş. İšo), 27/7, 03.10.1909, Fransa Sefaretinin Notası.

¹⁸ BOA, Hr. H., 440/7, 11.03.1911, Adliye Nezaretinden Tezkeresi.

¹⁹ BOA, Hr. H., 440/7, 11.03.1911, Adliye Nezaretinden Tezkeresi.

rine sonuçlanmıyordu²⁰. Osmanlı hukukçularının sadece Fransa elçiliğinin değil kendi bürokrasisinin müdahalelerinden de rahatsız olduğu anlaşılıyor. Avrupa'nın ekonomik yayılışıyla birlikte Osmanlı Devletine giren batı ticaret hukuku kuralları (özellikle Fransa etkisi), Avrupa hukukunun bir uzantısı hâline geliyor, kararlar buna göre veriliyordu²¹. Osmanlı tüccarının yeni hukuk kuralları hakkında yeterli bilgisinin olmaması, yabancı tüccarların kendilerini çoğu kere avukatları aracılığıyla savunmaları neticesinde davalar yabancı tüccarların lehine sonuçlanıyordu. Osmanlı uyruklu gayrimüslim tüccarlar, çoğu kere yabancı bir ülkenin uyruğuna giderek kendi durumlarını kurtardılar. Dolayısıyla pratikte bu uygulamanın faturası tamamen Müslüman tüccarlara çıkmış oldu²². Fakat Avrupalı tüccarlarla, onların Osmanlı Devletindeki aracılığı konumunda olan gayrimüslim Osmanlı tüccarları arasındaki ilişkiler yirminci yüzyıl boyunca inişler ve çıkışlar göstermişse de kopmadan devam etmiştir²³.

Davanın hukukî açıdan haklılık veya haksızlığını değerlendirebilecek durumda değiliz. 1897'de başlayan ve takip edebildiğimiz kadarıyla 1911'de devam etmekte olan dava, hukukî süreç içinde mahkemeler ve hukukçular tarafından sürdürülmüştü. Burada dikkati çeken husus davanın hukukî sürecinden çok bu süreçteki siyasî müdahalelerdir. Öncelikle klâsik kapitülasyon hukukunun müdahaleleri sonucunda iç hukukla çatışan ve bir türlü halledilemeyen bir dava söz konusudur. Halledilemeyişin altındaki temel sebep görünüşte tebaasının hakkını korumaya çalışan Fransız konsolosluğunun müdahaleleri ve bu müdahalelere karşı koymaya çalışan Osmanlı yetkilileridir. Arka plânda ise bir ekonomik rekabet ve direnç söz konusudur. İstemediği hâlde Osmanlı için de siyasîleşmiş ve iç hukukî yolları tamamlamış bir kararın infazı uygulanamamıştı. Bu olay ekonomik faaliyetler açısından, bu tür müdahaleler karşısında Osmanlı tebaası olan bir tüccarın korumasız ve çaresiz kalışının da bir ifadesidir. Hacı David dilekçelerinde Fransa konsolosunun himaye ve müdahalelerini şikâyet etmekte, haklı olduğu bir meselede çaresiz kalışını dile getirmekteydi.

²⁰ BOA, Hr. Hmş. İšo, 27/7, 29.11.1910, Hukuk Müşavirliği Mütalaası. Osmanlı Devleti yabancı şirketleri denetim altına almak istemiş fakat her fırsatta İstanbul'daki elçiliklerin itiraz ve engellemelerine maruz kalmıştır. Bu konuda bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul 2001, s. 57-83.

²¹ Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 156.

²² A. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 20-21.

²³ Şevket Pamuk, "19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, III, 665.

Tüccarlar, güçlü bir devletin himayesini arkalarında görmek istemektedirler. Bu şartlar altında denizciliğe ait özel sebepleri bir kenara bırakacak olsak bile, Hacı David Kumpanyası vapurlarının uzun süren böyle bir mahkeme sürecinin sonuna doğru, bir Amerikalıya satılması, daha doğrusu vapurlara Amerikan bandırasının çekilmesi bu şartlar altında biraz daha anlam kazanmaktadır. En sonunda bir Osmanlı tüccarı daha yabancı bir devletin, Amerika'nın himayesine yönelmiştir. Bu yönelmede, Osmanlı Devletinin genelinde ve özellikle şirketin faaliyetlerini sürdürdüğü Batı Anadolu'da, İngiltere ve Fransa gibi daha etkin devletler varken Amerika'nın tercih edilmesinde; İngiltere ve Fransa'nın Girit meselesiyle ilgili olarak izledikleri Yunan yanlısı politikaları, Rum tebaa ile olan yakın ekonomik ve sosyal ilişkileri etkili olmuş olmalıdır. Şirket yetkilileri için, Batı Anadolu'da müslüman toplum üzerinde kötü imaja sahip bu devletlere karşılık Amerikan bayrağı daha taze ve yeni umutlar vaatmiş görünüyor.

2) Hacı David Kumpanyası Vapurlarına Amerikan Bandırası Çekilmesi

İzmir merkezli kurulmuş olan ve uzun yıllardır Doğu Akdeniz iskelelerine seferler yapan Hacı David Ferkûh kumpanyasının sekiz adet vapuru 1909 yılında Amerikan tebaasından olan ve İzmir'de ikamet eden, aynı zamanda Hacı David'in damadı olan Charles Mesiri²⁴ isimli bir tüccara Amerikan konsolosluğu huzurunda satılmıştı. Şirket Archipelago American Navigation Company (bazı belgelerde Archipelago American Steamship Company olarak geçmekte) adını almıştı.²⁵ Osmanlı belgelerinde bu olaydan sonra çoğu defa şirketin orijinal adının kullanılmayıp, “*Amerikan bandırası altında çalışan Hacı David Kumpanyası*” gibi ibarelerin kullanılmaya devam etmesi dikkati çekmektedir. Bu tanımlamada millîleşme gayretleri içindeki siyaset ve bürokrasi çevrelerinin sahip olduğu ekonomik görüşlerin etkili olduğu açıktır. Bandıra ve ad değişikliğine rağmen şirketin eski kimliğinden kurtulamaması, şirket yetkililerinin ticarî kaygılarla onun halk indindeki “*Osmanlı şirketi*” imajını devam ettirmek isteginden de kaynaklanabilir. Çünkü Girit bunalımı sonrası bazı Yunan tüccarlarının ticaretlerinin zarar görmesini engellemek, vapurlarını boykottan kurtarmak için Osmanlı tabiiyetine girmesi ve bayrak çekmesi dikkati çekmektedir.

²⁴ BOA Dahiliye Nezareti İdare (DH.İD), 134/10, 30.11.1911, Aydın Vilayeti Telgrafi.

²⁵ Vapurların isim ve tonajları; Maria (754), Aleksandros (672), Sofya (429), Oliçya (261), İzmir (171), Angliki (72), Nikolagos (102), satış bedeli toplam olarak 30.000 Liraydı; BOA, Hr. Hmş. İšo, 27/7, 19.12.1909, 29.11.1910, Hukuk Müşavirliği Mütalaası.

Denetleme ve Kontrol Altına Alma İsteği

Bu bandıra değişikliğinde yukarıda ifade edilen kaybedilen mahkemenin ne kadar etkili olduğunu bilemiyoruz. Fakat en önemli sebeplerinden birisinin rekabet ortamı içinde korumasız kalan tüccarın himaye arayışı olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca denizciliğe ait bazı özel sebepler de rol oynamıştır.

Devir işlemleri ister gerçek bir satış olsun isterse normal görünsün, işlemler ne kadar resmî olursa olsun Osmanlı memurlarını inandıramadığı ortadadır. Çünkü bu satış işlemi Osmanlı memurları tarafından sefere elverişli olmayan vapurlarının bu sıralarda Osmanlı hükûmetince yapılacak olan kontrolden kaçırmak istemesi ve resmî himaye görmek üzere Amerika bandırası altına girmesi şeklinde değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeler sadece işlemlerle ilgili sorunların çıktığı 1909 yılında değil iki yıl sonra bu şirkete karşı boykot uygulandığı 1911 yılında da yapılmaktaydı. Bu ifadeler, Osmanlı yetkililerinin bu şirkete karşı uygulanan boykot hareketlerini haklı ve normal bir tepki hareketi olarak gördüklerini göstermektedir.

Avrupa'nın ekonomik baskı ve yayılması arttıkça Osmanlı Devletinin, sularında ve limanlarında sefer yapan gemilerin denetleme isteği de o oranda artmıştı²⁶. Fakat yabancı vapur şirketleri bu denetleme isteğinin önüne elçiliklerin siyasî güçlerini arkalarına almış bir şekilde Osmanlının daha önce imzalamış olduğu anlaşmalarla çıkıyorlardı. Ege'de tütün kaçakçılığından dolayı Amerika bandıralı Hacı David kumpanyasına mensup Virginia vapurunun araştırılması için maliyeden tezkere yazılmıştı. Fakat yabancı vapurların araştırılması büyük hukukî problemler doğurduğundan önce hukuk müşavirliğine sorulmuştu. Bu vapurları arayabilmek için konsolos tarafından tayin olunacak tercümanın olması gerekiyordu. Bunun için önce konsolosluga, olumsuz cevap gelmesi durumunda da elçiliğe başvurulmalıydı²⁷.

Avrupalılar ekonomik olarak kayba uğradıkları kaçakçılık meselesinde denizlerin daha sıkı denetlenmesi için (örneğin reji şirketi Osman-

²⁶ Osmanlı Devletinin yabancı sermaye ve şirketleri kontrol altına almak istemesi ile ilgili yaptığı çalışmalar hakkında bkz. A. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 37 vd.

²⁷ BOA, Hr. Hmş. İšo, 103/1-7, 30.12.1912, Maliye Nezareti Tezkeresi; Aslında, kaçakçılık reji şirketine karşı bir çeşit direniş sayılmış ve buna göz yumulmuştu. II. Meşrutiyetin ilanından sonraki hükûmet değişikliğine kadar kaçakçılık gelişmesini sürdürmüştür (Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Ankara 1987, s. 28).

lıya tütün kaçakçılığına engel olması için bir gemi satın almıştı) Osmanlı Devletine baskı yaparlarken, diğer taraftan denetleme mekanizmalarının kendi gemilerine yapılmaması için uğraşıyorlardı. Bunun üzerine Osmanlı bürokratlarının denetleme isteğinin ticaret ağının diğer ucu olan kendi tebaası ve vapur şirketleri üzerine yönelmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Bu denetleme isteği karşısında sadece Hacı David değil Osmanlı sahillerinde işleyen bazı Yunan ve ecnebî vapurların da Osmanlı sancaklarını bırakıp Amerika bandırasına geçtikleri belirtilmişti. Yunan vapurlarına karşı denetleme mekanizmalarının artırılmak istenmesinin genel ekonomik ve siyasî olaylarla yakın ilgisi vardı. Girit bunalımı, Balkan harbi ve bunları takip eden Yunan ve Rum boykotları Türkler lehine bir ekonomik ve sosyal dönüşümü sağlamanın sivil boyutuydu. Denetleme ve kontrol altına alma konusunda yapılan bu çalışmalar, dönüşümü sağlamanın bürokratik çabaları olarak görülmektedir.

Hukukçular, Osmanlı sularındaki yabancı bandıralı gemilerin denetlenmesine engel olan eski ve yeni anlaşmalarda yer alan Osmanlı sularında gemilerin seyri sefer serbestisi hükümlerinin, yazıldığı gibi mutlak bir surette yorumlanamayacağını, yerel idarelerin halkın menfaatlerini koruma adına esnaflık olarak görülen kendi limanları arasında yük ve yolcu taşıma imtiyazını kendi vatandaşlarına tanımak gibi tedbirleri alabilmesi gerektiğini ifade ediyorlardı. Fakat uygulama hiç de onların söyledikleri gibi olmuyordu. Çünkü Osmanlı bürokrasisinin her türlü denetim altına alma çabalarının karşısına, kapitülasyonları arkalarına almış bir şekilde elçilikler çıkmaktaydı. Elçiliklere, Osmanlı sahillerinde Osmanlı malları taşıyan gemilerinin Osmanlı subay ve memurları tarafından doğrudan kontrol edilebilmesinin kendileri için de yararlar sağlayacağı ifade edilmiş olmasına rağmen, bu teklif kabul ettirilememişti. Bu itirazlara rağmen uygulamanın yapılması hâlinde zorluklarla karşılaşacağı açıktı. Bu konuda Osmanlı Devletini en çok bağlayan şey yapmış olduğu eski anlaşmalardı. Gemilerde tercümansız arama yapılamayacağı maddesi sebebiyle haksız olduğu hâlde senelerce karar aşamasına gelemeyen mahkemeler olmakta, gemilerin muayenesi konusunda aracılık eden konsoloslar iyi niyet göstermezlerse denizlerde kontrol ve denetim yapılamamaktaydı. Zorla girildiğinde ise, anlaşma hükümlerine uygun davranılmadığı gerekçesiyle bir çok zorluk çıkmaktaydı. Bunu aşabilmek için de Osmanlı memleketlerindeki yerli ve yabancı gemilerin muayenesi konusunda bir orta yol önerilmişti. Buna göre; Mesajeri Maritim veya Lloyd gibi, memleketlerinde uygulanan muayene şartlarını yerine getiren ve seyri sefere

uygun olduğuna dair ellerinde muteber belgeleri bulunan büyük şirketlerin vapurları, hiç olmazsa şimdilik, muayene kapsamı dışında tutulacaktı. Böylece elçiliklerin çıkarabilecekleri zorluklardan ve engellemelerden devleti kısmen kurtarmak mümkün olabilecekti²⁸.

Belgelerden, Hacı David meselesinin deniz ticaretine ait meseleleri yeniden gündeme getirdiği, ülkenin genel denizcilik problemlerini tartışmaya açtığı ve bunlara çareler arandığı görülmektedir. Dışarıdan gelen baskılar, bu baskılara karşı koyma veya uyum sağlama şeklinde ortaya çıkan tepkilere sebep oluyordu. Örnek olarak bu tartışmalar esnasında dikkati çeken bir konu da denetlemeyi yapabilmesi için liman dairelerinin yetkilerini belirleyen liman vazife kanunnamesinin bir an evvel tamamlanması isteğiydi. Osmanlı limanları arasında seferler yapan ecnebî gemilere, Osmanlı bandıralı gemiler gibi Osmanlı kanunlarını uygulanmasını sağlamak, bunu mecburî tutmak ve liman dairelerinin bu konudaki yetkilerini kullanmalarını sağlamak gerekiyordu. Bu konuda liman dairelerinin yetki alanları tartışması ortaya çıkıyor; işin içine uluslar arası deniz hukuku giriyordu. Bu konunun araştırılması için Hariciyeye de başvurularak yabancı gemilere hakim olunmasını sağlayacak fakat bunu yaparken onların onayını da alacak bir düzenlemenin yapılabilmesi için ayrıntılı bir rapor hazırlanarak acilen gönderilmesi istenmişti²⁹. Deniz nakliyatını, limanları kontrol etme, denetleme, yabancıların hareket alanı buldukları hukukî boşlukları kapatma istekleri İttihat ve Terakki'nin yöneldiği millî iktisat ve devletçilik politikalarının denizcilik alanındaki yansımaları olarak görülebilir.

Satış ya da Osmanlı Tâbiyetinden Kaçış

Bu satış ve devir işlemine Osmanlı bürokrasisinin tepkisi çok erken ve kararlı bir şekilde olacaktı. Satış işlemi, Aydın Vilâyeti ve Liman Dairesi başkanlığı tarafından Ticaret-i Bahriye Kanunu'na aykırı bulunmuş ve itiraz edilmişti. Bahriye Kanunu'nun üçüncü maddesinde; bir geminin gerek seferden önce gerek sefer esnasında tamamı veya bir kısım hisselerinin satılması durumunda, satış, Osmanlı Devleti sınırları içinde gerçekleşirse mahallin liman reisi huzurunda, yabancı bir ülkede yapılırsa Osmanlı konsolosu aracılığıyla gerçekleştirilecek resmî bir senetle yapılacaktı. Eğer bu şartlar yerine getirilmezse devir ve satış işlemlerinin yapılmamış sayıla-

²⁸ BOA, Hr. Hmş. İşo, 103/1-7, 15.1.1910, Sadaret Tezkeresi.

²⁹ BOA, Hr. Hmş. İşo, 103/1-7, 12.1.1910, Erkan-ı Bahriye-i Harbiye Tezkeresi.

cağı belirtiliyordu. Liman Dairesi kendi yerine İzmir Amerika Konsolosluğunda yapılan satış işleminin, bu maddeden dolayı geçersiz sayılması ve vapurlara çekilen Amerika sancaklarının indirilmesini istemişti³⁰.

Vilâyet yetkilileri ve İzmir Amerikan Konsolosluğu arasındaki anlaşmazlıklar elçiliğin başvuruları ve merkezî hükûmetin müdahalesi sonucunda yapılan görüşmeler sonucunda geçici bir çözümle aşılmıştı. Anlaşma gereği devir işleminin tamamlanması için ödenmesi gereken harcın -geçici bir çözümle- depozito suretiyle liman idaresine teslimi ve burada yapılacak devir ve satış işlemlerinden sonra vapurlara Amerikan bayrağı çekilmesine izin verilmesi kararlaştırılmıştı³¹. Fakat anlaşmazlık devam etmiş, bu sefer de devir işlemleri sırasında Osmanlı Devletine verilmesi gereken harcın alıcıya mı satıcıya mı ait olması gerektiği konusu tartışmaya sebep olmuştu. Harcın alıcı tarafından ödenmesi gerektiği şeklindeki Osmanlı yorumu ve isteğine, konsolosluk yetkilileri karşı çıkmıştı. Ayrıca verilen harcın hukukî durumunun tam olarak açıklığa kavuşmamış olmasından ve vapurları satın alan Amerikalının konsolosluk aracılığı ile bu meblağı geri alması söz konusu olduğundan durum tam olarak çözülememişti³². Hukuk müşavirliği depozito suretiyle alınmış olan 186 liranın yapılan anlaşma ve mevcut kanunlar gereği Amerikalılar tarafından geri alınamayacağı ve bunun liman tarafından gelir kaydedilmesinin kesin olduğu şeklinde görüş bildirince satış işlemi de geçerli kabul edilmişti³³. Satış işlemlerinin Osmanlı memurlarından adeta kaçırılarak yapılması ve vapurlara hemen Amerikan bandırası çekilmesindeki amacın devir işlemleri için ödenmesi gereken bu meblâğı ödememek, bunu da oldu bittiye getirilerek bir an önce Amerikan himayesi altına girerek yapılmaya çalışıldığını düşündürmektedir.

Satış ile ilgili meseleler devam ederken fener vergisi problemi çıkmıştı. Fener vergisi nizamnamesinin sekizinci maddesine göre düzenli sefer yapmayan ve mütemadiyen posta nakletmeyen gemiler bu vergiyi tamamıyla ödemek zorundaydılar. Fakat yaz-kış düzenli sefer yapan ve Osmanlı postalarını da taşıyan vapurlara (Loyd, Mesajeri gibi yabancı vapur şirketleri de dahil olmak üzere) fener vergisinde indirim yapılmaktaydı. Hacı David Vapur Şirketi de satılmadan önce Şuray-ı Devlet kararı

³⁰ BOA, Hr. Hmş. İšo, 27/7, 29.11.1910, Babıâli Hukuk Müşavirliği Mütalaası.

³¹ BOA, Hr. Hmş. İšo, 27/7, 19.12.1909, Babıâli Hukuk Müşavirliği Mütalaası.

³² BOA, Hr. Hmş. İšo, 27/7, 25.01.1910, Babıâli Hukuk Müşavirliği Mütalaası.

³³ BOA, Hr. Hmş. İšo, 27/7, 30.01.1910, Bahriye Nezareti Tezkeresi.

ile bu indirimden faydalanmaktaydı. Bu indirimden yerine kurulan Amerikan şirketi de faydalanmak istemişti. Bu sefer de Fenerler İdaresi duruma itiraz etmişti. İdare eski şirketin şekil, sıfat ve tâbiyeti değiştiğinden Amerikan şirketi hakkında istenilen indirimli tarifinin, yeniden izin alınmadığı müddetçe uygulanamayacağını ve o zamana kadar verginin tam olarak alınacağını bildirmişti. Vapur şirketi bu durumu kabul etmemiş ve sefer yapmaya devam ederken, vergilerini de ödememişti. Bunun üzerine sefer tezkeresi olmadan seferlere çıkması üzerine de liman yetkilileriyle karşı karşıya kalmıştı. Yetkililer ya verginin cezalarıyla ödenmesini ya da vapurların sefer yapamayacağını bildirmişlerdi³⁴.

Bu vergiyi zamanında ödemeyen Osmanlı şirketlerinden ceza alınmakta, itiraz edenler ise seferden alıkonulmaktaydılar. Halbuki bir yabancı geminin seferden alıkonulması için ilgili konsolosluklara gerekli tebligatların yapılması ve tercüman bulundurulması gibi bir çok hukukî işlemin yapılması gerekmektedir³⁵. Elçilik ve konsolosluklar ise gemilerini Osmanlı denetiminden sonuna kadar kaçırmaktaydılar. Yabancı şirketler böylece Osmanlı denetiminden uzak bir şekilde faaliyetlerini sürdürebiliyorlardı. Nitekim Amerikan himayesi sebebiyle şirketin seferlerinin engellenemediği görülmektedir.

Sonunda vapur şirketi fener vergisindeki bu özel indirimi, Amerika sefaretî aracılığı ile Osmanlı yetkililerinden talep etmiş ve bu talebi de kabul edilmişti. Fakat bu sefer de anlaşmazlığın devam ettiği ihtilâflı sürede hiçbir fener vergisi ödemeyen şirketin bu süre zarfındaki vergisini indirimli ödeyip ödeyemeyeceği ve yine bu süre içinde kesilen cezaların ödenip ödenmemesi meselesi çıkacaktı. 1911 yılında tartışmalar devam etmekteydi ve Bahriye Nezareti konuyla ilgili soruya henüz kesin bir cevap verememişti³⁶.

Bir taraftan bu meseleler devam ederken diğer taraftan da Amerika bayrağı çekmiş olan şirket vapurlarının Osmanlı sularında yaptığı kabotaja hukuken hakları olup olmadığı araştırılmaya başlanmıştı. Merkezi hükûmet Osmanlı limanlarındaki kabotaj meselesine kendi istediği gibi bir şekil vermek için uzun zamandır uğraşıyordu. Fakat her seferinde eski antlaşmaları ve bu antlaşmaların sağladığı hukukî çerçeveyi daha da genişletmeye çalışan devletler karşısına dikiliyordu. Nitekim Hacı David

³⁴ BOA, Hr. Hmş. İşo, 27/7, 30.01.1910, Bahriye Nezareti Tezkeresi.

³⁵ BOA, Hr. Hmş. İşo, 27/7, 25.07.1911, Bahriye Nezareti Tezkeresi.

³⁶ BOA, Hr. Hmş. İşo, 27/7, 10.07.1911, Bahriye Nezareti Tezkiresi.

vapurlarının Osmanlı sularında ticaret yapmalarının daha doğrusu yapamamalarının hukukî zemini araştırılmış fakat bir çıkar yol bulunamamıştı³⁷. Merkezî hükûmetin kendisini bağlayan anlaşma ve kurallara karşın, yerel idarelerin sahip oldukları hareket alanlarını kullanarak, mücadelesini başka bir zemine taşımaya çalıştığı söylenebilir. Çünkü bu meselede Aydın Valiliği ve Liman Başkanlığı şirketle ilgili olarak her fırsatta karşılıklarına dikilmişlerdi. Satış işleminde, Fener ve diğer vergi meselelerinde, kabotaja hakları olup olmadığı gibi hususlarda müdahaleleriyle, tartışmayı başlatanların Vilâyet yetkililerinin olduğu görülmektedir.

Satış işleminin üzerinden iki yıldan fazla bir zaman geçtiği hâlde şirketin yerel idareyle olan meseleleri devam etmekteydi. Her türlü muamelesini yakından takip eden Aydın Vilâyeti 1911 yılında Dahiliye Nezaretine şirket ile ilgili yeni bir şikâyetle bulunacaktı. Şikâyetlerden birisi şirketin seyri sefer için Osmanlı hükûmet merkezinden izin alınmadığı yönündedir. Ayrıca Osmanlı sularında çalışan bu vapur şirketinin Amerika'da kaydı bulunmadığı da ifade edilmişti. Ticaret mahkemesi böyle bir Amerikan şirketinin olmadığı, dolayısıyla şubesinin de olamayacağı, bu sebeple şirketin bir Osmanlı şirketi olarak değerlendirilmesi gerektiği şeklinde yorumlamıştı³⁸. Nezaret, vilâyetten gelen ve kaynağı iyi bilinmeyen böyle bir bilgiye itibar etmemiş, Amerika elçiliğinin 2 Şubat 1911 tarihli tavrında bu şirketin Amerika hükûmetinin mahallî kanunlarına uygun ve kayıtlı olduğu şeklindeki resmî beyanını kabul etmişti. Vilâyetin ileri sürdüğü, *vapurların Amerika sahiliyle ilgisinin olmadığı ve bir ecnebî Anonim şirketindeki hissedarların bir kısmının Osmanlı tebaası olduğu*, dolayısıyla şirketin bir Osmanlı şirketi olduğu görüşünü ise zayıf bulmuştu³⁹. Mahallî yetkililerin bu kaçışı kabul etmemeleri ve şirketin ısrarla bir Osmanlı şirketi olduğunu iddia etmeleri dikkat çekicidir. Merkezî hükûmet de bu kaçışları, yabancı egemenlik ve müdahaleleri artıracığı ve ekonomik kayıplara sebep olacağı için istemiyordu. Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyetinin millî iktisat politikaları izlerken bunu körü körüne ve bağnazca yapmadıkları anlaşılıyor. Özellikle demiryolu, tramvay, elektrik, su, madencilik, rıhtım, gemi işletmeciliği gibi büyük sermaye ve iş gücü gerektiren alanlarda yabancı sermayeye muhtaç olduklarının bilincindeydiler⁴⁰.

³⁷ BOA, Hr. Hmş. İšo, 27/7, 08.03.1910, Hukuk Müşavirliği Mütalaası.

³⁸ BOA, DH.İD, 134/10, 31.12.1911, Hariciye Nezareti Mütalaası.

³⁹ BOA, Hr. Hmş. İšo, 27/7, 29.7.1911, Babıali Hukuk Müşavirliği Mütalaası.

⁴⁰ A. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 82.

Bu şirketin ilk plânda Amerikan bayrağı altına girdikten sonra amaçladığı ayrıcalıklı ekonomik konuma kavuştuğu ve himaye gördüğünü söyleyebiliriz. Fakat Osmanlı tâbiyetinden kaçırılışı ve Amerikan koruması altına girişi sonucu ortaya çıkacak problemler bu himayeyi gölgelemişti. Özellikle 1908 sonrasında gelişecek olan milliyetçilik ve buna dayalı iktisat politikaları ile ilgili uygulamalar, yabancı veya gayrimüslim şirketleri zor durumda bırakacaktı. Bu politikanın araçlarından biri boykotlardı. Boykotlar buldukları geniş halk desteği ile müdahale ve mücadelenin halk nazarında en meşru zeminlerinden birisi olacaktır.

1911 yılında Amerikan Vapur Şirketine uygulanmadan önce de Avusturya'ya karşı Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini açıklamasından sonra boykot uygulanmıştı. Özellikle sahil şehirlerinde liman işçileri, mavnalı ve kayıkçıları arasında İttihat ve Terakkinin etkili olduğu bir örgütlenme söz konusuydu. 1908 yılında İstanbul, Selânik, İzmir, Trabzon gibi kentlerde Avusturya'ya karşı uygulanan boykot kısmen sonuç vermişti⁴¹. İttihat Terakkinin örgütlediği toplumsal kesimlerle, 1908 sonrası gelişen Bosna'nın ilhakı, Girit meselesi gibi olayların başlattığı boykot hareketleri gittikçe artacak ve millî ekonomi politikalarına haklı ve meşru bir zemin kazandırmaya çalışacaktır. 1909 yılında henüz boykotların yoğunlaşmadığı bir dönemde Amerikan bayrağı çeken Hacı David vapurları da boykota maruz kalacaktı.

3) Amerikan Vapurlarına Karşı Boykot

Boykotu Hazırlayan Şartlar ve Olaylar

Hacı David Vapur Şirketinin İstanbul-Beyrut hattında çalışan, içinde altmış kadar yolcunun da bulunduğu New Jersey adlı vapurunda İskenderun açıklarındayken olaylar çıkmıştı. Bu olaylar, vapur İskenderun limanına girdikten sonra mahallî memurları da içine alacak şekilde genişlemiş ve bu vapur şirketine karşı uygulanmaya başlanacak olan boykotun temel gerekçesi olmuştu.

Beyrut'tan İzmir ve İstanbul'a gitmek üzere vapura binen yolcular biraz da kötü hava şartlarından dolayı iskelelere zamanında ulaşamamışlardı. Vapur, Beyrut'tan İskenderun'a dört günde gelmişti. Yolcular, vapurun uğradığı iskelelerde çok durması üzerine erzak ve yiyeceklerinin yetmeyeceğini söyleyerek duruma itiraz etmişlerdi. Ayrıca İskenderun'da

⁴¹ D. Quataert, *a.g.e.*, s. 103-121.

10.000 sandık portakal yükleneceği ve bunun için iki gün daha burada bekleyeceklerini öğrenen yolculardan özellikle askerler, yevmiye ve kumanyalarının sınırlı olduğunu, aç kalacaklarını söyleyerek vapurda yolcu olarak bulunan Mülâzim Ali Saib Beyi kaptanla konuşmak üzere göndermişlerdi. Askerler yollarına başka bir vapurla devam etmek için Beyrut İskenderun arası yol bedellerinin düşülerek geri kalan ücretlerinin kendilerine iadesini istemişlerdi. Kaptan durumu kabul etmemiş ve durumu İskenderun'daki vapur acentası yetkilisine iletmişti. Acenta yetkilisi vapura geldiğinde yolcular isteklerinde direnmişlerdi. Durumu bir müdahale olarak değerlendiren kaptan havaya birkaç el ateş etmiş ve tayfalar, sopalarla askerlerin üzerine yürümüştür. Çıkan olaylarda beş asker ve bir yolcu yaralanmıştı. Yaralanan askerlerin bir ay kadar hastanede yatacakları yönündeki tutanaklardan bir hayli hırpalandıkları anlaşılmaktadır. Dört tayfanın da yüz ve ellerinde *trnak çizintisi alâmetleri* görülmüştü⁴². İstanbul'a gitmek üzere vapurda bulunan subaylardan Ali Saib Bey vapurdan çıkartılmak istenmişse de olayları kışkırttığı gerekçesiyle kaptan tarafından vapurda tutuklanmış, tahkikat yapmaya ve yaralıları almaya gelen heyete de teslim edilmemişti. Bunun üzerine Ali Saib Bey kendisinin kurtarılması için İzmir Merkez Komutanlığına mektup göndermişti. Ali Bey İzmir'de vapurdan alınarak merkez komutanlığına teslim edilmişti⁴³.

Olay Amerika elçiliği ile yazışmalara, karşılıklı ithamlara neden olmuş ve büyümüştü. Çünkü şirket (Osmanlı belgelerinde hâlen daha Hacı David Kumpanyası olarak geçiyor) bir Amerikan vapur şirketi idi. Dahası olaylar sırasında kendisinin tartaklandığı, dövüldüğü ve pelerinin yırtıldığı iddiasında bulunan şirketin İskenderun acentası yetkilisi Prestiyani? aynı zamanda Amerikan Viskonsolosu olarak diplomatik bir sıfat da taşıyordu. Olayla ilgili şikâyette bulunan Amerika elçiliği Prestiyani'nin vapura resmî sıfatla geldiğini ısrarla vurgulayıp meseleye diplomatik bir yön kazandırmaya çalışmıştır. Buna karşılık Osmanlı yetkilileri sadece acenta yetkilisi sıfatına dikkati çekiyorlardı. Birçok konsolos temsil ettikleri devletin vapur şirketlerinden birisinin genelde de en büyüğünün temsilci-siydiler. Yabancı vapur şirketlerinin Osmanlı sahillerindeki acentalarının aynı zamanda konsolosluk gibi görevlerinin bulunmaları (veya konsolosla-

⁴² İskenderun Kaymakamının başında bulunduğu inceleme heyetinin Osmanlı yaralıları ile ilgili ayrıntılı bilgi verirken Rum tayfaların yaraları ile ilgili daha hafif ifadeler kullanmaları dikkati çekiyor (BOA, Hr. H., 350/4, 23.01.1911, Aydın Vilayeti Telgrafi).

⁴³ BOA, Hr. H., 350/4, 23.01.1911, Aydın Vilayeti Telgrafi.

rın vapur şirketlerinin temsilciliğini üzerlerine almaları) bu problemlere diplomatik bir mahiyet kazandırıyor, içinden çıkılmaz hâle getirebiliyordu.

Osmanlı yetkilileri açısından olay liman dahilinde ve Osmanlı karasularında olmuştu. Yaralıların ve Ali Saib Beyin durumuna bakılırsa Osmanlı tarafı tecavüz eden değil tecavüze uğrayan durumundaydı. Prestiyani'nin diplomatik kimliğini ön plâna çıkararak Amerika olaya Ali Saib Bey dolayısıyla askerî bir karakter de kazandırmaya çalışmıştır. Buna karşılık Osmanlı, Ali Saib Beyin “*askerler üzerinde sahip olduğu rütbenin manevî tesiri dışında bir sıfatı*” olmadığını, Prestiyani'ye ise yalnızca bir yolcu olarak müracaat ettiğini ifade etmişti. Olayın askerî bir tarafının olmadığı önemle vurgulanmıştır. Halbuki kaptanın silâh çekmesi ve ateş etmesi bu olaydaki en önemli suç unsuru olarak görülmekteydi. Osmanlı yetkilileri, İzmirli Vasilaki adlı kaptanın, Osmanlı tebaası olduğu bilgisinden emin olamadıkları için harekete geçememişlerdi. Ayrıca Osmanlı tebaası bile olsa yabancı bir vapur şirketinde çalışıyor olmak yeterince imtiyazlı bir durum yaratıyordu. Şirketin kaptanının tâbiyeti kadar olayın geçtiği yerin de önemi vardı. Çünkü olayın açık deniz veya limanda oluşu uluslararası deniz hukukunu ve yargılama alanını doğrudan etkiliyordu. Osmanlı yetkililerine göre gerekli takibat öncelikle mahallî idarenin savcılığı, ikinci derecede de İstanbul bidayet mahkemesi tarafından yürütülmeliydi. Zaten Prestiyani olay çıktığında mahallî makamlara başvurmuştu. Fakat Ali Saib Beyin askerî kimliği hiçe sayılarak vapurda zorla alıkonulması bilhassa dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti, Amerika elçiliğine başvurarak Prestiyani'nin konsolosluk vekâletinden azledilmesini de istemişti⁴⁴. Amerika Elçiliği, Osmanlı memurlarınca yapılmış olan tahkikatın sonuçlarını teessüfle karşıladığını, yanlı bulduğunu, içinde Amerikalı bir memurun da bulunacağı bir heyetle yeni bir tahkikat yapılmasını talep etmişti. Tahkikat sonucunda durum sabit olursa isteklerin dikkate alınacağını söyleyerek geçiştirmişti⁴⁵. Ayrıca Hukuk Müşavirliğine göre subayların ve askerlerin uygunsuz davranışları kovuşturmaya uğramazsa, konsolosu görevden azlettirmenin mümkün olamayacağını bildirilmişti⁴⁶.

Olayların ortaya çıkış ve Hacı David Kumpanyasına karşı boykot uygulanmasına varacak şekilde gelişmesinde, bandıra değiştirmesine rağmen onun Amerika şirketinden ziyade bir Yunan ve Rum şirketi olarak gö-

⁴⁴ BOA, Hr. H., 350/4, 23.02.1911, Harbiye Nezareti Tezkeresi.

⁴⁵ BOA, Hr. H., 350/4, 29.08.1911, Amerikan Elçiliği Takriri.

⁴⁶ BOA, Hr. H., 350/4, 05.02.1911, Hariciye Nezareti Tezkeresi.

rülmesi etkili olmuştur. Ege ve Doğu Akdeniz'de faaliyet gösteren vapur şirketinin kaptan ve tayfalarının çok büyük bir kısmı Rumlardan oluşuyordu. Girit bunalımı ve sonrası Yunanistan'la yaşanan siyasî ve ekonomik gerginlikler tansiyonu daha da yükseltmişti. Anadolu'daki Rumlarla Türkler arasında ekonomik ve siyasî farklılaşma belirginleşmiş, etnik ve dinî merkezli olarak gittikçe derinleşmişti. Nitekim Balkan savaşları sonrası bu farklılaşma bir daha geri dönülemeyecek bir şekilde kırılacaktır. 1913-1914 boykotu için Averof zırhlısı olayı nasıl bir temel gerekçe olacaksa⁴⁷ Ali Saib Bey olayı da bu şirketin boykot gerekçesi olacaktır. Ali Saib Bey ifadesinde “*kaptan ve tayfaların yolculara sık sık hakarete buldukları*” ve Girit meselesiyle ilişkili olarak da “*işbu Yunanlı kaptan ve tayfalar Girid maslahatlarında yapılan mezalimin aynını askere de icra etmeğe kalkıştılar*” demesi durumu daha iyi anlatmaktadır⁴⁸. Fakat şirket Amerika bandırası altına girse de çalıştırmış olduğu Rum personel sebebiyle boykota maruz kalmaktan kurtulamayacaktır⁴⁹.

Hacı David Kumpanyasında Osmanlı askerine karşı yapılan bu tür muamelelerin daha sonra da devam ettiği anlaşılıyor. Şirketin “*Meyn*” vapurunda kaptanın vapurdaki kadınlara karşı davranışı sebebiyle kavga çıkmıştı. Kaptanın müteceviz hareketleri vapurdaki askerleri rahatsız etmiş, müdahaleleri de kavgaya sebep olmuştu⁵⁰. Keza şirketin Anna vapuruyla Beyrut'tan binip İzmir'e gelen, oradan aktarma yapıp İstanbul limanına giden erlerle tayfa arasında kavga çıkmış, tayfalar demir çubuklarla dört askeri yaralamışlardı. Bu vapurun kaptanı Yunanlı Vasil, ikinci kaptanı Yani ve mürettebattan Nikola ile ilgili belgeler İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından İstanbul Bidayet Mahkemesi Savcılığına verilmişti. Şirketle ilgili olarak bu tür olayların ve şikâyetlerin artması üzerine durumun Amerika sefaretine bildirilmesi istenmişti. Bu konuda elçiliğe yazılan ya-

⁴⁷ Z. Toprak, *a.g.e.*, s. 109.

⁴⁸ 1910 sonrası uygulanan boykotların Batı Anadolu'da Türklerle Rumlar arasında gittikçe çözülen ekonomik ilişkilerdeki rolüne, ilişkilerin kırıldığı ve artık geri dönülemeyecek bir noktaya gelişinde Giritli göçmenler dolayısıyla büyük baskılar gelmekteydi (D. Quataert, *a.g.e.*, s. 121).

⁴⁹ Amerikan Elçisi personeli sebebiyle şirketlerine uygulanan boykot konusunda “*Türkler, İzmir'deki bütün yabancı kurumlardan Rum personeli kovup yerlerine Müslüman personel almalarını istediler. Öteki Amerikan şirketleri gibi Singer Kumpanyası'na da bu bildirilmişti...*” (Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul 1974, III, 1112).

⁵⁰ Vapurda bulunan Jandarma Agop yaralanmış, Mülâzım Ali Bey tartaklanmış ve hakaretlere maruz kalmıştı (BOA, DH.İD, 134/10, 13.11.1911, Bahriye Nezareti Tezkeresi).

zıların bir cevabının gelmediğinden de şikâyet edilmişti. Hatta sık sık yaşanan gerginlikler, bunlara karşı şirketin gerekli önlemleri almayı, Amerikan elçiliğinin duyarsız kalışı gibi sebepler yüzünden şirketin Osmanlı sularındaki faaliyetlerinin durdurulması gerektiği ifade edilmişti⁵¹.

Şirketle ilgili şikâyetlerin Balkan harpleri esnasında da artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Amerikan bandırası altında Osmanlı sularında seyri sefer yapan Hacı David Kumpanyası mürettebatı hakkında İzmir Komodorluğundan alınan telgrafta; bu şirketin büyük kısmı Yunanlı olan tayfa ve çalışanlarının casusluk yaptıkları, bu vapurlara gizlice binen Yunan subaylarının da Osmanlı şehir ve sahillerinde keşiflerde buldukları, bu tür olaylara sebep vermemek için şirket vapurlarında yabancı tayfa kullanılmaması için gerekli teşebbüslerin yapılması istenmişti⁵². Görünürde son derece meşru temellere dayanan bu istek, şirket Amerika bandırası kullanmaya başladıktan sonra vilâyet ve liman dairesi yetkililerinin kontrol çabalarının bir devamı gibi görünmektedir. Gerçekte ise yabancı şirketlerin personelini Türkleştirerek bu şirketleri kontrol altına almak isteyen İttihat Terakki'nin millî iktisat politikalarının bir uzantısıydı⁵³. Yalnız, şirketle ilgili ithamların dozu gittikçe artmış ve savaş hâli sebebiyle daha ciddi ve meşru bir zemin oluşmuştu. Artık casusluk yapan tayfalar ve buna alet olan bir vapur şirketi vardı.

Uluslararası deniz hukuku, devletlerin denizlerde karşılaştıkları bu tür problemleri çözmekten uzaktı. Ayrıca bunun gibi en ufak problemler dahi acenta yetkililerinin diplomatik sıfat taşımaları veya konsoloslarla olan irtibatları sebebiyle hariciyeye aksediyor ve diplomatik bir mesele hâline geliyordu. Kaldı ki denizler- bu karasuları ve limanları da olsa-, Osmanlı egemenliğinin gittikçe zayıfladığı alanlardı. Deniz hukuku, kapitülasyonlar ve diplomatik koruma karşısında ecnebî şirket, kaptan ve tayfaları çok daha cesurca davranabiliyorlardı. Osmanlı liman ve karasuları bile yabancı devletlerin hakim oldukları bir egemenlik alanı hâline gelmişti.

⁵¹ BOA, Hr. H., 350/4, 25.5.1911, Hariciye Nezareti Tezkeresi; 7.3.1912 Harbiye Nezareti Tezkeresi; 27.05.1912 Adliye Nezareti Tezkeresi.

⁵² Tarihi Deniz Müzesi Arşivi, Mülga Bahriye Nezareti Kısmı, 8.11.1912.

⁵³ Yabancı şirketlerde Türkçe sorunu ve Müslümanların istihdam edilmeleri ile ilgili olarak bkz. Z. Toprak, *a.g.e.*, s. 60-63; A. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 76-77.

Boykotun Uygulanması ve Amerika Elçiliğinin Tepkisi

Hacı David vapur şirketine karşı 1911 Ocağında Osmanlı sahillerinde, Selânik, Kavak, Edremit, Gelibolu, Antalya ve İskenderun limanlarında boykota gidildiği görülmektedir. Boykot, bu şirket gemileri limanlara yanaştığında sandalci ve mavnacıların gemilerden yolcu ve yük indirmemesi veya bindirmemesi şeklinde uygulanıyordu. Selânik, Antalya, İskenderun konsolosluklarından gelen şikâyetlerin yoğunluğundan özellikle Antalya ve İskenderun'da şirketin zor durumda kaldığı anlaşılmakta ve boykotun en son bu limanlarda kırıldığı görülmektedir.

İskenderun'da uygulanan boykotun sebebi olarak, bu şirket vapurlarının mürettebatının tamamen Yunanlı olup yolculara ve bilhassa bu vapurlara binen Osmanlı asker ve subaylarına hakaretlerde bulunmaları gösterilmişti. Ali Saib Beyin İzmir veya İstanbul'daki Osmanlı memurlarına teslim edilmek bahanesiyle günlerce vapurda tutulmuş olması halkın hiddet ve infialine sebep olmuştu. Osmanlı yetkilileri de olayla ilgili olarak Amerika elçiliğini sorumlu tutmuşlardı. Elçiliğin, Amerikan bandırası altında Osmanlı sularında dolaşan bu serserileri halka daha saygılı olmalarını tavsiye etmesi gerektiği ve bunu sağladığı taktirde şikâyet edilen durumun kendiliğinden ortadan kalkacağını ifade etmişlerdi.⁵⁴ Boykotla ilgili meselede sık sık diplomatik baskıya maruz kalan hükûmet İskenderun kaymakamlığına gönderdiği emirle, bu olaydaki hissiyata kapılmanın boykot meselesine resmî boyut kazandırabileceği, dolayısıyla boykotla ilgili hususlara karışılmamasını istemiştir.⁵⁵ Gerçekte boykot uygulamasının sebepleri çok daha derinlerdeydi. Ali Saib Bey olayının, ekonomik, siyasî şartları hazırlanmış olan boykotun tetikleyicisi olduğu anlaşılıyor. Eşzamanlı olarak bir çok limanda Amerikan şirketine karşı uygulanan bu boykot üzerine Amerikan elçiliği boykotu kaldırtmak için harekete geçmiştir.

Antalya'da uygulanan boykottan şikâyetçi olan İzmir Amerikan konsolosunca, hamal ve kayıkçılara boykotu bırakmaları için gerekli yerlere emirler verilmesi, yapılmadığı taktirde doğacak zararlardan Osmanlı hükûmetinin sorumlu olacağı bildirilmiştir. Elçilik de boykotun Osmanlı ekonomisini kötü etkilediğini ve Osmanlı hükûmetinin, işlerini âdeta hamal ve kayıkçıların görüş ve keyfiyetine bıraktığı şeklinde bir izlenim oluştuğunu söyleyerek boykotun kaldırılmasını istemiştir.⁵⁶

⁵⁴ BOA, Hariciye Siyasiye Kısmı (Hr. Sys) 56/10, 8.2.1911, Haleb Valiliği Telgrafı.

⁵⁵ BOA, Hr. Sys 56/10, 8.2.1911, Haleb Valiliği Telgrafı.

⁵⁶ BOA, Hr. Sys 56/10, 7.1.1911, Amerikan Sefareti Takriri.

Amerikan elçiliği 30.1.1911 tarihinde boykot ile ilgili daha önce gönderdiği takrirlerle ilgili olarak ne gibi tedbirlerin alındığını hariciyeye sormuştu. Antalya'da boykot başladığı zaman şirket temsilcisi ve Texas vapuru kaptanı mutasarrıfa giderek şifahî protestoda bulunmuş fakat bir sonuç alamamışlardı. Protesto, Konya valisinin emriyle şirkete iade edilmek istenmiş, temsilci bunu kabul etmekten kaçındığı için resmî bir rapor tutulmuştu. Elçilik, Antalya'da yetkililerin böyle bir protestoya cevap vermeleri gerekirken boykot meselesindeki her türlü sorumluluğu üzerlerinden atmaya çalışmalarından şikâyet etmekteydi. Ayrıca şirkete yapılan boykotun Antalya ticaret ve tüccarlarının zararına olduğunu ve haklarının ihlâl edildiğini ileri sürmekteydi. Elçilik, şirketin zararının 1000 İngiliz sterlini bulduğunu ve bunun tazmin edilmesi gerektiğini ifade ederek boykotu kırmaya çalışıyordu⁵⁷. Dahası boykotun genel olmayıp yalnız Amerikan şirketine uygulanması (Texas vapuru boykot edildiği sırada İngiliz bandıralı City of Amsterdam gemisinin yükleri boşaltılmıştı) ayrı bir haksızlık olarak görülmüştü. Bu noktada boykotun Yunan ve Rum ticaretini engellemeye yönelik olan amacı daha da belirginleşmektedir.

Amerikan elçiliği diplomatik baskısını artırdıkça çeşitli problemler de çıkıyordu. Hatta bütün bürokratik uğraşlar içerisinde İstanbul'da Amerikan elçiliği ile ilgili olarak bir diplomatik skandal da yaşanmıştı. Elçi, hukuk müşaviri olan tercümanıya beraber Emniyet-i Umumiye Dairesine gelerek polisin boykotun kaldırılması için verilen emri mavnacıların yerine getirmeye mecbur olduklarını, dolayısıyla boykot meselesinde hükûmetin kesin bir emir verip vermediğini sormuştu. Şirketin dışarıdan getireceği işçilere boykot komitesi karşı çıktığı için polisin bunlara engel olmasını ve haklarında işlem yapmasını istemişti. Müdürün cevaplarından tatmin olmadığı anlaşılan elçi sinirlenmişti. Boykotun kaldırılması için bir emir verilip verilmediği ve bunun için ne yapıldığını ısrarla sormuştu. Cevap tekrarlanınca elçi daha da sinirlenmiş ve daireden çıkmıştı. Tercüman kendilerini ayakta bekleten ilgili polis memuruna “*siz adam olmazsınız*” diye bağırıp, hakaret etmişti. Teşebbüslerini Hariciye Nezareti aracılığı ile yürütmesi gerekirken, nezaket icabı kabul edilen bir ziyaret esnasında diplomatik kuralları hiçe sayan elçinin bu davranışı, müdür tarafından şikâyet edilmişti⁵⁸.

⁵⁷ BOA, Hr. Sys 56/10, 5.2.1911, Amerikan Sefareti Takriri.

⁵⁸ BOA, Hr. Sys 56/8, 8.2.1911, Emniyet-i Umumiye Dairesi.

Benzer bir olay da İstanbul boykot komitesinin bu şirket vapurlarını boykot etmeyle ilgili kararından sonra yaşanmıştı. İstanbul'a gelen “California” vapurundaki hacılar boykot kararından haberdar olmadıkları için istisna edilerek mavnacı ve sandalcılar tarafından karaya çıkarılmışlardı. Bu esnada vapurun Rum tayfaları “Boykot ha! Türk bu Amerikan bandırasıdır. İşte size böyle yolcu ve eşya çıkarttırırız” şeklindeki ifadeleri sandalcılarla tayfalar arasında sürtüşmeye sebep olmuştu. Buna karşılık boykotun kaldırılması için mavnacı kethüdası ile yapılan görüşmelerde New Jersey ve California vapurlarında olaylara sebep olanların tardı ve bunun devlet tarafından takip edilmesi şartına bağlanmış olması tarafların birbirlerine bakışını daha açık bir şekilde özetlemektedir⁵⁹.

Elçilik yaptığı devamlı başvurularla boykotun kaldırılması ve daha ciddi tedbirler alınması ile ilgili neler yapıldığını soruyor, diplomatik baskı yapmaya çalışıyordu. İskenderun'da boykotu önlemeyen mahallî memurlar Amerikan Sefareti tarafından protesto edilmişlerdi. Buna karşılık vilâyet memurları mevcut kanun ve nizamlar karşısında müdahaleye yetkili olmadıklarını, boykotun New Jersey vapuru hadisesinden sonra Selânik ve İzmir boykot komitelerinin almış oldukları ortak karar doğrultusunda yapıldığını söylemişlerdi⁶⁰. Diğer taraftan Amerikan elçiliği İskenderun'da uygulanan boykotun mahallî memurlar tarafından örgütlendiği ve teşvik edildiğinden şikâyet ediyor ve görevlilerin isimlerini de veriyordu. Buna göre İskenderun'da boykotun en büyük tahrikçileri, İskenderun Kaymakamı ve Gümrük Tahlilhanesinde kimyager olarak çalışan Doktor Tahsin Efendilerdi⁶¹.

Çeşitli vilâyetlerden gelen bilgilerde hemen hepsi bu şirketi boykot etmek için farklı bir neden ileri sürmüştü. Amerikan sefaretinin yapmış olduğu baskılar sonucu Selânik vilâyetinden alınan cevapta; yapılan tahkikat sonucunda mahallî memurların boykotu hiçbir şekilde teşvik etmedikleri, meselenin “Kayıkçılar Kethüdası Kerim Ağanın şahsî içtihadından kaynaklandığının” anlaşıldığı, olaya rağmen onun namına boykot ilânlarının gazetelerde görülmeye devam edildiği ve bu kişi hakkında kanunî takibat başlatıldığı ifade edilmiştir⁶².

⁵⁹ BOA, DH.İD, 130/1, 09.02.1911, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti.

⁶⁰ BOA, Hr. Sys 56/10, 7.2.1911, Hariciye Nezareti Tezkeresi.

⁶¹ BOA, Hr. Sys 56/10, 8.3.1911, Dahiliye Nezareti Tezkeresi.

⁶² BOA, Hr. Sys 56/10, 4.2.1911, Dahiliye Nezareti Tezkeresi.

Antalya'dan gelen yazıda ise; boykotun gerçek sebebinin ekonomik olduğu, bu şirketin haksız ve fahiş kazanç istekleri sebebiyle tüccarı taciz etmesinden kaynaklandığı bildiriliyordu. Özellikle daha önceki boykotlar sebebiyle ortaya çıkan ticarî boşluğu doldurduğu ve bundan istifade ettiği anlaşılan Hacı David şirketinin taşıma ücretlerini dört-beş kat artırdığı, fahiş fiyatlarla büyük kazanç elde ettiği ifade edilmişti⁶³. İngiliz ve Macar vapurlarının fiyatları düşürmesiyle ticaretlerine devam ettikleri, bunun üzerine fiyat kıran bu şirketin Texas vapuruna tüccarın yük verdiği bildiriliyordu⁶⁴. Hükûmet gönderdiği emirlerle boykot meselesinde mahallî yetkililerin ön plâna çıkmasını istemiyordu. Boykotun halk desteğine dayanan sivil bir tepki olması hem meşruiyetini artırıyor hem de merkezî hükûmetin daha az siyasî baskıya maruz kalmasını sağlıyordu.

Boykot uygulamalarına karşılık Amerikan elçiliği tedbir almaya çalışmış, vapurların gidecekleri yere ulaşmadan Osmanlı Devleti nezdinde teşebbüse geçerek yüklerini boşalttırmaya çalışmıştı. Elçilik, özellikle Kavala ve Gelibolu'ya gelecek vapurlara boykot uygulanmamasını istemişti. Çünkü buralarda mavnacılar yolcu ve yük taşıma işini ellerine almışlardı. Boykota uymak istemeyen diğer hamal, kayıkçı ve mavnacılara da engel olacak güce sahiptiler. Elçilik bu yerlerde ticaret eşyası yükleme ve boşaltma işlemlerinin mavnacı ve hamalların tekelinde ise uyguladıkları boykotun kesinlikle engellenmesini, eğer bunların elinde değilse bu işlemlerin yapılabilmesi için şirket yetkilileri ve gemi sahiplerinin kendileri tarafından tedbirler alınmasına izin verilmesini istemişti⁶⁵. Bu istek hukukî olarak Osmanlı sularında yabancılar tarafından taşıma yapmayı tamamen serbest hâle getirebilirdi. Osmanlı Devletinin direnmeye çalıştığı kabotaj meselesinde yeni bir hukukî boşluk açılması demekti. Halbuki devlet, kapitülasyonlardan faydalanarak Osmanlı denizlerinde bu tür faaliyetlerde bulunan gemilere, mavnalara engel olmak için uğraşıp duruyordu. Bu sebeple isteğin kesinlikle reddedilmesi yönünde görüş bildirilmişti. Boykot, bu tür yeni baskıların da göze alınmasını gerektiriyordu.

Amerikan elçiliğinin baskıları, ekonomik kayıplar sebebiyle Şubat 1911'den itibaren bu şirkete karşı aktif bir şekilde uygulanan boykot gevşemiş, önce Kavala'da 3 Mart'ta da Edremit'te boykot kaldırılmıştı. Fakat boykotu başlatan olayın geçtiği yer olan İskenderun'da bir süre daha uy-

⁶³ BOA, DH.İD 130/1, 19.01.1911, Antalya Mutasarrıflığı Telgrafi.

⁶⁴ BOA, Hr. Sys 56/10, 8.2.1911, Konya Vilayetinden Telgraf.

⁶⁵ BOA, Hr. Sys 56/10, 11.2.1911, Amerikan Sefareti Takriri.

gulanacaktır⁶⁶. Bu şirkete karşı uygulanan boykot hareketi resmen sona erse de millîleşme gayretleri içerisindeki İttihatçı aydınlar ve boykotla örgütlenen Türk toplumu açısından bu hareket Trablusgarp, Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında daha sık ve yoğun olarak başvurulan bir tepki olmaya devam etmiştir.

S o n u ç

Hacı David Vapur Şirketinin ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başındaki Osmanlı ekonomik seyri içinde izlediği yol, iktisadî ve siyasî tercihleri; buna karşılık merkezî hükûmetle, mahallî yetkililerle olan ilişkileri ve gördüğü toplumsal tepkiyle karşımıza çıkmaktadır. Hacı David, Osmanlı tebaası gayrimüslim bir tüccar olarak, her geçen gün biraz daha Avrupa ekonomik hakimiyeti altına giren Batı Anadolu'nun en önemli şehri İzmir'de faaliyet göstermiştir. Osmanlı Devletindeki yabancıların sadece ekonomik değil siyasî ve hukukî olarak da nüfuzlarını yerli tüccarlar aleyhine genişletmelerini yaşamıştı. Osmanlı tebaası birçok gayrimüslim tüccar gibi Hacı David de karşılaşmış olduğu ekonomik, siyasî, ticarî zorluk ve rekabet karşısında yeni ilişkiler ağının avantajlarını tercih ederek Avrupa ekonomik nüfuzunun bir uzantısı olmayı seçmiş, vapur şirketine Amerikan bandırası çekerek himaye altına girmişti. Fakat bu tepki Avrupa ekonomik baskısı ve yayılması, karşısında merkezi hükûmetin, Türk toplumunun ve aydınlarının vermiş olduğu tepki ve karşı koyuşlarıyla çakışmış, 1908 sonrası gittikçe yükselen millî iktisat politikalarının karşısında kalmıştır. Avrupa'nın ekonomik baskısı altında kalan Osmanlı Devletinde yaşanan bu süreç, ekonomik çözümlerle birlikte toplumsal çözülmeyi de beraberinde getirmişti. Özellikle Batı Anadolu'da yaşanan Rum ve Türkler arasında ilişkiler geri dönülemeyecek bir noktaya gelmiştir. Şirket Amerikan bayrağı çekmiş olsa bile, çalışanları sebebiyle bir Rum şirketi kimliğinden kurtulamamış, millî iktisadî gerçekleştirmenin bir aracı olan boykota maruz kalmıştır.

---

⁶⁶ Edremit'te Rus bandıralı gemilere karşı da boykot uygulanmış, boykot 3 Mart'ta kaldırılmıştı (BOA, Hr. Sys 56/10, 16.3.1911, Dahiliye Nezareti Tezkeresi).

“HACI DAVID SHIP COMPANY AND AMERICAN BOYCOTT”

Abstract

Izmir was one of the most important harbor cities in the Western Anatolia and the Ottoman State in the 19th Century. The Haci David Ship Company, founded in Izmir, was the Ottoman company. Its commercial activities were going on in the region extending from the Eastern Mediterranean and the Aegean Coasts to Istanbul. Haci David, who became the owner of the company as a result of the activities continued in line with economic relations with Europe, had a dispute with a French citizen. Eventhough Haci David was found right by the Ottoman courts, the verdict couldn't be applied due to the interferences of France. Hoping to have a strong political protection, Haci David hang American flags on his ships. The boycott of the Greeks working on the ships in the Ottoman State had a great effect on these changes. However, the change of the flag couldn't prevent the company from being exposed to the boycott. In 1991, the American ship company was also exposed to the boycott. All these changes were the signs of the breaking of the relationships between the Greeks and the Turks in the Western Anatolia due to the nationalist policies pursued by the Ittihat and Terakki.

Keywords

Smyrna, ship company, American flag, boycott, national economy.

MECÂLİSÜ'N-NEFÂİS'TE ŞİİR VE ŞAİR ELEŞTİRİSİ

Yusuf ÇETİNDAG*

ÖZET

Ali Şîr Nevât, Türk kültür ve edebiyatında birçok açıdan ilklere imza atmış ve çığır açmış büyük bir şairdir. Onun en önemli eserlerinden birisi olan Mecâlisü'n-Nefâis, Türk edebiyatında kaleme alınan ilk tezkiredir. XVI. yüzyıl tezkirecilerinin de değindiği gibi Mecâlisü'n-Nefâis, Türk tezkirelerine birçok açıdan model olmuştur. Makalede bu tezkirenin şiir eleştirisi açısından çözümlemesi yapılmıştır. Her ne kadar Nevât az ve öz bilgi verme yolunu seçse de, özellikle eleştiri terminolojisine katmış olduğu tabirlerle, tezkirecilik geleneğinin gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Ali Şîr Nevât, Mecâlisü'n-Nefâis, Biyografik bilgi, Şiir eleştirisi.

Ali Şîr Nevât tarafından kaleme alınan Mecâlisü'n-Nefâis, *Herat Mektebi* tezkirelerinin üçüncüsü, Türk tezkirelerinin ise ilkidir. Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan eser, Hüseyin Baykara'ya atfedilmiştir. H.897/M.1492 yılında yazılmaya devam edilen eserde, 46'sı Türk olmak üzere, toplam 469 şairden bahsedilmektedir.

Nevât, mukaddimede kendisinden önce yazılmış olan *Bahâristân* ve *Devletşâh* tezkirelerinden bahseder; kendi tezkiresini, Bahâristân gibi sekiz bölüme ayırdığını ve Mecâlisü'n-Nefâis adını koyduğunu söyler: “Mundak büzürgvâr-ı âlî-mikdâr *Bahâristân* atlıg kitâbıda kim sikkiz ravza açıpdur ve sikkiz ravza-i cennet alar hacâletidin il közidin ihtifâ perdesiğa kaçıpdur... Ve Emir Devletşâh kim Horasan mülkining asıl mîr-zâdeleri arasında fazl ü dâniş zîveri bile behremend ve fakr u kanâ'at tâcı sa'âdeti bile ser-bülenddür, hem Sultân-ı Sâhib-kırân atığa *Tezkiretü's-Şu'arâ* atlıg kitâb bitipdür.... Çün bu maksûdğa yitildi anı sikkiz kısım itildi. Ve her kısım nefis bir mecliska mevsûm boldı ve mecmû'ığa *Mecâlisü'n-Nefâis* at

* Yard. Doç. Dr., Fatih Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/ycetindag@fatih.edu.tr

koyuldu”¹. Bu bölümde Bahâristân ve Devletşâh tezkirelerinin içeriğinden ve kapsamından da bahseden Nevâî, kendi tezkiresinin Hüseyin Baykara dönemi ile sınırlı olduğunu vurgular: "Ve bu bâbda yine dağı resâyil ü kütüb bar ammâ barçasıda ötken şu'arâ ve irte kiçken fusahâning atı mezkûr ve sıfâtı mestûrdur... Atları ol cemâ'at zümreside bolmaktın mahrûm ve sözleri ol kâ'ide ve tertîb nâ-ma'lûm üçün şikeste-hâtırğa ve sınıuk köngülge kildi kim bir niçe varak bitilgey. Ve bu asr şu'arâsı bile bu devr zurefâsı atın anda sebt itilgey" (s. 2).

Mecâlisü'n-Nefâis'in Tipik Özellikleri:

Bilindiği gibi Mecâlisü'n-Nefâis, Bahâristân ve Devletşâh tezkirelerinden sonra kaleme alınmıştır. Mecâlisü'n-Nefâis'te bahsi geçen şairlerin büyük bir çoğunluğu ile Nevâî bizzat görüşmüş, görüşmediği şairler hakkında ise ya mektuplaşarak veyahut da yaşlılara danışarak bilgi toplamıştır. Tezkirenin teknik ve muhteva özelliklerine geçmeden önce birkaç hususa dikkat çekmek istiyoruz:

1. Herşeyden evvel söylemek gerekir ki Mecâlisü'n-Nefâis, *Herat Mektebi* ve *Herat kültürünün* en canlı tanığıdır. Tezkirede bir taraftan dönemin şair, düşünür ve devlet adamları anlatılırken; diğer taraftan toplumsal olaylara, çağın eğilimlerine, kültür ve sanat hayatına da ışık tutulmuştur. Nevâî'nin anlattıklarından anlaşıldığı kadarıyla Herat, birçok âlim, mutasavvıf, şair ve sanatçının barındığı, iltifat gördüğü çok canlı ve mamur bir şehirdir. Ahmed Talat Onay'ın da belirttiği gibi Baykara döneminde Herat'ta, on iki bin talebe vardı². Herat'ın ilim, tasavvuf, sanat ve edebiyat açısından böylesine canlı olmasında devrin büyük âlimlerinin burada ders vermesinin tesiri açıktır. Bilindiği gibi şehirde Şerafeddin Ali Yezdî ve Molla Câmî, Mîr Kâsım Envâr gibi büyük alim ve mutasavvıflar yaşamaktadır.

2. Tezkirede Herat'a ilim, sanat ve edebiyat tahsili için veya ders vermek için gelen veya getirilen birçok isim zikredilmektedir. Meselâ Mîr Mahdûm için: "Şehrğa tahsîlğa kildi. Ve zâhir ulûmın tekâmîl kılğan çağda Hazret-i Mîr Kasımning zuhûr ve şöhreti vakti irdi. Ol hazret hıdmetiğa yitkeç mürîd-i vâbeste boldı."(s.4), Mevlânâ Abdüssamed Bedahşî için:

¹ Ali Şir Nevayî, *Mecâlisü'n-Nefâis*, Haz. Hüseyin Ayan ve bask., Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1995, s. 2 (Makale boyunca parantez içinde verilen sayfa numaraları bu esere aittir).

² Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Haz. Cemal Kurnaz, MEB. Yay., İstanbul 1984.

Hem Bedehşândındur. Sultan Ebû Sa'id Mirzâ zamanında Herige kildi.”(s.39), Hâce Mes'ûd Kûmî için: “Ol vilâyetning uluğlarındur. Iraktın kim Horasânğa kildi.”(s.41), Emir Kasım Envâr için: “Yigitlikleride Şeyh Sadrüddin Erdebilî(k.s.)ga mürîd boldılar. Ve sûfiyye âdâb u tarîkin andın tekmîl kılıp Şeyh işâreti bile Horasânğa kildiler. Az vaktta halâyık Mîr hıdmetiğa firifte bolup gavga kıla başladılar.”(s.3), Hasan Ebîverdî için: Tahsil için vilâyetidin şehrga kildi.”(s.136), Mevlânâ Kurazâ için: “Şirazlıkdur. Tahsil kılur sûretide gurbet ihtiyâr kılıp Horasânğa kildi.”(s.75) vb.

3. Tezkirede, *İslâm Sanatları* üzerinde durulmakta ve çok etraflı bilgiler verilmektedir. Devrin büyük musiki, hatt ve nakş üstatları anlatılmakta, onların eserleri ve çalışmaları hakkında bilgiler verilmektedir.

a . M u s i k i

Nevâî'nin üzerinde durduğu konuların başında devrin önemli musikişinas, sazende ve hanendeleri gelir. Meselâ Muhammed 'Alî için: “Köprek sazlarını yahşı çalar irdi. Üni ve usûli hûb irdi. Musiki 'ilmidin hem haberdâr irdi.”(s.64), Mevlânâ Sâlimî için: “Andın songra şi'r ve muammâgâ ve hatka kûşîş kıldı. Yene sazlardın ûd u tanbûr örgendi. Ve musikide hem tasnîfler bağladı. Hem nefeside selâset bar.”(s.79), Hacı Kemaleddin Udî için: “Zarîf kişi irdi. Ve öz zamânının hoş-nüvâsâzı irdi. Kim barça halâyık anı müsellemler tutar irdiler.”(s.128), Hafız Muhammed Sultan Şâh için: “Hoş-hân hâfız ve hoş-nüvis hattatdur.”(s.135), Hâfız Celaleddin Mahmûd için: “Ve yahşı mihrâb-hân hâfızdur. Şi'r ve muammâ aytur. Ve hatnı yahşı bitir.”(s.140), Üstad Kul Muhammed için: “Kiçik yaşıda gîcek çalar irdi. Kâbiliyyet âsârı ol fende andın köp zâhir bolur irdi. Terbiyetiga meşgûl boluldı. Hâlâ ol fen üstadları müteaddid anıng musennefatın yad tutup şâgirdligige mübâhidürler. Ammâ ûd u gîcek kopuznı asrıda ança kişi çala almas. Ve muammâ kavâidin hem mazbût bilür.”(s.147), Mîr Habîbullâh için: “Ud çalarga hem kâbiliyyeti bar. Hem aşkı bar. Ümîd ol kim ol fende yahşı bolgay.”(s.162) vb.

Nevâî, şiir ve kaside okumayı da önemli hünelerden birisi olarak göstermiştir. Hâce Ebû Sa'id için: “Ammâ öz şi'rin okurda yığlamsınıp okur. Dağı özi müteessir bolup her dem ulug tınar. Tâ bes kılmağunça il tınmas.”(s.149), Baba Şûrîde için: “Kaside-hânlıkka ma'rûf ve meşhûrdur. Ve tab'ıda köp çâşnâ bolur.”(s.118).

b . H a t :

Nevâî'nin üzerinde önemle durduğu hususlardan birisi de hat sanatı ve altı kaleme yazı yazabilmektir. Mevlânâ Sîmî için: “Şî'r ve mu'ammâ ve inşâ ve hattda asrıdaki bu fen ehli müsellemler tutar irdiler. Bir gün da'vî bile iki ming beyt ayıp bitigeni meşhûrdur.”(s.14), Hâce Hasan Hızır Şâh için: “Nesh-ta'lik hattın hem Mevlâna Câ'fer tarikin taklid kılıp şirin bitir irdi.”(s.41), Mevlânâ Riyâzî için: “Câmi'ü'l-Fezâyil ve Mukavvi'd-delâyil kişi irdi. Ve yitti kalem bilen hattı hûb bitir irdi.”(s.55), Mevlânâ Asîlî için: “Nesih ve ta'lik hattın dağı yaman bilmes.”(s.102), Mevlânâ Mecnûn için: “Şûh tab'ı bar. Zatı dağı makbûl düşüptür. Hoş-nüvis yigitdür. Bâzgüne hattını andak revân ve sâf bitir kim mahall-i taacübdür. Ve körmegen kişi ise ne almas.”(s.89), Şeyh-zâde Pûrânî için: “Az fursatda hutûtını andag bitidi kim ol fen üstadları otuz yılda ança bitimeydürler.”(s.138), Mevlânâ Şîr Alî için: “Alemning meşâhiridindür. Öz zamânıda nesh-i ta'lik hattın andak bitidi kim hiç kişi taklîd kıla almadı.”(s.143), Mevlânâ Sultân Alî için: “Bu kün Horasanning ve âlemning ekser bilâdıda nesh-i ta'lik hattıda kıbletü'l-küttâbdur. Ve kitâbet mülkining kalem-revi yek kalma anga müsellemdür.”(s.143), Hâce Mahmûd için: “Hutûtını yahşı bitir. Nazmı hem yahşı. Bu yakında dürcü bitip irdi. Ve altı kalemi tertîb bile sebt itip irdi. Bu dürcning âhiride niçe beyt-i mesnevî hem hatları ta'rîfide nazm kılıp irdi.”(s.147).

c . B e z e m e :

Nevâî'nin üzerinde durduğu önemli sanat dallarından birisi de süsleme sanatlarıdır. Nevâî, devrin önemli nakış ve tezhip üstadlarını tezkiresine almıştır. Mevlânâ Hevâyî için: “Nakkâşlıkdın birer nime vukûfı bar irdi. Fi'l-cümle kitâbet hem kıla alur irdi. Ve zurefâ dirler irdi kim öz eş'ârın özi bitip cedvel tartıp tezhîb kılıp tayyâr yasap ilge birür kim bu cihetdin şöhet tutkay. Anga aytılsa inkâr kılıp hezl ü mutâyêbe bile ötkerür irdi.”(s.47), Mevlânâ Figânî için: “Ve mücellidliğ hem bilür. Ve nakş-barlıgda hünermenddür. Ammâ anı ekser evkât hoş-tab'lık illeti perîşân tutar.”(s.105), Mevlânâ Şerbetî için: “Ve nakkâşlık hem bilür. Ebnâ-yı cinside ança salâhiyyetlik kişi azdur.”(s.147), Hafız Şerbetî için: “Bâbur Mirzâ köp tahsîn ü ihsân kılıptur. Hâfızning yahşı nakışları hem bar.”(s.127), Hâce Kemaleddin Hüseyin için: “Nâme hattın yahşı bitir ve dirler ki musikide hem dahli bar. Ve ba'zı nakışlarını anga mensûb kılurlar.”(s.153).

4. Nevâî, tezkiresinde kendi yaşamına ait bazı ayrıntılara da yer vermiştir. O, çağının önde gelen devlet adamı, sanatçı ve şairlerinden birisi

olduğundan, tezkirede bahsi geçen şahısların büyük çoğunluğu ile görüşmüştür. Dolayısıyla bu şahıslarla kimi zaman talebe, kimi zaman hoca, kimi zaman da bir devlet adamı olarak veyahut da onları destekleyen bir sanat hamisi olarak görüşmüştür. Nevâî, tezkiresinde bu kabil görüşmeleri anlatmış ve kendi hayatı ile ilgili bazı bilgileri de aktarmıştır. Meselâ üç dört yaşlarında Emir Kasım Envâr'ın bir Farsça maktaini ezberlediğini: “Bu fakîr, evvel nazm kim örgenip min bu songı makta'dur. Hemânâ üç yaş bile tört yaşning arasında irdim.”(s..138); Aruz fennini Derviş Mansur ve Mevlânâ Yahya Sibek'ten öğrendiğini: “Bu fakîr arûz fennide vâsıta bile Mevlânânıng şâgirdi min. İnşallâh öz yerige kilgey!”(s.10); Hafız Alî Câmî ve Hâce Fazlullâh Ebu'l-Leysi'den ders okuduğunu: “Fakîr iki yıl anıng kaşıda sebak okudum. Ança iltifâtı bar irdi kim “Ferzend” dir irdi. Bâvucûd kim Semerkandning a'lem-i ulemâsı irdi.”(s.27); Hâce Yûsuf Bürhân'dan musikî dersleri aldığını: “Ve musikî ilmin hem yahşı bilür irdi. Ve Fakîr musiki fennide anıng şâgirdi min. Köprek öz şî'riga musiki baglar irdi. İsfehan amelini bu beytiga baglaptur.”(s.46); Seyyid Hasan Erdeşîr'le olan dostluğunu: “Bu fakîrğa ata mesâbeside irdi. Andak ki Mirzâ Big ferzend mesâbeside irdi. Hem anga ve hem bu fakîrğa.”(s.65); vb. anlatmaktadır.

5. Nevâî, tezkiresinde tam anlamıyla bir “Bilge Üslûbu” sergilemiştir. O, olgun ve kendinden emin bir üslûpla insanları sevgiye ve doğruluğa davet etmekte, dürüst bir Müslüman-Türk olarak topluma faydalı fertler olmalarını istemektedir. Tezkiresinde kimi zaman şairlere öğütler vererek, onları kötü alışkanlıklarından vazgeçirmeye çalışmakta; kimi zaman da güzel ahlâk sahibi olan kişilere övgüler yağdırmaktadır. Meselâ Emîr Şeyhim Süheylî'nin sarhoşluktan kurtulması için dua eder (s.68), Mevlânâ Âsafî'nin vaktini ve zihnini boş yere harcamasından yakınır ve doğru yolu bulması için dua eder (s.70), Mevlânâ Binâyî'nin gururdan vazgeçmesini temenni eder (s.71), Mevlânâ Muhammed Horasanî'nin hayatını boş yere harcamaktan vazgeçip; tasavvufa yönelmesini büyük bir takdirle karşılar(s.153), Mevlânâ Yakînî'nin “bî-edebâne” sözlerden vazgeçmesini takdirle karşılar (s.59) vb.

6. Nevâî, şiirde de bir otorite ve ekol hâline geldiği için şairlere tavsiyelerde bulunur, hatta beyit beyit yaptıkları yanlışlıklara dikkat çeker ve hatalarını düzeltir. Onlara âdeta şiir dersi verir. Mevlânâ Riyâzî madde-sinde: “Bu garrâ matla' anıngdur: ... İki mısra arasında rabt cihetidin bir “ki” lafzı kirek. Fakîr anga didim ki bu nev' yahşırak bolgay kim... İnsâf yüzidın kirek ki müsellemtutsa irdi. Cedel bünyâd kıldı. Fakîr sâkit bol-

dum. Öz yârânları talaştılar. Hem kabûl kılmadı.”(s.55); Mevlânâ Yûsuf için: “Sıgâr-ı sin cihetidin şî’ride hamlık bolsa Fakîr ıslâh kılır irdi. Bat bözürk-meniş ve mutasavvir yigit boldı. Fakîrdin özge kişi anıng şî’ride söz ayta almas irdi.”(s.39) der.

7. Mecâlisü'n-Nefâis'in dikkat çeken özelliklerinden birisi de dilindeki sadeliktir. Nevâî, Arapça ve Farsça tamlamalara fazla yer vermemiş, oldukça sade bir üslûp kullanmıştır. Bu hâliyle tezkirede folklorik dilin, yani günlük konuşma dilinin hâkim olduğu görülmektedir. Cümleler oldukça kısa tutularak konuşma diline yaklaşılmıştır. Bununla beraber Nevâî'nin çok özel birkaç bölümde -Hüseyn Baykara ve Molla Câmî'yi anlattıkları bölümler- inşa üslûbunu kullandığı ve daha özenli bir tavır takındığı görülmektedir.

Biz bu makalede eseri şiir ve şair eleştirisi açısından incelemeye çalışacağız. Böylece eserin hem diğer tezkireler arasındaki yeri, hem de tezkirecilik geleneği açısından önemi ortaya çıkarılmış olacaktır.

ŞİİR VE ŞAİRLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELER

A. Yaratılış Hâli ve Şiir:

Nevâî bu tür değerlendirmelerde fitrat-sanat ilişkisini, şairlerin fitrat ve yaratılışlarının şiire yatkınlığını ya da şairdeki şiir gücünün doğuştan gelip gelmediğini irdeler. Konuyu anlatırken de bazı klişe terimlere yer verir. Bunlar “*tab*”, *tabiat*, *selîka*, *selâkat*, *kabiliyet*, *kuvvet*, *kudret*, *iktidar*, *kadir vb.*” gibi terimlerdir. Bu terimler, kimi zaman şairin diğer bazı özelliklerine de vurgu yapacak şekilde kullanılır. “*Tab*” terimi şairin yaratılış hâlini ifade etmek için en sık kullanılan kelimelerin başında gelir. Tezkirecilerin kelimeyi şiir gücünü anlatacak şekilde özelleştirdikleri görülür. Nevâî, *tab*’ kelimesini bazen şiirle ilgili, bazen de herhangi bir alandaki tabiat kuvveti olarak kullanır. Ancak genelde şiir kastedilmiştir.

Nevâî bazen *tab*’ kelimesiyle ilgili değerlendirmelerinde şairin hangi yönünü kastettiğini açıkça söylemez. Seyyid Alî Haşimî için: “Seyyid Haşimî-neseb ve hoş-tab’ yigit irdi.”(s.11), Kâdî Muhammed İmamî için: “Mütedeyyin ve hoş-tab’ kişi irdi.”(s.51), Mevlanâ Muhammed Âlim için: “Ammâ begâyet dilîr ve şûh-tab’ ve hiyre kişi irdi.”(s.12), Mevlanâ Zeyn için: “Ve öz zamânının şûh tab’larıdın pîr anı tutarlar irdi.”, Mevlanâ Ulâ’-i Şâşî için: “Hoş-tab’lıkka barça halâyık anı müsellemler tutarlar irdi.”(s.27), Mîr Müflisî için: “Meşhed sâdâtındındur. Tab’ı hûb irdi kim

anga cezbe yitişti kim aklı zâyil boldı.”(s.30), Mevlanâ Abdülkahrî için: “Herî şehring müteayyen hoş-tab’laridin irdi.”(s.163).

Nevâî tab’a kimi zaman nazm, şiir vb. şiir terimleriyle birlikte yer verir. Mevlanâ Yahya Sibek için: “Anıng tab’ı dikkatini her kişi biley dise Şebistân-ı Hayâl digen kitâbını körsün.”(s.10), Mîr İslâm Gazalî için: “Gâyet-i letâfet-i tab’ıdın nazmga dağı iştigâl körgüzür irdi.”(s.11), Seyyid Alî Haşimî için: “Ve şûh tab’ıga bu beyt şâhid-i addür.”(s.11), Muhammed Alî Şuganî için: “Ve tab’ı hûb vâkı’ bolgan cihetidin nazmga köp meşgûl bolur irdi.”(s.15), Mevlanâ Tâli’î için: “Tab’ı garâbet sarı meylik şâ’irdür.” (s.23), Mevlanâ Kadimî için: Ammâ tab’ı nazmlarda mülâyim irdi.”(s.20), Mevlanâ Mesihî için: “Ve tab’ı şûh irdi. Yahşı eş’arı bar.” (s.20). Ayrıca Seyyid Kâzımî, Sultân İskender-i Şirâzî, Mevlanâ Aynî, Mevlanâ Feyzî, vb. gibi şairlerde de tab’ terimi nazm veya şiirle beraber kullanılmıştır.

Şairlik gücünü ifade eden diğerk bir terim de yetenek anlamına gelen “*selîka*”dır. Ancak tezkirecilerin bu kelimeyi de şiirlik gücünü anlatmak için kullandıkları görülür. Nevâî’de bu terime beş kez yer verilir. Meselâ Katibî’de böyle bir özelliğın olduğunu söyler: “Bu fakîrning hayâliga andak kilür kim Mevlana Kâtibide şi’r selîkası anda bar ikendür.”(s.7).

Nevâî, *kabiliyet* terimini birçok yerde, değişik yetenekleri tespit etmek için kullanmış, ancak iki şairin tanıtımında özellikle şiir yeteneğini kastedilmiştir. Abdülkahrî için: “Ammâ muammâ fenniga kâbiliyyeti bar.” (s.163), Mevlanâ Kevserî için: “Kiçikdin biri tab’ıda nazm aytur kâbiliyyet bar. Ammâ meşgûlluk kılmas. Hâce Âsafining musahibliğini devletidindür kim gâh u gâhî şi’r aytur.”(s.51).

Nevâî, birkaç şairin tanıtımında şiir gücünü anlatmak için *kuvvet* ve *kudret* terimine yer verir. Mevlanâ Hayrî için: “Ammâ şâ’irlikka hayli kuvveti bar. Kasayidi bar.”(s.169), Hüseyin Baykara için: “Mundın nazm tavrıda gâyet-i kuvvet ma’lûm bolur.” Ve: “Bu kâfiyede bâ-vücûd kim iki rengin matla’ ötüpdür. Nazm tavrıda gâyet-i kudretdin söz edâsıda nihâyet-i dikkatdin bu matla’ dağı diyilipdür.”(s.158).

B.Olağanüstü ve Bilinmeyene Dayandırılan Tanıtma

Nevâî’de şiiri ve şairliğini olağanüstü güçlere dayandırma hâdisesi birkaç şairle sınırlıdır. Bu şairlerden Mevlanâ Ali Ahî’nin şiirini mülhim-i gayb” olarak nitelendirirken; Seyyid Kemal Keçkül’ün şiirini “beşer şevkidin taşkarı” olarak nitelendirir: “Meşhûr mundak irdi kim anıng biş

yüz ming beyti bar ve bir kasîde ayıptur kim andın on iki ming beyt-i masnû' istihrac kılsa bolur. Ammâ evvelçe fakîr kördüm. Hz. Hacı Ebu Nasr Pârsâ k.s. fevt bolganda mersiye ayıptı irdi kim niçe beytining her mısra'ı Hâce fevtiga tarih irdi. Ve niçe beyti müstagrak tarih irdi. Ve niçe beyti her beyt üç ve dört tarih irdi kim beyt ma'nisiga fütûr yol tapmaydur irdi. Bu işler beşer şevkîdın taşkarı üçün anı dirler irdi kim Utarid'ni istihrac kılıpdur.”(s.36) Mevlana Ali Âhî için: “Hayâl ü Visâl atlıg kitâbıda bir beyti bar meger kim mülhim-i gayb anıng tiliga öz şi'ri bâbıda salgandır kim: Şiir nüktesiz olursa bütün ömür boyunca bir kerelik kalır.”(s.14).

C. Şiir ve Şair İle İlgili Bilgi ve Değerlendirmeler

Hiç şüphesiz tezkirelerin asıl önemli tarafları şiir ve şair eleştirisi yaptıkları yerlerdir. Özellikle de şiir eleştirisi ile ilgili yaklaşımları, hangi terimleri kullandıkları, şiirde aradıkları asıl unsurların tespiti gibi meseleler büyük bir önem arz etmektedir. Makalenin bu bölümünde Nevâî'nin bu konulara yaklaşımı ortaya konmaya çalışılacaktır. Böylece tezkirenin yazıldığı dönemde eleştirmenlerin ve toplumun şiire bakış ve şiirde aradıkları şeyleri de tespit etmek kolaylaşacaktır. *Herat Mektebi*'nin son tezkiresi olan Mecâlisü'n-Nefâis'i bu açıdan ele alırken konuyla ilgili terimleri de tespit etmeye çalışacağız.

Â b â d â n :

Nevâî, sözlük manası şen, mamûr, bayındır, mükemmel olan “âbâ-dân” kelimesine tezkirede beş kez yer verir. Mevlanâ Maşrîkî için: Rûzgâr şikâyetide âbâdân şi'ri bar.”(s.46); Abdüllatif Mîrzâ için: “Ve şi'rni âbâdân aytur irdi.”(s.182).

Âbâdân kelimesi sözlük anlamının yanında bir şiir terimi olarak “mükemmel”, “hoş”, “tatmin edici”, “yeteri kadar güzel” manalarına kullanılmış olmalıdır. Zira aşağıdaki kullanımları bu manaları çağrıştırmaktadır. Mevlanâ Nergisî için: “Mezkûr bolgan tahallüs bile nazm aytur irdi. Anı “Âhî”ga tebdîl kıldı. Sebebin soruldı irse âbâdânga cevâb aytmadı. Kayda kim cüz'î rengîn söz yâ ma'nî-i nâzik körse tasarruf kılurğa âdet kılıpdur.”(s.107), Mevlanâ Cemşîd için: “İmdi peydâ bolgan hoş-tab' yigitlerdindür. Âbâdân kâtib hem bar. Sâyir şi'r esnâfın tab'ı muammâga mâyildür.”(s.82), Mevlanâ Âsımî için: “Atası âbâdân kişidür. Sevdâ ve ticâret bile ma'âş ötkerür irdi. Özi tâlib-i ilmlig kılur hem nazm aytur.”(s.104).

Âşıkâne, Müştâkâne ve Derdmendâne

Bu terimlerden âşıkâne kelimesinin sözlük anlamı “aşka dair”, “aşkı anlatan”; müştâkâneninki “iştiyaklı”, “arzulu”; derdmendâneninki ise “dertli”dir. Nevâî, iki örnekte “âşıkâne”, iki örnekte “âşıkâne, müştâkâne” ve iki örnekte de “âşıkâne, derdmendâne” olmak üzere toplam altı şiir için bu sıfatları kullanarak değerlendirmelerde bulunmuştur. Nevâî, yaptığı açıklamalarla bu sıfatları kullanma sebeplerini de söylemiştir.

Nevâî’ye göre âşıkâne olan beyitlerden ikisi vuslatı anlatması sebebiyle, birisi de derd ehlinin gönlünde fena ateşini yaktığı için âşıkânedir. Şâh Garîb Mîrzâ için: “Bu matla’ı dağı ‘âşıkâne tüşüptür.”(s.185), Hüseyin Baykara için: “Ve her âşıkâne matla’ bile derd ehli cânıga şu’le-i fenâ yakılğay ve her derdmendâne beyt bile aşk ehli könglige berk-i belâ çakılğay.”, Hüseyin Baykara için: “Bu matla’ yegâne ve be-gâyet âşıkâne vâki’ boluptur.”, Hüseyin Baykara için: “Vasl hevâsıda pervâz buyurganı âşıkâne ve müştâkâne tüşüptür.”, Hüseyin Baykara için: “Vasl hevâsıda pervâz buyurganı âşıkâne ve müştâkâne tüşüptür.”, Hüseyin Baykara için: “Bu matla’ hem âşıkâne hem derdmendâne tüşüptür.”(s.158).

Çâlâk

“Çâlâk”ın sözlük anlamı çevik, tezcanlı demektir. Herat tezkireleri arasından sadece Nevâî, bu terimi bir yerde kullanır ve şairin hareketli, canlı şiirler yazdığını ima eder. Mevlanâ Kanberî için: “Âmî kişi irdi ammâ nazm ayturda çâlâk irdi.”(s.42).

Garîb

Nevâî, ilginç, tuhaf, farklı, hiç görülmemiş anlamına gelen garîb terimini tam on iki yerde kullanır. Meselâ Şâh Garîb Mîrzâ maddesinde bu terim orijinal, farklı anlamında kullanılmıştır: “Bu matla’ı hâs hayâl ve garîb edâ tapıpdur kim:

Pârsâ yârimğa mey içmek şi’âr olmuş yana

Bes ki tartarımın sebû ignim figâr olmuş yana”

şeklindeki değerlendirmesiyle, Hüseyin Baykara için: “Asru garîb tertîb ve acîb terkîb tüşüptür. Garîb ma’nî vâki’ boluptur.”(s.185).

Ancak Mevlanâ Ayazî için: “Garîb şekillik kişi irdi. Etvârı ve sözi hem-hâh nazm-hâh nesr garîb irdi.”(s.49), Mîr Haydar-ı Meczûb için: “Nazmıda garîb ebyât vâki’ bolur irdi. Hem ol vaktde anga cezbe yetiştî kim akılı zâyil boldı.”(s.29), Mevlanâ Bekâ’î için: “Ammâ garîb hayaller kılur. Ammâ terkîbni rîş baglar.”(s.83) vb. değerlendirmeleri tuhaf, aykırı manaları içermektedir.

Nevâî’nin “garîb” sıfatını kullandığı bazı şairlerde verilen hüküm çok net değildir. Yine de aşağıdaki maddelerde daha önce görülmeyen, ilginç, yadırganan şiirler için kullanıldığını anlıyoruz. Zâva Kâdîsı için: Emîr Hüsrevning bazı mesnevilariga bu yakında tetebbu’ kılıpdur. Garîb hayaller kılıpdur. Ve özge nazmlar hem aytur.”, Mîrzâ Hâcî Soğdî için: “Egerçi ba’zı mahalde garîb nimeler tab’ıdın baş urar irdi.”(s.149), Mevlanâ Dâ’î için: “Garîb hayâl tapmak huzûrıda köp bolur.”(s.88), Mevlanâ Tâli’î için: “Tab’ı garâbet sarı meyllik şâ’irdür.”(s.23).

R a s t , H e m v â r , Y e k - d e s t

Nevâî, “bir çırpıda olma, düz yer, eğri büğrü olmama, doğru olma” manalarına gelen bu terimlerin her birine bir defa yer verir. Tezkireci bu terimleri sözlük anlamlarına paralel olarak beğendiği şiirler için kullanır. Mevlanâ Gıyaseddin için: “Ve nazmlarda Hz. Şeyhning Mahzenü’l-Esrârıga tetebbu’ kılıpdur. Rengîn ve hemvâr aytıpdur.”, Mîr Şâhî için: Anıng şi’rini çâşnî ve selâset ve yek-destlık ve letâfetde ta’rif kılmak hâcet imes.”(s.22), Hüseyin Baykara için: “El-hak rûşen ve rast tüşüptür.” (s.158). İlk olarak Nevâî tarafından kullanılan rast sıfatı, ‘Âşık Çelebi tarafından Anadolu’ya taşınır.

H o ş

Nevâî, güzel ve beğeni anlamı ifade eden “hoş” sıfatını “tab” ve “gûy” ekleriyle beraber on iki şair için kullanır. Seyyid Alî Haşimî için: “Seyyid Haşimî-neseb ve hoş-tab’ yigit irdi.”(s.11), Mevlanâ Ulâ’-i Şâşî için: “Hoş-tab’lıkka barça halâyık anı müsellemler tutarlar irdi.”(s.27), Hâce Ebû İshâk için: “Tâlib-i ilm ve hoş-tab’ yigit irdi.”(s.39), Seyyid Kâzımî için: “Hoş-tab’ ve sebük-rûh kişi irdi.”(s.39).

İki şairin tanıtımında “güzel söyleyen, tatlı dilli” anlamlarına gelen “hoş-gûy” terimine yer verilir. Mevlanâ Bedahşî için: “Ulug Big Mîrzâ zamânıda Semerkandda şu’arâ anı hoş-gûylıkga müsellemler tutupdurlar.” (s.17), Mevlanâ Ârifî için: “Begâyet fâzıl ve hoş-gûy şâ’ir irdi.”(s.18).

H û b , Y a h ş ı

Nevâî, “güzel ve iyi” anlamına gelen bu sıfatlardan “hûb”u on altı, “yahşı”yı da altmış yerde kullanır. Nevâî'nin, şairlik kabiliyetlerine hûb veya yahşı dedikleri şairlerden bazıları şunlardır: Mevlanâ Rûhî Yarzî, Muhammed Alî Şuganî, Mevlanâ Yarı, Mevlanâ Hac Ebu'l-Hasan, Mevlanâ Abdulvehhab, Seyyid Müslimî, Mîr Sa'îd, Mevlanâ Şevkî, Mevlanâ Mahvî ve Mîr Hâc. Mevlanâ Yarı için: “Hûb tab'ı bar irdi.”(s.52), Mevlanâ Hac Ebu'l-Hasan için: “Çün tab'ı hûb irdi şî'r ayturğa meşgûl boldı.”(s.20), Mevlanâ Abdulvehhab için: “Ammâ yahşı tab'ı bar irdi.”(s.2),vb.

Nevâî'nin hûb ve yahşı sıfatlarını ağırlıklı olarak kullandığı yerlerden birisi de şiir değerlendirmeleridir. Genelde beyitlerin olumlu anlamda derecesini tespit için kullanılmıştır. Hûb ve veya yahşı sıfatı otuz üç şairin şiir, beyit veya mısraları takdim edilirken kullanılan bir terimdir. Bunlar genelde “hûb vâki'dür”, hûb boluptur” veya “hûb tüşüptür” şeklinde kullanılmıştır. Mevlanâ Sâhib Belhî için: “Ve yine bir kasidesi cevâbıda bu matla' hûb vâki' dür.”(s.13); Hacı Mes'ûd Kûmî için: Bu matla'ı hûb boluptur.”(s.41), Mevlanâ Riyâzî için: “Gazelni be-gâyet hûb aytur irdi.”(s.102), Emîr Şeyhim Süheylî için: “Ve bu 'ıydıyye Kasidesining matla'ı hûb vâki' bolupdur.”(s.68), Mevlanâ Zahidî için: “Ve münâcâtıga anıng bu beyti yahşı tüşüptür.”, Dervîş Nazikî için: “El-kıssa bu yahşı Farisî matla' anıngdur.”(s.51), vb.

G a r r â

Aydın, parlak, güzel, gösterişli, vb. anlamlarına gelen “garrâ” sıfatı genelde örnek verilecek olan beyitler için kullanılmıştır. Nevâî, bu sıfatı iki yerde beğendiği şiirler için kullanır. Mevlanâ Riyâzî için: “Bu garrâ matla' anıngdur...”(s.55), Hüseyin Alî Celâyir için: “Andak ki bu tayife hem müselleme tutarlar. Sultan-ı Sahib-kıran atıga garrâ kasâyidi bar.”(s.156).

P e s e n d î d e

Sözlük anlamı, “beğenilmiş, seçilmiş” olan bu sıfatı Nevâî, sekiz yerde kullanır. Pesendîde sıfatıyla kimi zaman şiirler, kimi zaman da şairler değerlendirilmiştir. Mîr Şâhî için: “Gazeli egerçi azdur ammâ barça halâyık kaşıda pesendîde ve müstahsendür.”(s.22), Emîr Şeyhim Süheylî: “Kıçık yaşdın tab' âsârı ve zihn nümûdârı andın köp zâhir ve hamîde ahlak ve pesendîde ma'âş etvârıdın bâhir irdi.”(s.68), Mîr Hüseyin Muammâyî için: “Ança hamîde-ahlâk ve pesendîde-etvârı bar kim

şerhidin kalem tili ve kalem-zen iligi âcizdür. Ve vilâyet âsârı hâlidin peydâ ve fenâ nümûdarı zâtıdın hüveydâdur.”(s.112), Ahmed Hacı Big için: “Savtı hoş ve sîreti dil-keş ahlâkı hamîde ve etvârı pesendide yigitdür.”s.165), Sultan Ahmed Mîrzâ için: “Yahşî ahlâklık pesendide etvârlık dervişveş ve âdemî-şîve kişidür.”(s.183).

Dil - pezîr

Sözlük anlamı, “gönle hoş gelen, cazip, güzel” olan bu sıfatı Nevâî, Emir Kasım'ın şiirini değerlendirirken “dil-pezirrak” şeklinde kullanır. Emir Kasım Envâr için: “Her niçe alarning rütbesi şairlik pâyesidin yokarırakdur ve velâyet ehli zümreside vasfıdın taşkararak ammâ çün hakâyık u ma'ârif edâsıda nazm libâsı dil-pezirrak uçun iltifât kılup irkendürler.”(s.3), Mevlanâ Zeynî'nin ise şairlik tabiatını “dil-pezir” terimiyle değerlendirmeye tabi tutar: “Dil-pezir tab'lık kişî irdi.”(s.46).

Ayrıca Nevâî, bir yerde “dil-pesend” ifadesini şairin görünüşünü değerlendirirken kullanır. Şeyh Sadrüddîn Revâsî için: “Şeyh zîbâ ve ra'nâ irdi. Şekli dil-pesend ü hakâyık ve ma'ârif ayıtmagı dil-firîb irdi.”(s.28).

Bülend - pervâz

“Yüksekten uçan” anlamına gelen “bülend-pervâz” sıfatına bir kez yer verilir. Nevâî bu terimi “bir işin en iyisi, en önde geleni” anlamında kullanmıştır. Hüseyin Baykara için: “Aşk u mahabbet hevâsının bülend-pervâzı Hâce Hafız-i Şîrâzî k.s. kelâmı tavrıda tüşüptür. Ve selâset u terkîbde anga yavşuptur.”(s.158).

Bed, Yaman

Nevâî'nin çok kullandığı eleştiri kelimelerinden birisi de kötü anlamına gelen “bed” veya “yaman” sıfatlarıdır. Nevâî, on altı şair için bu sıfatları kullanmıştır. Mevlanâ Cünûnî için: “Şî'ri yaman irmes ikendür.”(s.18); Mevlanâ Na'imî için: “Yaman tab'ı yok irdi.”(s.21), Mevlanâ Cennetî için: “Tab'ı yaman imes.”(s.79), Mevlanâ Harîmî için: “Şî'ri yaman irmes.”(s.79), vb.

Latîf, Letâfet

Latîf; yumuşak, hoş, güzel, letâfet ise güzellik, hoşluk, yumuşaklık manalarına gelmektedir. Nevâî bu terimle kimi zaman şairlerin doğal sanat gücü ve yeteneğini değerlendirmiş, kimi zaman da şiir değerlendirmiştir. O, bu terime beş kez yer verir. “Latîf”in şairlerin sanat güçlerini tespit

etmek için kullanıldığı yerler şöyledir: Mîr İslâm Gazalî için: “Gâyet-i letâfet-i tab’ının nazmga dağı iştigâl körgüzür irdi.”(s.11), Hüseyin Baykara için: “Kim ol hazret latîf tab’ının ve şerîf zihninin baş urupdur.”(s.158), “Mir Hüsrevning latîf tab’larına hoş kilip bu ta’rifide mübâlaga kılğusıdur.”(s.158), vb.

Nevâî’nin latîf ve letâfet kelimelerini şiir değerlendirmesinde kullandığı örneklerden bazıları da şöyledir: Hüseyin Baykara için: “Bes latîf vâki’ boluptur.”(s.158), Mîr Şâhî için: Anıng şî’rini çâşnî ve selâset ve yekdestlık ve letâfetde ta’rif kılmak hâcet imes.”(s.22), Mîr Hüseyin Muammâyî için: “ Ve muammâ fennining letâfet ve nâzûkligin ol yirge yitkürdi kim andın ötmek mümkün irmes. Ve hükm kılssa kim bu yolnu bend kıldı.”(s.135), vb.

S e l î m , S e l â m e t

Sözlük manası “Kusursuzluk, noksansızlık, sağlamlık, sıhhatlilik, düzgünlük” olan selîm ve ve selâmet kelimeleri sözlük anlamlarına yakın kullanılmıştır. Nevâî, bu terimi üç yerde kullanır. Şirem ve Seyyid Mirzâ için “selîm-tab” ifadesini kullanırken; Sultan Hüseyin için de “tab’ı hem hâlî ez-selâmet imes”(s.159) ifadesini kullanır.

İ s t i k â m e t

Nevâî’nin sadece bir şairin sanat kabiliyetini anlatmak için kullandığı istikamet kelimesi de sağlamlık, doğruluk anlamlarını içermektedir. Mevlanâ Sâlimî için: “Ve musikide hem tasnîfler bağladı. Hem nefeside selâset bar. Ve hem tab’ıda istikâmet.”(s.79).

K a v î

Nevâî, kuvvetli, güçlü, sağlam anlamına gelen “kavî” sıfatını bir yerde hafıza için kullanır. Kîçik Mîrzâ için: “Hûb-tab’lık tîz-idrâklik şûh zihnlük kavî hâfızalık yigit irdi.”(s.184).

M ü s e l l e m

“Doğruluğu herkesçe kabul edilen, güvenilir” anlamına gelen bu terimi Nevâî, altı yerde kullanır. Mevlanâ Bedahşî için: “Ulug Big Mîrzâ zamânında Semerkandda şu’arâ anı hoş-gûylıkga müsellemler tutupdurlar. Ve Mirzanıng dağı köp iltifâtı bar irmiş.”(s.17), Mevlanâ Ulâ’-i Şâşî için: “Hoş-tab’lıkka barça halâyık anı müsellemler tutarlar irdi.”(s.27), Hüseyin Alî Celâyir için: “Ammâ kasîde üslûbı anıng hakkıdur. Andak ki bu tayife

hem müsellemler tutarlar. Sultan-ı Sahib-kıran atıga garrâ kasâyidi bar.”(s.156), Mevlanâ Yahya Sibek için: “Köp ulûm ve fûnûnda mâhir irdi. Sanâyi’ ve arûz fennide barça il anı müsellemler tutarlar irdi.”(s.10), Mevlanâ Sîmî için: “Nişâburdındur. Köp fazlı bar irdi. Şi’r ve mu’ammâ ve hat ve ‘inşâda asrıdağı bu fen ehli müsellemler tutar irdiler.”(s.14).

M e s e l

Sözlük anlamı örnek, numûne, manalı ve dokunaklı söz olan mesel kelimesi şiir değerlendirmesinde, “akıllarda kalacak şekilde söylenen şiirler, atasözü gibi kalıcı olan sözler” anlamına gelir. Nevâî, mesel kelimesini beş şairin şiirini tavsif ederken kullanır. Kelimeyi üç yerde yalın kullanırken, bir yerde “mesel-âmîz” şeklinde, bir yerde de “mesel-gûy” şeklinde kullanır. Mevlanâ Seyfî için: “Ve tahsîl esnâsıda nazmga meşgûl irdi. Andak ki şi’ri şöhret tuttu. Ve mesel tarîkin be-gâyet yahşı ayttı.”(s.69), Mevlanâ Esîrî için: “Hem imdi zuhûr kılğan şu’arâdındur. Ammâ nazmı henüz şöhret tutmaydur. Ve şi’ride mesel revîşi bar.”(s.116), Mîrzâ Hâcî Soğdı için: “Bu beytinde hayli söz rengi ve çâşnîsi bar kim:

Ohşattı kâmetingğa sanavberni bâğbân
Bîçâre bilmes irmiş elifdin tayağnı

Bu gına meselni yahşığına bağlağan üçün ümmîd ol kim Tingri anga rahmet kılmış bolğay.”(s.149), Mevlanâ Şükrî için: “Mesel-âmîz ayturda Mevlanâ Seyfiga tetebbu’ kılur. Ol üslûbda zihni yahşı bardur.”(s.116), Mevlanâ Tusî için: “Mesel-gûy ve gazel-gûy irdi.”(s.15).

M ü l â y i m

“Mülâyemet” şairlerin şiire olan yatkınlıklarını ve bu konudaki kabiliyetlerini ifade eden bir kelimedir. Nevâî bu terimi yirmi üç şairin şiir değerlendirmesinde kullanır. Örneklerin hepsinde mülâyemet terimi “tab” kelimesiyle beraber kullanılmaktadır. Nevâî, aşağıda ismi geçen şairlerin hepsi için: “Ammâ tab’ı nazmlarda mülâyim irdi.” şeklinde bir değerlendirmelerde bulunmuştur: Mevlanâ Kadimî, Hâce Yûsuf Mühne, Şeyh-zâde Ensârî, Mevlanâ Alî, Hacı Kemaleddin Udî, Mevlanâ Aynî, Mevlanâ Maksûd, Mevlanâ Mü’minî, Dervîş Abdullâh, Şâh Kulu Uygur, Mîr Alî Dost, Şîrem, Mîr Haydar, Hüseyin Alî Celâyir, Sultan Ahmed Mîrzâ, Babur Mîrzâ, Hâce Hâvend, Mevlanâ Esirüddin, Mevlanâ Emînî, Mevlanâ Celâleddin, Mevlanâ Şevkî, Mevlanâ Na’imî, Mevlanâ Âlîm.

N â z ü k

İnce, uygun ve hoş manalarına gelen “nâzûk” sıfatını Nevâî, iki yerde şiirdeki mananın değerlendirilmesinde, bir yerde hayalin değerlendirilmesinde, bir yerde de muammâ türünün değerlendirilmesinde kullanmıştır. Mevlanâ Nergisî için: “Kayda kim cüz’î rengîn söz yâ ma’nî-i nâzûk körse tasarruf kılurğa âdet kılıpdur.”(s.107), Şâh Garîb Mîrzâ için: “Şûh-tab’lık ve mutassarîf-zihnlük nâzûk-tahayyüllük ve dakîk-ta’akkulluk yigîtdür.”(s.185), Mîr Hüseyîn Muammâyî için: “ Ve muammâ fennining letâfet ve nâzûklığın ol yerge yitkürdi kim andın ötmek mümkin irmes. Ve hüküm kılrsa kim bu yolnı bend kıldı.”(s.40).

N e d î m v e ş

“Nedîm” kelimesinin sözlük anlamı “meclis arkadaşı, sohbet arkadaşı, insanları güldüren, hoş sohbet kişi” demektir. Nevâî, nedîm kelimesini hiçbir zaman tek başına kullanmamış, “-şîve” ya da “-veş” ekiyle beraber kullanmıştır. Nevâî’nin Nedîmveş veya nedîm-şîve dediği şairlerin bir diğer özellikleri de “hezzâl” olmalarıdır. Bu durumda bu terim daha çok rindâne, levendâne, zevk ü sefayı anlatan, insanları eğlendiren şiirleri anlatmak için kullanılmış olmalıdır. Mevlanâ Burunduk için: Nedîmveş ve hezzâl kişi irmiş.”(s.17), Mevlanâ Bilâl için: “Nedîm-şîve ve şîrîn-gûy kişi irdi. Türkî ve Fârsî şî’rni yahşî aytür irdi.”(s.63), Mevlanâ Muzhir için: “Mevlanâ nedîm-şîve ve hezzâl kişi üçün hezl-âmîz eş’ârı ve kıt’aları köpdür.”(s.73), Mevlanâ Mukbilî için: “Nedîm-şîve ve hakîmveş kişîdür. Mecâliside emsâl ve nezâyir köp kiltürür.”(s.76).

R e n g , R e n g î n , R e n g î n - g û n e

Sözlükte “güzel, parlak, revnaklı, latif” anlamına gelen rengîn kelimesi, şiir değerlendirmelerinde çok fazla kullanılan tabirlerden birisidir. Nevâî, bu terime on sekiz kez yer vermiştir. Hâce İsmetullah için: “Ve Halîl Sultânning eş’ârının divanı ta’rîfide rengîn kasîdesi bar.”(s.9), Mevlanâ Ârifî için: Ve Gûy u Çevgân münâzarası da hem mesnevî bar. Rengîn aytıpdur.”(s.18), Hâce Mes’ûd Kûmî için: Köp rengîn ebyat hem şî’ri bar.”(s.41), Mevlanâ Safayî için: “Tab’ıdın gâh gâh rengîngine nimeler başurar irdi ki öz sâdeliği münâfisi irdi.”(s.56), Zâva Kâdîsî için: “Yahşî tab’lık yigîtdür. Mesnevîlerni rengîn aytur.”, Hâce İmâd için: “Mesnevîside hayli reng ü zînet bar. Leylî vü Mecnûnga tetebbû’ kılıpdur. Köp ildin yahşîrak tüşüptür. Ve gazel tavrıda dağı yahşî tab’ı bar.”(s.176).

Ş î r î n

Nevâî, beğendiği, hoşuna giden üç şair için “şîrîn” sıfatını kullanır. Mevlanâ Bilâl için: “Nedîm-şîve ve şîrîn-gûy kişi irdi. Türkî ve Fârsî şî’rni yahşî aytur irdi.”, Mevlanâ Ziyâ için: “Köngülge yakîn şîrîn-edâlık makbûlgına kişidür.”, Hüseyin Baykara: “Aceb nev’ şîrîn vâkî’ boluptur.”(s.158).

Revân

Nevâî, “revân” kelimesini altı şairin şiirlerinin değerlendirmesinde kullanır. İki şairde revân kelimesi “bedîhe” kelimesiyle beraber kullanılmıştır. Bu şairlerin hiç düşünmeden akıcı bir şekilde şiir söyleyebildikleri vurgulanmak istenmiştir. Mevlanâ Alî Şihâb için: “Hem-revân hem-puhte aytur irkendür. Ve ol zamân şu’arâsı andın yaman ayturlar ırmış.”(s.15), Mevlanâ Süleymanî için: “Babur Mirzâ hıdmetide bolur irdi. Ve bedîhanı revân aytur irdi.”(s.19), Hâce Müeyyed Dîvâne için: “Özi âşüfte-dimâg kişi irdi ammâ nazmı revân ve selîs vâkî’ bolur irdi.”(s.36), Seyyid Kâzımî için: “Ve şî’ri revân vâkî’ bolur irdi.”(s.39), Hâce Mes’ûd Kûmî için: “Mesnevîsi puhte ve gazelleri revân irdi.”(s.41), Mevlanâ Haverî için: “Bedîhani revân aytur irdi. Ve tab’ı hayli şûh irdi.”(s.54).

Puhte, Kemâle Erdirmiş

Sözlük manaları “pişmiş, olgun, gün görmüş” olan bu sıfatların, şiir değerlendirmelerinde kullanıldığı görülmektedir. Nevâî bu terimlerden “puhte”yi üç, “kemâle yitkürmek”i ise iki yerde kullanmıştır. Bu terimler kimi zaman genel bir şiir değerlendirmesi için kullanılırken, kimi zaman da belli bir nazım şeklini değerlendirmek maksadıyla kullanılmıştır. Mevlanâ Alî Şihâb için: “Hem-revân hem-puhte aytur irkendür.”(15), Mîr İslâm Gazalî için: “Ve anıng nazmda kemâli Hakîm Enverîning bu kasidesi cevâbıda kim...”(s.11), Hâce Mes’ûd Kûmî için: “Mesnevîsi puhte ve gazelleri revân irdi.”(s.41), Mevlanâ Aşkî için: “Kasîdeni puhte aytur irdi.”, Hâce Abdullâh Sadr için: “Ve inşâ fennide kemâlga yitkürdi..”(s.154).

Selâset

“Selâset”in sözlük anlamı “akıcı olma hâli, akıcılık”tır. Nevâî bu sıfatı beş kez hem genel şiir değerlendirmelerinde, hem de bazı nazım şekillerinin değerlendirmesinde kullanır. Mîr Şâhî için: “Anıng şî’rini çâşnî ve selâset ve yek-destlık ve letâfetde ta’rîf kılmak hâcet imes.”(s.22), Hâce Müeyyed Dîvâne için: “Özi âşüfte-dimâg kişi irdi ammâ nazmı revân ve

selîs vâkı' bolur irdi.”(s.36), Hüseyin Baykara için: “Aşk u mahabbet hevâsının bülend-pervâzı Hâce Hafız-i Şîrâzî k.s. kelâmı tavrıda tüşüptür. Ve selâset u terkîbde anga yavşuπτur.”, Hüseyin Baykara için: “Bu matla' selîs ü sâf u pâk tüşüptür.”(s.158).

S û z n â k , Â t e ş î n , O t l u k :

Sözlük manaları “yakıcı, ateşli” olan ve sözlük anlamlarına yakın kullanılan bu terimler, acı, ızdırıp ve ayrılık konularını işleyen şiirlerin değerlendirmelerinde tercih edilmiştir. Nevâî, bu sıfatları, Hüseyin Baykara'nın yedi ayrı beytinin değerlendirmesinde kullanır: “Bu matla' sûznâk vâkı' boluπτur:

Tâze boldı bâg u könglümde firâk âzârıdur
Cilve kıldı gül nitey bagrımda hicrân hârıdur”

“Bu matla'da asru sûznâk edâ kılıpır.”, “Bu matla'nı hem âteşin ve rengin hayâl kılıpır.”, “Beytül-Hazen köygenining edâsı aceb otluk matla' tüşüptür.”(s.158).

Ş û h

“Şûh” çok hareketli, kıvrak ve şen anlamına gelir. Nevâî, bu terimi on dört şairin hepsinde de “tab” kelimesiyle beraber kullanmıştır. Dolayısıyla şairin tabiatı ve doğal sanatı değerlendirilmiştir. Seyyid Alî Haşimî için: “Ve şûh tab'ıga bu beyt şâhid-i adldür.”(s.11), Mevlanâ Bisâtî için: “Şûh tab'ı bar imiş.”(s.9), Mevlanâ Mesihî için: “Ve tab'ı şûh irdi. Yahşî eş'ârı bar.”(s.20), Mevlanâ Tahirî için: “Hem ol eyyâmnda andın nazmlar nakl kılurlar irdi. Tab'ıda şûhluk bar.”(s.103), Mevlanâ Yarı için: “Tab'ıda hayli şûhluk bar.”(s.52).

Ş ü k û f t e

Sözlük anlamı “açılmış, şen, neşelendirici” olan “şükûfte” kelimesi şairlik gücünü tavsif etmek için kullanmıştır. Nevâî sadece Mevlanâ Helvâyî için “Şükûfte-tab'lık” terimini kullanılmıştır.(s.55).

P â k , P â k î z e , S â f

“Temiz, arınmış, saf, halis, vb.” anlamlarına gelen bu sıfatlar sözlük anlamlarına uygun kullanılır. Nevâî, bu sıfatlara altı kez yer verir. Bunlardan birisi zihn için, birisi şairlik tabiatı için, dört tanesi de şiir için kullanılmıştır. Seyyid Ahmed Mîrzâ için: “Selîm-tab' ve pâk-zihn kişî

irdi.”(s.183), Mevlanâ Hacı Muhammed için: “Tab’ı sâfi ve tefekkürü barça dikkatlarga vâfi.”(s.134), Hüseyin Baykara için: “Bu matla’ selis ü sâf u pâk tüşüptür.”(s.158), Derviş Mansur için: “Ve masnû’ kasîde ayıtpdur. ... Tarsî’ sanatı pâkîze vâki’ bolupdur.”(s.34), vb.

R û Ő e n

Aydın, parlak manalarına gelen “rûşen” kelimesini Nevâi, bir yerde zihin, bir yerde de Şiir değerlendirmesi için kullanmıştır. Sultan Mes’ûd Mîrzâ için: “Rûşen-zihnlilik ve müstahzen-tab’lık pâkîze-hısâl ve mahmûd-fi’âl yigîtdür.”(s.187), Hüseyin Baykara için: “El-hak rûşen ve rast tüşüptür.”(s.158).

Ç â Ő n î

“Tatlılık, hoşluk, lezzet, zevk ve tat” anlamına gelen çâşnî, Şiir değerlendirmelerinde çok kullanılan tabirlerden birisidir. Nevâi, terime on dört kez yer verir. Mevlanâ Şâhî, Mevlanâ Mukimî, Mevlanâ Kanberî, Mevlanâ Subhî maddelerinde her seferinde: “Şi’ride hayli çâşnî bar.” ibaresini kullanmıştır. Mevlanâ Sâhib için: “Tab’ıda cünûn çâşnîsi bar.”(s.87) derken; Mevlanâ Mahvî, Mevlanâ Ehlî, Mevlanâ Hakirî ve Ebubekir Mîrza maddelerinde: “Tab’ıda hayli çâşnî bar.”(s.179) demiŐtir. Yani çâşnî terimi bazı Şairlerin Şiirlerinin değerlendirilmesinde kullanılırken, bazılarının da Şairlik güçlerinin değerlendirilmesinde kullanılmıştır. Nevâi, Sultan Ahmed Mîrzâ maddesinde çâşnîsi olan bir beyti örnek olarak vermiştir: “Bu Türkçe matla’ı hem terkîbde hûb ve çâşnî vü hâletde mergûb vâki’ boluptur kim:

Ey sabâ ger sorsa hâlîm Şemmeî ol serv-i nâz
İvrülüp baŐıępa min ser-geştedin yitkür niyâz”(s.183)

H â s

Hâs kelimesi, “kendine özgölük, başkalarına benzememe” anlamına gelir. Nevâi, bu terimi sadece bir Şairin bulduğu hayali değerlendirirken kullanır ve bu hayalin olduğu beyti de nakleder. Şâh Garîb Mîrzâ için: “Bu matla’ı hâs hayâl ve garîb edâ tapıpdur kim:

Pârsâ yârimęa mey içmek Şi’âr olmiŐ yana
Bes ki tartarmin sebû ignim figâr olmiŐ yana”(s.185).

S â d e

“Sâde” sıfatı “değişiklik göstermeyen, hareketlilikten uzak” manasına gelmektedir. Nevâî, “sâde” terimini bir şairde sözlük manasıyla kullanır. Bu durumda sadelik şiir ya da şair için olumsuz bir anlam içermektedir. Mevlanâ Veysî için: “Ammâ şî’r hem aytur irdi. Asru sâde ve köp kişi irdi. Fakîr belki köprek yârânlar ta’accüb kılurlar irdi kim “âyâ ol bu nev’ sâdelig bile nazm niçük aytur irkin!”(s.32).

M ü e s s i r

Sözlükte tesirli, okuyucuyu derinden etkileyen anlamına gelen bu kelimeyi Nevâî, sadece bir şairin şiirini değerlendirirken kullanır. Şâh Garîb Mîrzâ için: “Bu Farsî matla’ begâyet müessir vâki’ boluptur.”(s.185).

M e z e s i Y o k , B î - M e z e :

Tatsız, hoş olmayan anlamına gelen bu tabiri Nevâî, beğenmediği bir şiir için olumsuz anlamda kullanır. Mevlanâ Kâbilî için: “İttifâken bu şî’r bile hicv hem kılıpdur. Bâ-vücûd ol kim hiç mezesi yoktur. Ve kâfiyesi hem galatdur.”(s.80).

B î - n a z î r , M e ş h û r , M e r g û b , Ş ö h r e t :

Nevâî, bu sıfatlardan benzersiz anlamına gelen “bî-nazîr”i şiir değerlendirmelerinden ziyade şairlik veya kişilik için kullanır. Mevlanâ Katibî için: “Öz zamânının bî-nazîri irdi. Her nev’ şî’rga kim meyl körküzdî anga ma’ânî-i garîbe köp yüzlendi.”(s.7), Mevlanâ Abdül-Vahhâb için: “İnşâ fennide bî-nazîr irdi.”(s.158), Mîr Hand için: “İnşâ ve tarîh fennide bî-nazîrdür.”(s.158)

Nevâî, sekiz yerde meşhûr tabirini kullanır. Mevlanâ Ayazî için: “Anıng özi için ayıtkan meşhûr beyti bu durur. Besî hûb aytıpdur.”(s.49), Baba Şûrîde için: “Kasîde-hânlıkka ma’rûf ve meşhûrdur.”(s.118), Mevlanâ Cünûnî için: “Ammâ nazmda tab’ı hicv ü hezl sarı mâyl ikendür. Ve ol hicvi meşhûr irdi. Bitimek münâsib körünmedi.”(s.18), Mevlanâ Muzhir için: “Mevlanâ nedîm-şîve ve hezzâl kişi için hezl-âmîz eş’ârı ve kıt’aları köpdür. Ve meşhûrdur.”(s.73), Mevlanâ Zamânî için: “Ve şî’ri meşhûrdur. Ve divanı hem bar.”, Seyyid Abdülhak için: “Hoçan vilayetining kadısı işek birip sadr anı kâdî kılğanda bu kıtası meşhûrdur.”(s.83), Mevlanâ Şihâb için: Atası kim muammâga meşhûr irdi. Özi dağı muammâga köprek meşgûl bolur.”(s.139), Şeyh Âzerî için: “Ve şî’ri şöhrat tuttu. ...Ve divanı hem meşhûrdur.”(s.6).

Başta Nevâî olmak üzere tezkirecilerin çok kullandığı terimlerden birisi de “mergûb”dur. Rağbet gören, beğenilen anlamına gelen mergûb, “hûb” sıfatı ile beraber bir tür kalıp oluşturacak şekilde kullanılır. Nevâî, bu terime üç kez yer verir. Mevlanâ Rûhî Yarzî için: “Tab’ı hûb ve sülûkî mergûb kişi irdi.”(s.13), Sultan Ahmed Mîrzâ için: “Bu Türkçe matla’ı hem terkîbde hûb ve çâşnî vü hâletde mergûb vâkî’ boluptur kim:

Ey sabâ ger sorsa hâlim şemmeî ol serv-i nâz
İvrülüp başıĝpa min ser-geştedin yitkür niyâz”(s.183).

Mevlanâ Halef için: “Hulkda hûb netâyic-i tab’da il köngliga mergûb yigitdür.”(s.78).

Tezkirecilerin çok yoğun olarak kullandığı şiir ve şair değerlendirmelerinden birisi de “şöhret” terimi ile yapılanıdır. Nevâî, Mevlanâ Gedâyî için: “Babur Mîrzâ zamânında şi’ri şöhret tuttu.”(s.111), Mevlanâ Helvâyî için: “Şebâb eyyâmında fevt boldı. Ömri kısa için sözining şöhreti hem azdur.”(s.55), Mevlanâ Esîrî için: “Hem imdi zuhûr kılğan şu’arâındur. Ammâ nazmı henüz şöhret tutmaydur.”(s.116), Mevlanâ Seyfî için: “Ve tahsîl esnâsıda nazmga meşĝul irdi. Andak ki şi’ri şöhret tuttu.”(s.69), Mevlanâ Atâyî için: “Öz zamânında şi’ri Etrâk arasında köp şöhret tuttu.”(s.59), Emîr Şeyhim Süheylî için: “Ve eş’ârı il arasında şöhret tuttu. Nazmı ahvâli daĝı evc tuttu.”(s.68).

“ H â l î E z - ”

Boş deĝil anlamına gelen “Hâlî ez-” kalıbı orta dereceli şairlerin şiirleri için kullanılmaktadır. Nevâî, bu kalıbı dokuz şair için kullanır. Mevlanâ Zeynî için: “Egerçi âmî irdi ammâ şi’ri hâlî ez-rengî imes irdi.”, Mevlanâ Kemâlî için: “Anıng hem nazmı hemol nevâhîde halâyık arasında hâlî ez- imes irdi.”(s.60), Pehlevan Hüseyin için: “Çün hâlî ez-lutf-ı tab’ imes irdi.”(s.62), Emîr Levend için: Hâlî ez-fazl u tab’ imes irdi.”(s.98), Mevlanâ Vahdetî için: Bir nev’i nazmı bar ve tab’ı hâlî ez-rengî imes.”(s.99), Mevlanâ Fazlî için: Dervîşveş yigitdür. Tab’ı hâlî ez-rengî imes.”(s.108), Mevlanâ Hamid Gül için: “Lutf-ı tab’ıdın hâlî imes.”(s.119), Mevlanâ Nûr için: “Sâde ve abdâlveş kişidür. Ammâ hâlî ez-tab’î imes.”(s.142), Sultan Hüseyin için: “Tab’ı hem hâlî ez-selâmet imes.”(s.158).

M â h i r , M a h â r e t

Hünerli, becerikli anlamına gelen bu terime Nevâî dört kez yer verir. Bu terim daha ziyade farklı nazım türlerinde kabiliyeti olan şairler için

kullanılmaktadır. Meselâ Mevlanâ Sâhib Belhî için: “Bâ-vücûd şi’r fennide mahâretlik kişi irdi.”(s.87), Mevlanâ Ehlî için: “Nazmlardın her sınıf şi’rde mehâretlik kişidür.”(s.107), Mîr Ataulâh için: “Bâ-vücûd dânişmendlik şi’r ve muammâ ve sanayi’da dağı mahâret peydâ kıldı.” (s.107), Mîr İmâd Meşhedî için: “Ve muammâ fennide hem mahareti bar irdi.”(s.37).

M â y i l

Meyleden, yatkınlığı olan anlamına gelen bu terim altı yerde kullanılmıştır. Nevâî bu terimle şairlerin hangi konulara yatkınlıkları olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Hâce Fazlullah Ebu'l-Leysî için: “Şi’r ve muammâga dağı mâyil irdi.”(s.27), Seyyid Kâzımî için: “Ve tab’ı hezlgâ mâyil irdi.”(s.39), Mevlanâ Hacı Nücumi için: “La’ubâlî kişi ve tab’ı hezlgâ mâyil irdi.”(s.41), Seyyid Kutub Lekedeng için: “Ve anga mu’teriz ve müte’arrız meclis ehlidin ize körmekte mihter şerik ve nazmlardın ol nâ-keskinening meyli muammâga köprek vâkı’ bolgan...”(s.76). Mîr Sa’îd için: “Yahşı tab’ı bar irdi. Türkçeye meyli köprek irdi.”(s.63), Mîrek Hüseyîn için: “Ve tab’ı imdi nazmlarga mâyil boluptur.”(s.175).

T ü r k â n e

“Türkâne” terimi hakkında tezkireciler çok net değerlendirme ve açıklamalarda bulunmamıştır. Ancak bazı değerlendirmelerden, kelimenin acemice, kalınca anlamlarına gelecek şekilde olumsuz bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır. Hem Nevâî, hem de Hasan Çelebi'nin bazı değerlendirmeleri bunu göstermektedir. Bu terimi üç kez kullanan Nevâî'nin, Ebubekir Mirzâ maddesinde “Egerçi elfâzı Türkânerakdur ammâ tecnîsini yahşı tapıpdur.”(s.179) şeklindeki ifadesi kelimeye olumsuz anlam yüklediğini göstermektedir. Hasan Çelebi'nin “Türkâne” kelimesini soğuk anlamına gelen “bârid” kelimesiyle beraber kullanması ve bu tür şiirleri “nâ-makbûl” görmesi kelimeye yüklenen anlam hususunda daha net bilgi vermektedir.

Nevâî, Mevlanâ Latîfî için: “Ammâ mundak didiler kim tab’ı hayli şûh ikendür. Egerçi Türkânedür kâyilining şûh-tab’lığı ma’lûm bolur.” (s.60), Sultân İskender-i Şîrâzî'nin tuyuku Ebâbekr Mirzâ'nınki ile karşılaştırılır ve: “Burunğı tuyukdın bu Türkânerakdur.”(s.179) denilir.

T u r f a

Yeni, taze, orijinal, görülmedik anlamına gelen bu kelimeyi Nevâî bir yerde kullanır. Mevlanâ Hurremî için: “Ve anıng meddâhlığıda til âciz ve

akl kâsırdur. Bâ-vucûd munça turfalık şî'r hem aytur ve anda kişini pesend kılmas.”(s.75).

İhtirâ'

Esas itibariyle şairin doğal gücüne ait bir mesele olan yaratma hâli ve yeteneği, tezkirecilerin üzerinde önemle durduğu bir sanat olayıdır. Genelde “ihtirâ” tabiriyle anlatılan yaratma hâli tezkirelerde fazla bir açıklamaya tabi tutulmadan muğlak bırakılan konulardan birisidir. Nevâî, dört şairin şiiri için bu tabiri kullanır ve her seferinde de bahsi geçen şiirlerin niçin “ihtirâ” oldukları konusuna açıklık getirir. “İhtirâ'nın sebeplerinden birisi bulunan orijinal bir rediftir, bir diğeri sanat ehli için yapılan letâyiflerdir, vb. Hüseyin Baykara için: “Bu redîf hem gûyâ ki şerîf tab' ve latîf zihning ihtirâ'idur kim iştilmeydür. Be-gâyet şîrîn ü dilpezîr ve rengîn vâkî' boluptur.”, Hüseyin Baykara için: “Kafiye ve redîfi ol hazretning bu fende müctehd tab'ının ihtirâ'idur.”(s.158), Mevlanâ Kâtibî için: “Öz zamânının bî-nazîri irdi. Her nev' şî'rga kim meyl körküzdi anga ma'ânî-i garîbe köp yüzlendi. Be-tahsîs kasâyidde belki ihtirâ'lar hem kıldı.”(s.7), Mevlanâ Seyfî için: “Ve san'at ve hirfe ehli için hem köp letâyif nazm kılıptur. Ve ol tarîkda muhteri'dür.”(s.69).

Tasarruf

Genel anlamda tasarruf, sanat unsurlarını amacına uygun bir şekilde kullanabilme, alışılmışın dışına çıkma, kendine özgü bir durumu ortaya koyabilme hâlidir. Nevâî, “tasarruf” terimini on şair kullanır. Mevlanâ Şevkî için: “Türkî ve Farsîde tab'ı yahşı tasarruf kılır.”(s.77), Mevlanâ Abdülhak için: “Dagı küçük yaşıda muammâ fenniga şürû' kıldı. Mütasarrıf yahşığına tab'ı bar.”(s.83), Mevlanâ Ziyrekî için: “Tab'ıda tasarruf neş'esi bar.”, Mevlanâ Sa'd için: “Mutasarrıf tab'lık şairdür. Ve tab'ıda hayli hayâl-engîzlik bar.”(s.116), Mevlanâ Ayânî için: “Hayli tasarrufluk tab'ı bar.”(s.94), Mevlanâ Nâzîrî için: “Yahşı tab'lık yigitdür. Zih-nide tasarruf bar.”(s.122), Mevlanâ Şemsî için: “Andak ma'lûm bolur kim tab'ıda hayli tasarrufluk ve şûhluk bar.”(s.170).

Bedîhe

“Düşünmeden söylenen güzel söz” anlamına “bedîhe” kelimesi altı şairin şiiri hakkında kullanılmıştır. Nevâî, bedîhe kelimesine “revân”la beraber, “bedîhesi revândur” şeklinde yer verir. Mevlanâ Süleymanî için: “Babur Mirzâ hıdmetide bolur irdi. Ve bedîhanı revân aytur irdi.”(s.19),

Mevlanâ Haverî için: “Bedîheni revân aytur irdi. Ve tab’ı hayli şûh irdi.”(s.54), Mevlanâ Şehidî için: “Ammâ bu tarikları ca’lî-reng hem bar. Bedîhesi revândur.”(s.173).

C e v d e t (i T a b ’)

Bu terim, çeşitli sanat faaliyetlerinde, şairin yaratılışının verimlilik ve gürlüğünü, kısırlıktan uzaklığını ifade eder. Nevâî sadece bir şairde zihnin şiir yönünden verimliliğini ifade etmek için kullanır. Baysungur Mirzâ için: “Tab’ı dikkatlik ve zihni cevdetlik nazm âyini dağı anga makbûl ve gâhî ol fikrge meşgûl.”(s.181).

D i k k a t

Genel bir anlam ifade eden bu tabir, zihnin, hareket ve faaliyetlerinde son derece incelik ve özen içerisinde olması şeklinde yorumlanabilir. Nevâî, dokuz şairde “dikkat” terimini kullanır. Mevlanâ Yahya Sibek için: “Anıng tab’ı dikkatini her kişi biley dise Şebistân-ı Hayâl digen kitâbını körsün.”(s.10), Mevlanâ Rûhî Yarzî için: “Bülbül bile Gül ve Şem’ bile Pervâne arasında münâzara bitipdür. Anda köp dikkat körgüzüpdür.”(s.13), Şeyh Kemal Türbetî için: “Köp dikkatlik tab’lık kişi irdi.”(s.34), Mîr Ataullâh için: “Anıng tab’ı dikkatiga bu beyt delîl-i besdür.”(s.128).

T î z l i k

“Tîz” kelimesi tezkirecilerin kullanımlarından anlaşıldığına göre çabuk ve kolay yaratabilmek anlamına gelmektedir. Kiçik Mîrzâ için: “Hûb-tab’lık tîz-idrâklik şûh zihnlük kavî hâfızalık yigit irdi.”(s.184).

M e v ’ i z a

Nevâî, öğüt ve ders içeren eserlerin genellikle “mev’iza tarîkida” olduklarını belirtir. Hüseyin Baykara için: “Bu beyt mev’izâ tarîkida müfid bitipdür.”(s.158), Hâfız Yarı için: “Mevizada insâf bâbıda bu beyt anıngdur.”(s.174).

S a n a t

Nevâî, “sanat”la ilgili tavsiflerinin çoğunda ayrıntıya girmiş, sanat hakkında bazı ipuçları vermiştir. Üç yerde sanâyi ile beraber arûz kelimesine yer vermekle sanatı, şiirle ilgili bilgilere sahip olmak anlamında kullanmıştır. Mevlanâ Yahya Sibek için: “Köp ulûm ve fûnûnda mâhir irdi. Sanâyi’ ve arûz fennide barça il anı müsellemler tutarlar irdi.”(s.10), Mevlanâ

Salihî için: “Ve şî’r ayturdın songra arûz öğrendi. Ve sanâyi’din dağı sâhib-i vukûf boldı.”(s.170), Derviş Mansur için: “Arûz ve sanâyi’de mevlanâ Yahyâ Siybek şâgirdi idi. İki arûz tasnîf kıldı. Ve masnû’ kasîde aytıpdur. ... Tarsî’ sanatı pâkîze vâki’ bolupdur.”(s.34).

Nevâî, iki şairin değerlendirmesinde ise sanat teriminden sonra bazı edebî sanatlardan bahsetmekle sanatı bir belagat terimi olarak kullanmıştır. Mîr Ataullâh için: “Kâfiye ve mütevassıt okur irdi. Danişmend bolgunça bir nev’ müstahsen ma’âşka muvaffak boldı kim andın artuk mümkün irmes. Bâ-vücûd dânişmendlik şî’r ve muammâ ve sanayi’da dağı mahâret peydâ kıldı. Ve muammâga köp meşgûl irdi. Hâlâ sebak kesretidin anga evkâtı vefâ kılmas. Ammâ sanayi’de kitabî tasnîf kılıptur. “Bedâyi’-i Atayî”ga mevsûfdur. İmdi beyâzga bardı. Ma’lûm imes ki hiç kişi ança câmi’ ü müfîd kitâb bitimiş olgay. Bâ-vücûd ihtisâr-ı maktûb-ı müstevî sanatıda kim andın müşkilrak san’at bolmas. Şî’ride vezin kâfiye ve redifle mukayyed imes ise mu’âf bola alur.”(s.128), Hüseyin Baykara için: “Ve ma’nîsi şî’r sanâyi’idin tecâhül-i ârif üslûbıda hoş vâki’ boluptur.”(s.158).

H a y â l

Nevâî, bazı şairleri değerlendirirken, ayrıntıya girmeden “hayal”ın varlığına dikkat çeker. Mevlanâ Sa’d için: “Mutasarrıf tab’lık şairdür. Ve tab’ıda hayli hayâl-engîzlik bar.”(s.116), Mevlanâ Muhammed Arab için: “Dimagi habt irdi. Ve hayali Mir Haydar hayali bargan sarı bardı.”(s.29), Mevlanâ Riyâzî için: “Bu ma’nîga tahallusı delîldür kim hem nimerse kim hayâl kılma irdi aytur irdi ve dir irdi.”(s.55)

Kimi zaman da tezkireciler, “hayal” terimiyle ne kastettiklerini değişik vesilelerle açıklarlar. Bu açıklamalar bazen hayal teriminin önüne bir sıfat getirmekle olur. Bu sıfatlar; “hâs, dakîk, garîb, vb.” Nevâî, Mevlanâ Bekâ’î için: “Songra şî’r ayta başladı. Ammâ garîb hayaller kılır.”; Mevlanâ Dâ’î için: “Garîb hayâl tapmak huzûrıda köp bolur.”, Şâh Garîb Mîrzâ için: “Bu matla’ı hâs hayâl ve garîb edâ tapıpdur kim:

Pârsâ yârimğa mey içmek şî’âr olmuş yana
Bes ki tartarın sebû ignim figâr olmuş yana

Bu fakîr bu ma’nini işitgeç hoş-hâl bolup Mir Hüsrevning bu dakîk hayâlige âferînler okudum.”, Zâva Kâdîsı için: Emîr Hüsrevning bazı mesnevarıga bu yakında tettebbu’ kılıpdur. Garîb hayaller kılıpdur. Ve özge nazmlar hem aytur.”(s.185).

M a ' n â

Nevâî, bazı şairlerin şiirleri için “garîb ma'nî” tamlamasını kullanır ve orijinal manayı kasteder. Mevlanâ Katibî için: “Her nev' şî'irga kim meyl körküzdî anga ma'ânî-i garîbe köp yüzlendi. Be-tahsîs kasâyidde belki ihtirâ'lar hem kıldı. Hüseyin Baykara için: “Garîb ma'nî vâkî' boluptur.”, Hüseyin Baykara için: “Ma'nîde bu matla' garîb edâ tapıptur.. “...aceb yahşî edâ kılıptur.” Beytül-Hazen köygenining edâsı aceb otluk matla' tüşüptür.”, Mîr Hüsrev Hinduça eş'ârıda bir acîb gaib ma'nî aytıptur...”(s.158).

Nevâî, bazı şiirlerin “nâzik ma'nî” veya “nâdir ma'nî” içerdiğini söyleyerek de ince, az görülen manayı kasteder. Mevlanâ Nergisî için: “Kayda kim cüz'î rengîn söz ya ma'nî-i nâzûk körse tasarruf kılurğa 'âdet kılıptur. İnşallah andak kim tahallusîğa tagyîr birdi bu 'âdetka hem tagyîr birgey.” ve “Mezkûr bolgan tahallüs bile nazm aytur irdi. Anı “Âhî”ga tebdîl kıldı. Sebebin soruldı irse âbâdânga cevâb aymadı. Kayda kim cüz'î rengîn söz yâ ma'nî-i nâzik körse tasarruf kılurğa âdet kılıptur. İnşallah andak kim tahallüsîğa tagyîr birdi. Bu âdetîğa hem tagyîr birgey.”(s.107), Hüseyin Baykara için: “Bu nâdir ma'nîdür...”(s.158).

E d â

Edâ kelimesiyle tarz, gidiş, anlatımın tümünün, şairin biçimlendirdiği son şeklin kast edildiği tahmin edilebilir. Nevâî, edâ üzerinde en fazla duran tezkirecilerdendir. Özellikle Baykara'ya ait bazı şiirlerin değerlendirilmesinde, diğer tezkirecilerin kullandığı bazı sıfatlara ek olarak, “sûznâk, bedî', dil-keş, müessir, nev', vb. sıfatları edâyla beraber kullanmıştır. Hüseyin Baykara için: “Besî hûb bu nev' edâ kılır.”, Hüseyin Baykara için: “asru müessir edâ tapıptur...”, Hüseyin Baykara için: “ Bu matla'da asru sûznâk edâ kılıptur.”, Hüseyin Baykara için: “...Dil-keş edâ kılıptur.”, Hüseyin Baykara için: “...Bedî edâ tapıptur ve garîb müeddâ boluptur.” (s.158).

Nevâî bazı şairler için edâ ile beraber “hûb, hoş, garîb, vb. sıfatları kullanır. Hüseyin Baykara için: “Ma'nîde bu matla' be-gâyet hûb edâ tapıptur.”, Hüseyin Baykara için: “...Hûbrak vech bile edâ kılıptur.”, Hüseyin Baykara için: “Ma'nîde bu matla' garîb edâ tapıptur.. “...aceb yahşî edâ kılıptur.” Beytül-Hazen köygenining edâsı aceb otluk matla'

tüşüptür.”, Şâh Garîb Mîrzâ için: “Bu matla’ı hâs hayâl ve garîb edâ tapıpdur kim:

Pârsâ yârimğa mey içmek şî’âr olmuş yana
Bes ki tartarımın sebû ignim figâr olmuş yana”(s.185)

Ebâbekr Mîrzâ’nın bir tuyuğu için: “Egerçi ba’zı elfâzı Türkânerakdur ammâ tecnîsini yahşî tapıpdur.”(s.179), Emir Kasım Envâr için: “Her niçe alarınğ rûtbesi şairlik pâyesidin yokarırakdur ve velâyet ehli zümreside vasfıdın taşkararak ammâ çün hakâyık u ma’ârif edâsıda nazm libâsı dil-pezirrak uçun iltifât kılup irkendürler.”(s.138).

D. Edebî Kültür ve Gelenek Açısından Şair

1. Mahlâs

Nevâî otuz civarında şairin “*Mahlâsı*” ile ilgili bilgi verir. Nevâî bazı şairlerin sadece mahlâsını vermekle yetinir: Mîr Müflisî, Mîr Yedigâr, Mîr İmâd Meşhedî, Şâh-ı Bedehşan, Mevlânâ Yûsuf Muhammed ‘Alî ve Mevlânâ Sâfî.

Bazı şairlerin çeşitli vesilelerle mahlâslarını değiştirdiğini bildirir. Mevlânâ Karşî, Mevlânâ Nergisî, Mevlânâ Cânî, Mevlânâ Zamânî ve Mevlânâ Nergisî. Mesela Mevlânâ Yahya Sibek için: “Evvel Tuffâhî tahallus kılur irdi. Songra Fettâhî tahallus kıldı. Ammâ Humârî ve Esrârî hem tahallus kılıpdur.”(s.10) der.

Bazı şairlerin de meslekleri veya kabiliyetleri itibariyle bu mahlâsları aldığını anlatır. Mevlânâ Kevkebî ve Mevlâna Yûsuf Şâh için: Kâtib tahallus kılur irdi. Kitâbet fennide müte’ayyen kişi irdi.”(s.39), Mevlânâ Riyâzî için: “Bu ma’nîga tahallusı delîldür kim hem nimerse kim hayâl kılrsa irdi aytur irdi ve dir irdi. Ve baglar irdi.”(s.102).

Bazı şairlerin ise karakterleri veya görünüşleri ile mahlâsları arasında bağ kurar. Pehlevan Hüseyin için: “Divâne tahallus kılur irdi. Fi’l-vâki’ abdâlveş ve be-gâyet içküçi kişi irdi.”(s.62), Mevlânâ Bû-Alî için: “Dîvânevâr yürür. Dîvâne bolmasa irdi Bû-Alî tahallus kılğay mu irdi?”(s.106), Mevlânâ Şerârî için: “Gûyâ rengide hamrat bar üçün bu tahallusını ihtiyâr kılıptur.”(s.120)

Nevâî, bazı şairlerin mahlâslarını doğrudan söyler, fakat bu mahlâsları alış sebebi üzerinde durmaz. Mîr Müflisî için: “Ve bu tahallusı il içide meşhûrdur.”(s.30), Mîr Yedigâr için: “Seyfî tahallus kılur irdi.”(s.31), Mîr

İmâd Meşhedî için: “Mûsevî tahallus kılır irdi.”(s.37), Şâh-ı Bedehşan için: “La’lî tahallüs kılır irdi.”(s.37), Mevlanâ Yûsuf için: “Bedî’î tahallus kılır irdi.”(s.56), Muhammed ‘Alî için: “Garîbî tehallus kılır irdi.”(s.63), Hüseyin Alî Celâyir için: “Tufeylî tahallus kılır irdi.”(s.148).

Nevâî, kimi şairlerin mahlâslarını alış sebeplerini belirtmiştir. Bu sebeplerin başında meslek, memleket ve şairlerin fiziksel özellikleri gelmektedir: Mevlanâ Yûsuf Şâh için: “Kâtib tahallus kılır irdi. Kitâbet fennide müte’ayyen kişi irdi.”(s.39), Mevlanâ Müşrifî için: “Nüvisendelikdin birer nime vukûfî bar. Gûyâ kuş-hâne müşrifî irdi kim tahallusı hem bolur. Gâhî ol işni terk kılır. Ve yene gâhî peşîmân bolur.”(s.83), Mevlanâ Nakîbî için: “Mîr Abdülkâdir Nakîb musâhibligi cihetidin bu tahallusnu ihtiyâr kılıpdur.”(s.86), Mevlanâ Kevkebî için: “Müneccim yigitdür. Öz fenniga münasib tahallus ihtiyâr kılıpdur. Fakîr andak hayâl kılır min kim anı körmey min. Bazı yaranlar dirler kim körüp sin. Hâtırğa kilmedi.”(s.115).

Nevâî, Mevlanâ Cânî için: “Cürcanlıkdur. Reyhânî tahallüs kılır irdi. Vilâyeti münasebeti bile Cânî tahallus buyuruldı.”(s.85), Mevlanâ Herâtî için: “Ni yerlik irkeni tahallusdın zâhirdür.”(s.106), Mevlanâ Sâfî için: “Kûh-ı Sâf şeyh-zâdeleridindür. Tahallusı hem anga delâlet kılır.”(s.106), Mevlanâ Şerârî için: “Gûyâ rengide hamrat bar üçün bu tahallusnu ihtiyâr kılıptur.”(s.120).

Bazı tezkirelerde ise bizzat tezkireciler, şairlerin mahlâsları üzerine, daha çok şahsî kanaatlarını yansıtan açıklama ve yorumlarda bulunurlar. Nevâî, beş şairin mahlâsı hakkında şahsî yorumlarına yer vermiştir. Mevlanâ Riyâzî için: “Bu ma’nîga tahallusı delîldür kim hem nimerse kim hayâl kılsa irdi aytur irdi ve dir irdi. Ve bağlar irdi.”(s.55), Pehlevan Hüseyin için: “Divâne tahallus kılır irdi. Fi'l-vâki’ abdâlveş ve be-gâyet içküçi kişi irdi.”(s.62), Mevlanâ Zülâlî için: “Gazel-fürûşluk kılır. Zihni serçeşmesidin nazm zülâlî sâfî zâhir bolur. Bu cihetdin anga Zülâlî tahallus tapıldı.”, Mevlanâ Bû-Alî için: “Dîvânevâr yürür. Dîvâne bolmasa irdi Bû-Alî tahallus kılğay mu irdi?”(s.106), Mevlanâ Kallâşî için: “Etvârî tahallusıga münâsib kişidür. Gûyâ uşbu münâsebetdin bu tahallusnu ihtiyâr kılıpdur.”(s.111).

Nevâî'nin üzerinde durduğu önemli hususlardan birisi de şairlerin mahlâslarını değiştirmesi ve bunun sebebidir. Mevlanâ Yahya Sibek için: “Evvel Tuffâhî tahallus kılır irdi. Songra Fettâhî tahallus kıldı. Ammâ Humârî ve Esrârî hem tahallus kılıpdur.”(s.10), Baba Sevdayî için: “Evvel

Haverî tahallus kılır irdi. Gayb âleminin anga cezbe yitti kim aklı zâyil ildin çıkıp baş ayag yalang divâneler dik tag u deştden kizerdi. Öz hâliga kilip il arasığa kirgrndin songra Sevdayî tahallus kıldı.”(s.16), Mevlanâ Nergisî için: “Mezkûr bolgan tahallüs bile nazm aytur irdi. Anı “Âhî”ga tebdîl kıldı. Sebebin soruldu irse âbâdânga cevâb aymadı. Kayda kim cüz’i rengîn söz yâ ma’nî-i nâzik körse tasarruf kılurğa âdet kılıpdur. İnşâllah andak kim tahallüsige tagyîr birdi. Bu âdetige hem tagyîr birgey.”(s.107), Mevlanâ Zamânî için: “Vefâyî tahallus kılır irdi. Fakîr iltimâsı bile “Zamânî”ga tagayyür birdi. İki cihetdin bir cihet bu kim Sultân Bediüzzamân Mirzâ mülazimi irdi. Yene bir cihet bu kim Ahmed Hâcî Beg. Vefâyî tahallus kılır. Ve şî’ri meşhûrdur. Ve divanı hem bar. Münasib irmes irdi kim ulug kişige bî-cihet tahallusda şerik bolgay.”(s.115).

2. Üslûp, Tarîk, Tarz

Üslûb, tarz, tarîk, vb. tabirler herhangi bir edebiyat alanı, dalı, türü veya edebiyat için genel bir isim ya da ifade şekli olarak kullanılır. Nevâî, dokuz şairin tanıtımında bu tür ifadeler yer vermiştir. Nevâî, bu terimler içinde en çok “üslûb”u kullanmıştır. Bu terim bazen şiir için genel bir ifade, bazen belli bir tür veya şekil için kullanılmıştır. Mevlanâ Katibî için: “Her takdîr bile insâf oldur kim anıng asrıdın bu küngece anga gâlib-i mahz şî’rning barça üslûbıda kişî yoktur.”(s.7), Mevlanâ Seyfî için: “Ve tahsîl esnâsıda nazmga meşgûl irdi. Andak ki şî’ri şöhret tuttu. Ve mesel tarîkin be-gâyet yahşî ayttı.”(s.69), Sultan Ahmed Mîrzâ için: “Tab’ı hem şî’r üslûbıda mülâyim tüşüptür.”(183), Mevlanâ Şükrî için: “Mesel-âmîz ayturda Mevlanâ Seyfîge tettebbu’ kılır. Ol üslûbda zihni yahşî bardur.”(s.116), Hüseyin Alî Celâyir için: “Ammâ kasîde üslûbı anıng hakkıdır. Andak ki bu tayife hem müsellemler tutarlar. Sultan-ı Sahib-kıran atığa garrâ kasâyidi bar.”(s.156), Mevlanâ Ehlî için: “Nazmlardın her sınıf şî’rde mehârethîg kişîdür. Be-tahsîs kasîde üslûbıda niçe katla Şîrâzdın rengîn kasîdeler ayttıp yiberip irdi.”(s.107), Hüseyin Baykara için: “Bu beyt mev’izâ tarîkida müfid bitipdür.”(s.158), Mevlanâ Seyfî için: “Ve san’at ve hirfe ehli için hem köp letâyif nazm kılıptur. Ve ol tarîkda muhterî’dür.”(s.69).

3. Fesâhat, Belâğat

Fesahat, kelime ve sözün gramer kuralları ve dil musikisi uyarınca kusursuz, düzgün ve âhenkli bir biçimde kullanılması olarak tanımlanabi-

lir. Belagat de bir kelime veya sözün fasih olması şartıyla kullanıldığı yerin veya durumun şartlarına, gereklerine ve özelliklerine uygun bir yolda kullanılması demektir. Nevâî, tezkiresinde iki şairi fesahat ve belagat açısından değerlendirmiştir. Bunlardan Hüseyin Baykara'nın değerlendirilmesi mecazlı ifadeler içermektedir: “Ve alarning ruhâniyetidin Sultân-ı Sâhib-kıran hümâyun tab'ıga kim fesâhat bahrınınğ semîn-gevheridür nûr ve safâlar birsün ve belâgat burcınınğ münîr ahteridür sürûr u zıyâlar yitkürsün.”(s.158), Mevlanâ Kevserî için: “Kabûliyyetlik hoş-sohbet şîrîn-gûy ve fasîh-zebân ve dânişmend kişi irdi.”(s.84).

4. Y a b a n c ı D i l v e E d e b i y a t l a r

Nevâî, tezkiresinde, çoğunluğu Farsça yazan şairler olmak üzere, Türkçe yazan şairlere de yer verdiği için; birden çok dil bilen ve bu dillerde eserler veren şairleri özellikle belirtmiş ve onların bu yönlerini vurgulama ihtiyacı hissetmiştir. Nevâî'nin birden çok dilde şiir yazdığını söylediği şairler Türk şairleridir ve genelde ikinci şiir dilleri Farsça'dır.

Nevâî'nin tezkiresinde Türkçe yazan şairler azınlıkta olduğu için, bu dilde şiir yazarlar genelde “Türkî-gûy” terimi ile tanıtılmıştır. Mevlanâ Atâyî, Mevlanâ Mukîmî, Mevlanâ Kemâlî, Mevlanâ Gedâyî, vb.

Nevâî, Türkçenin dışında bir dille şiir yazan şairleri tanıtırken, genellikle yabancı dildeki başarıları üzerinde durmuştur. Mevlanâ Yakînî için: “Türkî ve Farsî şî'r aytur irdi.”(s.59), Mevlanâ Bilâl için: “Türkî ve Fârsî şî'rni yahşı aytür irdi.”(s.63), Emîr Şeyhim Süheylî için: “Egerçi Türkçe şî'rğa meşğüllük az kılır.”(s.68), Mevlanâ Şevkî için: “Türkî ve Farsîde tab'ı yahşı tasarruf kılır.”(s.77), Sâkî için: “Türkî ve Farsî şî'rde rüşdi bar irdi.”(s.164).

Nevâî, sadece bir şairde Arapça'yı mevzu etmiştir. Sultan İbrahim Müşâ'sa' için: “Ve Arabî şî'rni yahşı aytur.”(s.131).

5. Ü s t â d l ı k

Nevâî de üstadlık meselesine çok önem vermiş ve şairlerin bu yönlerini özellikle vurgulamıştır. Mevlanâ Rûhî Yarzî için: “Serahs vilâyetidin Nârî-derîn ve Yâzırğaça köprek tab' ehli anıng zamânıda anga şâgird irdiler.”(s.13), Mevlanâ Abdül-Vahhâb için: “Meşhedning şu'arâ ve zurefâsı kadıga şâgird irdiler.”(s.2), Mevlanâ Burunduk için: “Nedîmveş ve hezzâl kişi irmiş. Ve ol zamân şu'arâsınınğ tilidin korkup anıng cânibini köp ri'âyet kılır irmişler ve anı üstâd lafzı bile hitâb kılır irmişler.”(s.17),

Mevlanâ Muhammed Muammayî için: “Anı Herî ili “Pîr-i Muammâyî” dirler irdi. Ol vakt muammâ fennide zurefânıng üstâdı irdi.”(s.35), Karşî için: “Ve Mevlanâ özin öz haylga üstâd kılur irdi.”(s.54), Mevlanâ Hüseyin Harezmi için: “Hâce Ebu'l-Vefâ K.S.ning zâhir ilmide şâgird ve bâtın ilmide mürîdidür. Ve zâhir ilmide Mevlanâ zamânıng meşâhiridindür.”(s.5), Hz. Mahdûmî Şeyhüislâmî Mevlanâ Nûriddin Abdurrahmân Câmî için: “Çün bu muhtasarda mezkûr bolgan cemaatning re's ü re'isi ol zât-ı nefis ve bu risâlede mestûr bolgan gürühning muktedası ve pîşüvâsı ol gevher-i yektâdur.”(s.67).

6. Pâdişâh veya Şehzâde Desteği ve Medhiyye Geleneği

Nevâî, şairlerin padişah ve şehzadelerle olan münasebetlerine özellikle değinmiş, ancak bu münasebetlerle ilgili çok geniş bilgi vermemiş, kısa bilgilerle yetinmiştir. Mîr İslâm Gazalî için: “Selâtîn ve hükâm meclisiga barur irdi.”(s.11), Mevlanâ Bedahşî için: “Ulug Big Mîrzâ zamânında Semerkanda şu'arâ anı hoş-güylıkga müselleme tutupdurlar. Ve Mirzanıng dagı köp iltifâtı bar ırmiş.”(s.17), Mevlanâ Muhammed Mu'ammâyî için: “Köp ekâbir hidmetiga yitip irdi. Manzûr-ı nazarları bolup irdi. Bâbur Mîrzâ zamânında mu'azzam sadr boldı. Ve andın songra hem selâtin mecliside makbûl ve mahsûs irdi.”(s.40), Mevlanâ Zeynî için: “Mîr Şâhî bile sohbet ve meclisler tutup irdi.”(s.182).

Padişah veya şehzade ile ilgi ve desteğine kavuşmanın bilinen en kestirme yolu, bu kimselere bizzat bir şiir (kaside, gazel vb.) veya eser takdim etmektir. Nevâî, Emîr Şeyhim Süheyli için: “Sultân Ebû Sa'îd Mîrzâ hıdmetiğe tüşüp mahsûs mülâzim boldı. Ve hâlâ yigirmi yıldın artuğrak durur kim Sultân-ı Sâhib-kıran mülâzemetide durur. Refî' menâsib ve a'lâ merâtıbğa müşerref durur. Andak kim mülk ü mâl belki saltanatning barça maslahat... Ve bu devletde andak ki intizâm-ı hâli biyig boldı.”(s.68), Pehlevan Muhammed Guştî-gîr için: “Bu matla' Pehlevanıngdur kim ayıtkanda Pehlevanga pâdişâh ming altun salâ inâyet kıldı...”(s.124), Seyyid Cafer için: “Padişah i'zâz u ikrâm kılğandın songra yılda biş ming altun yarmak ve iki yüz harvâr aşlıg vech-i ma'âş üçün mukarrer kıldılar. Velîkin atası “Mehdîlik da'vî kılğandın ni belâlar başıga kıldı.”(s.136).

Tezkirecilerin üzerinde durduğu hususlardan birisi de padişahların mâdihi olma hâlidir. Nevâî, Mevlanâ Tâli'î için: “Hem Sultan Muhammed Baysungur mâdihi idi.”(s.23), Mevlanâ Hasan Şâh için: “Horasanıng kadimî şu'arâsındındur. Şahrüh Mîrzâ zamânıdın bu ferhunde devrânğaça

köprek selâtin ve ekâbir ve müteayyen ilge hem medhi ve hem mersiyesi bar.”(s.179).

7. Eser ve Şair

a. Divan, Gazel, Mesnevî

Tezkireciler şairleri divan oluşturup oluşturmadıkları ya da belirli şekil ve türlerle başarıları konusunda değerlendirmeye tabi tutarlar. Gazel ve mesnevî nazım şekli için yapılan tanıtımlarda genellikle şairlerin bu nazım şekliyle kaleme aldıkları şiirler anılır ve bu şiirler hakkında değerlendirmeler yapılır.

Nevâî, Şeyh Âzerî için: “Ve şî’ri şöhret tuttu. ...Ve divanı hem meşhûrdur.”(s.6), Mevlanâ Lutfî Aleyhirrahme için: “Öz zamânının melikü'l-kelâmı irdi. Fârsî ve Türkîde nazîri yok irdi. Ammâ Türkîde şöhreti köprek irdi. Ve Türkçe dîvânı meşhûr ve müte’azzirü'l-cevâb matla’ları bar.”(s.58), Mevlanâ Sîmî için: “Her-âyîne kim bu beytdin başka il içide gazelidın bir azrakça bar.”(s.14), Mîr Şâhî için: “Gazeli egerçi azdur ammâ barça halâyık kaşıda pesendîde ve müstahsendür.”(s.22), Hâce İsmetullah için: “Ve Halîl Sultanga atıga yahşi kasîdeleri bar. Ve Halîl Sultânning eş’ârının divanı ta’rîfide rengîn kasîdesi bar.”(s.9), Mevlanâ Tâli’î için: “İmam-ı cinn ü ins Alî b. Musa’r-Rızâ medhide kasîde aytıpdur.”(s.23), Baba Sevdayî için: “Baysungur Mirzâ atıga kasayidi bar.”(s.16), Mîr İslâm Gazalî için: “Ma’lûm boluptur kim Ala’üddevle Mirzâ medhide aytıpdur kim...”(s.11).

Mevlanâ Ali Âhî için: “Meşheddindür. Hamse mukâbeleside niçe mesnevî aytıpdur kim çün mukabelaga kiltürse gûyâ kim bolmas ol cihetdin şöhret tutmaydur.”(s.14), Emir Kasım Envâr için: “Enîsü'l-Âşıkîn atlık muhtasarrak mesnevî hem nazm kıldılar. Ve mesnevileri Hazret-i Mevlanâ Celâleddîn Rûmî k.s. mesnevisi veznide kim remel-i müseddesdür, vâki’ bolupdur. Ve tercî’ dağı didiler.”(s.89), Mevlanâ Rûhî Yarzî için: “Bülbül bile Gül ve Şem’ bile Pervâne arasında münâzara bitipdür. Anda köp dikkat körgüzüpdür.”(s.13), Mevlanâ Ârifî için: “Ve Gûy u Çevgân münâzarası da hem mesnevî bar. Rengîn aytıpdur.”(s.18), Hâce Hasan Hızır Şâh: “Leyli ve Mecnun mukâbeleside Zeyd ü Zeyneb mesnevisi aytıptur.”(s.41), Emîr Şeyhim Süheylî için: “Ve Leylî vü Mecnûn mesneviside Leylîning hastalığı ta’rîfide bu beyt hem anıngdur.”(s.68), Mevlanâ Abdullâh için: “Hamsedin Leylâ ve Mecnûn, Husrev ü Şîrîn, Heft-peykerga tetebbu’ kıldı.”(s.73)

Bazen tezkireciler, ortaya konulan bu eserden hareketle şair hakkında bazı mülâhazalarını aktarırlar.

Nevâî, Mevlanâ Ali Âhî için: “Hamse mukâbeleside niçe mesnevî aytıpdur kim çün mukabelaga kiltürse gûyâ kim bolmas ol cihetdin şöhret tutmaydur.”(s.14), Mevlanâ Sâni’î için: “Mesnevî köprek aytur irdi.”(s.62), Hace Mes’ûd Kûmî için: “Sultan-ı sâhib-kıran târihin anga buyuruldu. On iki ming beytka yakın aytıptur. Yusuf u Züleyha ve Şems ü Kamer ve Stig u Kalem münâzarası hem nazm kılıpdur. Ve divanı il arasında bar ve meş-hûrdur.”(s.73), Mevlanâ Eşref için: “Köprek evkâtnı hamse tetebbu’ıga sarf kılur irdi. Tâ evvel kitâbnı tüketür tevfiği taptı vâkı’â öz hord hâliga köre yaman barmaydur.”(s.8), Mevlanâ Katibî için: “Ve mesnevîleri hem bar. Misl-i Tecnîsât ve Zül’-Bahreyn ve Zül’-Kâfiyeteyn ve Hüsn ü Aşk ve Nâsır u Mansûr ve Behrâm u Gül-Endâm bar. Ammâ gazeliyyât ve kasâyid divanı meşhûrrak ve yahşırak vâkı’ boluptur. . Âhır-ı ömride hamsega tetebbu’ bünyâd kıldı ve anda da’viler zâhir kılupdur. Gûyâ bu sebebdin itmâmıga tevfiğ tapmadı.”(s.7), Mevlanâ Muhammed Arab için: “Dimagi habt irdi. Ve hayali Mir Haydar hayali bargan sarı bardı. Dayım saltanat sözün mezkûr kılur irdi. Pâdişâ-ı zamân anga şehrdin ihraç hükmi buyurdu. Ol yirdin Sistanga bardı. Ve sözi uşbu reng irdi. Özining pâdişâhlığı kaideside Şâhnâme aytıpdur.”(s.29), Mevlanâ Lutfî Aleyhirrahme için: “Ve Mevlanânın Zafer-nâme tercemeside on ikki ming beytdin artuğrak mesnevîsi bar. Beyâzğa barmağan üçün şöhret tutmadı.”(s.58), Mevlanâ Abdüssamed Bedahşi için: “Mesnevî-gûy ve mu-sannif kişi irdi.”(s.58)

b . M u a m m â

Bilindiği gibi muamma şiir olmaktan ziyade, şairlerin oynadıkları manzum bir oyundur. Tezkireciler muammayı kendine göre bazı kuralları olan bir bilim dalı olduğunu vurgulamışlardır. Şairlerin bu alandaki becerileri, başarıları her fırsatta dile getirilmiştir.

Nevâî’nin tüm edebî tarz veya türler içinde en çok üzerinde durduğu konuların en başında muamma gelmektedir. Nevâî, muammayı şiirden ayırmış ve “şiir ve muamma” şeklinde zikretmiştir. Aynı zamanda Nevâî, devrinin çok önemli bir muamma üstadıdır. Bu sebeple de muammaya özel bir önem vermiştir. Tezkiresinde bazı önemli muamma üstadlarıyla arasında geçen bazı hâdiseleri de anlatmıştır. Mevlanâ Ulâ’-i Şâsî için: “Mu’ammâda Semerkand ehli anı Mevlanâ Şerefeddin Yezdî mukabeleside mezkûr kılurlar irdi. Fakîr Semerkandga barganda ayagi sınıp sâhib-firâş

irdi. İyâdetiga bardım. Kaşıda oturup bu muammâ kim andın “Ulâ” hâsıl bolur bitip anga tuta birdim... Kaşının çıkanda Fakîrning hâlâtın sorup kim irkenimni ma'lûm kılğandın songra bu mu'ammânı kim Fakîrning atı andın hâsıl bolur, aytıp bitip bir şâgirdidin vüsâkımgı yiberip irdi.”(s.27).

Nevâî, muamma ile ilgilenenleri kimi zaman “mahareti bar irdi”, kimi zaman “mâyil irdi”, kimi zaman da “mülâyim irdi.” şeklindeki ifadelerle anlatmıştır. Mîr İmâd Meşhedî için: “Ve muammâ fennide hem mahareti bar irdi.”(s.37), Hâce Fazlullah Ebu'l-Leysî için: “Şi'r ve muammâga dağı mâyil irdi.”(s.27), Mevlanâ Sîmî için: “Nişâburdındur. Köp fazlı bar irdi. Şi'r ve mu'ammâ ve inşâ ve hattda asrıdagı bu fen ehli müsellemler tutar irdiler.”(s.14), Mevlanâ Şerefeddin Alî Yezdî için: “Ve muammâ fennide alar tedvîn kıldılar. Anda hem Hulel ü Münâzara ve Müntahab alarning tasnîfidür.”(s.25), Mevlanâ Mîr Argun için: “Sâyir nazmlardın muammâ ayturğa köprek mâyil irdi. “Mahmûd” ismiga bu muammâ anıngdur.”(s.48), Mevlanâ Hac Ebu'l-Hasan için: “Muammâ fennide dağı yahşı irdi.”(s.20), Mevlanâ Muhammed Âmulî için: “Nazmlardın tab'ı muammâga mülâyim irdi. Noyan ismiga bu muamma anıngdur.”(s.50).

Nevâî, Mevlanâ Fethullah, Mevlanâ Muhammed Tâlib, Dost Muhammed, Mevlanâ Esirüddin, Abdülkabhâr, vb. şairlerin muamma fennindeki kabiliyetlerini anlatırken de: “muammâga tab'ı yahşı bar.” ifadesini kullanır.

Nevâî'nin muamma fenniyle ilgili üzerinde durduğu hususlardan birisi de “muamma açma” maharetidir. Mevlanâ Sâhib için: “Muammâ aytur ve yahşı açar”, Mevlanâ Fahreddîn için: “Fakîrning kişi kârâmdındur. Muammânı yahşı açar. Gâhî birer muammâ hem aytur eger bu fende müdâvemet kılsa hayli yahşı bolgu dikdür.”(s.104), Şeyh-zâde Ensârî için: “Ve muammâ fennide köp mülâyemet andın zâhir bolur. Hem ayturıda ve hem açarıda kim ulugrak ilge mahall-i ta'accübdür.”(s.146), Üstad Kul Muhammed için: “Ve muammâ kavâidin hem mazbût bilür.”(s.147), Seyyid Abdüllatif için: “On dört ya on biş yaşıda bolgay muammânı andak aytur ve açar ki mahall-i taaccübdür. Ma'lûm imes ki ol yaşda hergiz bu fende andak baraygan bolgay.”(s.95).

Nevâî'nin muamma üstadı olarak tanıttığı ve muammaya kendilerini fazlaca kaptıran bazı şairlerle ilgili değerlendirmeleri, o devirde muammaya verilen kıymeti göstermektedir. Mevlanâ Muhammed Nâmenî için: “Nazmlardın muammâ fennide köprek şürû'ı bar. Bu fen üstâdları ittifâk

kılıpturlar kim mevzûn kelâmdur kim işâret ve îmâ bile andın at hâsıl bolur. Ve ol diptür kim mevzûn kelâm kaydı ta'rîfde hâcet imes Ve işâret bile hem imesdür. Ve misal munı dipdür kim birevning atı "Sadr"dur. Yene birev sorsa kim "Atung nidür ayıt" ol ilig köksige koysa delâlet anga kılur kim atı "Sadr" bolgay Ve birev bir mahzen bir yerde defn kıldı. Ve üstide bir zengî ser-nigûn astı. Dakîk-tab' nigûn zengdin "kenz" vücûdın tahkîk kılur kim hiç kaydısı ni kelâmning dahli bar ve ni nazmning Ammâ fen dânáları bu tahayyülin beng hayâlâtıga haml kılurlar."(s.142), Mevlanâ Muhammed Ni'met-âbâdî için: "Çün Pehlevân mecliside şî'r ü muammâ ehli dâyim bar irdiler. Ol dagı muammâga aşk peydâ kıldı. Ve pehlevân bazı zurefaga sipariş kıldı. Az fursatda yahşının örgenip ayta başladı. Fakîr muammâgınlaların cem' kıldurdum."(s.53), Mevlanâ Muhammed Muammayî için: "Anı Herî ili "Pîr-i Muammâyî" dirler irdi. Ol vakt muammâ fennide zurefâning üstâdı irdi.", Mîr Hüseyîn Muammâyî için: " Ve muammâ fennining letâfet ve nâzûkligin ol yerge yitkürdi kim andın ötmek mümkün irmes. Ve hükm kılsa kim bu yolnu bend kıldı."(s.135).

Nevâî'nin muamma fenni ile ilgili anlattığı ve dikkat çektiği hususlardan birisi de bu konu ile ilgili kaleme alınan risalelerdir. Mevlanâ Seyfî için: "Muammâ fennide hem risale bitipdür.", Mevlanâ Burhaneddin için: "Herî şehrinin bözürg-zâdeleridindür. Dânişmend ü hoş-tab' u sebük-rûh kişidür. Babur Sultan atıga muammâ risalesi bitidi. Cevâhirü'l-Esmâga mevsûm bu muammâ kim Şah Babur hâsıl bolur.", Mevlanâ Yûsuf için: "Muammâ Risalesi bitip anda köp iş kılıptur. Mansûr ismiga bu muammâ anıngdur."(s.46).

c. Hezl ve Hicv

Hezl, hicv, latife vb. edebî faaliyetler, şairlerin tanıtma ve değerlendirmeye konu edildikleri tarz ya da türlerden bir diğeridir. Bu tür faaliyetlere yönelen şairlerin yeteneklerinden de önce yaratılışça yatkınlık, yani her şairin değil mizac bakımından buna yatkın olanların yöneldikleri görülmüştür. Nevâî, Seyyid Kâzımî için: "Ve tab'ı hezlga mâyl irdi.", Mevlanâ Hacı Nücumî için: "La'ubâlî kişi ve tab'ı hezlga mâyl irdi. Ve hezl-âmiz kıt'aları bar ammâ bu matla'ı yahşı vâkı' boluptur."(s.41), Hâce Ahmed Mücellid için: "Ammâ be-gâyet habîs-şîve kişi irdi. Müteayyen ildin az kalmış bolgay kim o nazm ya muammâ bile hicv yâ hezl kılmağay."(s.53), Mevlanâ Muzhir için: "Mevlanâ nedîm-şîve ve hezzâl kişi üçün hezl-âmiz eş'arı ve kıt'aları köpdür. Ve meşhûrdur."(s.73), Hâce

Hâvend için: “Tab’ı hem nazm sarı hem hezl sarı mâylil bar.Be-gâyet münâsib ve yahşî vâki’ boluptur.”(s.166), Mevlanâ Şehidî için: “Aşüfteveş ve dîvâne sar kişî körünür. Ammâ bu tarikları ca’li-reng hem bar. Bedîhesi revândur. Ve taassubî gâlib ve tab’ı hezlga köp râğıbdur.”(s.173).

Bazı şairlerin ise bu konuda ölçüyü kaçırdıkları görülür. Tezkireciler bunları hoş karşılamaz. Nevâî, Mevlanâ Burunduk için: “Nedîmveş ve hezzâl kişî irmiş. Ve ol zamân şu’arâsının tilidin korkup anıng cânibini köp ri’âyet kılur irmişler ve anı üstâd lafzı bile hitâb kılur irmişler.”(s.17), Mevlanâ Cünûnî için: “Ammâ nazmda tab’ı hicv ü hezl sarı mâylil ikendür. Hâce Hafız Şerbetî bile anıng arasıda nizâ’ vâki’ boldı. Ve ol münâza’atnı hicv kıldı. Ve halâyık ol hicvni yâd tuttılar. Ve yahşırak şi’rleri bu cihetdin ber-teraf boldı. Ve ol hicvi meşhûr irdi. Bitimek münâsib körünmedi.”(s.18), Mevlanâ Mu’in için: “Zâhiri hod sâdeveş körünür. Ammâ bu yakında andın bir hezl köründi kim sâdelıng münâfisi irdi.”(s.176).

Sonuç olarak; Mecâlisü'n-Nefâis, bir değil birçok açıdan önem arz eden bir tezkiredir. Tezkireciliğin de ötesinde o, XV. yüzyılın sosyal ve kültürel hayatı, sanat ve edebiyat hareketleri, Herat şehrinin bu yüzyılda eda ettiği fonksiyon, Timuroğullarının kurmuş olduğu bu devletin Türk medeniyeti açısından geldiği nokta, vb. açılardan büyük bir öneme sahiptir.

Ayrıca Mecâlisü'n-Nefâis, *Herat Mektebi* tezkireciliği açısından da önemlidir. Çünkü tezkirecilik bu şehirde -diğer bazı sanat ve edebiyat hareketleri gibi- kendine has bir üslûp geliştirmiş ve sonraki yüzyıllarda İran, Orta Asya ve özellikle de Anadolu'da yazılan tezkirelere modellik yapmıştır.

Nevâî'nin kaleme almış olduğu bu tezkire bu mektebin üçüncü tezkiresidir ve birçok açıdan kendine has özellikleri vardır. Bu tezkirelerin ilki olan Bahâristan'da şairler bölümü tezkirenin sekizde biridir ve sadece eskiden yaşamış –Ali Şir Nevâî ve Hüseyin Baykara hariç- 39 şair anlatılmaktadır. Devletşâh'ta XV. yüzyıl öncesi İran şairleri anlatılmaktadır. Dolayısıyla XV. yüzyılı anlatan yegâne eser Mecâlisü'n-Nefâis'tir.

Bilindiği gibi klâsik tezkirecilikte şiir ve şair eleştirisinde kullanılan bazı kelimeler kullanıla kullanıla terimleşmiştir. Bu terminolojinin oluşturulması ve devamlılık kazanması Herat Mektebi tezkireleri sayesinde gerçekleşmiştir. Diğer iki tezkire gibi Mecâlisü'n-Nefâis de bu terminolo-

jiye katkılarda bulunmuştur. Öncelikle Nevâî'nin tezkire geleneği dahilinde eleştiri terminolojisine kazandırdığı terimleri toplu olarak verelim:

Âbâdân, Am-firib, Âraste-redîf, Bed Degül, Bî-meze, Çâlâk, Celd, Cevdet, Dermendâne, Kem-bida'ât, Kem-sühan, Müessir, Nev', Puhte, Rast, Rengîn, Rûşen, Şûh, Şüküfte, Tasarruf, Terkîb, Tîzlik, Turfalık, Türkâne.

Şimdi de bu terimlerin Anadolu tezkirelerine intikaline göz atalım:

Bu terimlerden *dermendâne* Âşık Çelebi; *çâlâk* Sehî Bey; *rengîn* Sehî Bey; *puhte* Sehî Bey; *şûh* Âşık Çelebi; *şüküfte* Âşık Çelebi; *rûşen* Sehî Bey; *müessir* Kınalı-zâde; *mezesi yok* Latîfi; *Türkâne* Kınalı-zâde; *turfa* Gelibolulu Alî; *tasarruf* Sehî Bey; *cevdet* Sehî Bey ve *tîzlik* ise Latîfi tarafından Anadolu'ya taşınır.

K a y n a k ç a

Dipnotlarda verilenlerin dışında istifade edilen kaynaklar:

ONAY, Ahmet Talay, *Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Haz: Cemal Kurnaz, MEB, İstanbul 1984.

TOLASA, Harun, *Sehî, Latîfi, Aşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. y.y. Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, Dokuz Eylül Ün. Yay., İzmir 1983.

“CRITISM ON POET AND POETRY IN MECALISU'N-NEFAIS”

Abstract

Having instituted and initiated considerable inaugurations on miscellaneous sub/categories within the sphere of Turkish Culture and Literature, Ali Şir Nevâî deserves to be commemorated as a distinguished Turkish poet. As an instance, “Mecalisü'n-Nefais”, one of his major works, features to be the first tezkire (the Turkish literary genre considering biographical memoirs) penned in Turkish Literature. Parallel to the significations of tezkire-writers in Anatolia in the 16th Century, “Mecalisü'n-Nefais” executes to be the prototype of this particular literary genre. This article analyzes this precious work in term of poetry criticism criteria. Notwithstanding Nevâî's preference of reticence throughout the work, he immensely contributed to the development of the particular tezkire-writing tradition, especially by means of his coinage of new phrases for the terminology of criticism.

Keywords

Ali Şir Nevâî, Mecalisü'n-Nefais, Biographical data, Poetry criticism.

TÜRK EDEBİYATINDA VASIYETNÂMELER VE
İKİ ŞAİR (TIFLÎ/TARZÎ) ARASINDA KALAN BİR VASIYETNÂME

Bekir ÇINAR*

ÖZET

Bu çalışmada “vasiyet-nâme”nin geniş bir tanımı yapılmış ve bazı ahlâkî eserlerle mukayese edilmiştir. Türk edebiyatında yazılan önemli vasiyet-nâmeler tanıtılmış, ve kısaca örnekler verilmiştir. Ayrıca Tiflî'ye ait olduğu söylenen Nuruosmaniye Kütüphanesi 4967 numarada yazma hâlinde bulunan vasiyet-nâme sunulmuştur.

Anahtar kelimeler:

Tiflî Ahmed Çelebi, Tarzî, Vasiyet-nâme, Nasihat-nâme.

I. Vasiyet-nâmeler

A. Tanımı ve Mahiyeti

Vasiyyet -vasîyâ, çeşitli lügatlarda “emir, görev, tavsiye, öğüt, uyarı, ölmeden evvel verilen yazılı veya sözlü talimat;”¹ “bir müteveffânın ölmeden evvel ba'de'l-mevt icrâsını merâm ettiği şeyler hakkında verdiği emir ve sipariş”², “ihâle; ıstılahî manasıyla, son arzuyu belirten tasarruf”³, “bir malı veya menfaati ölümünden sonraya izafetle bir şahsa veya bir hayır cihetine teberru yoluyla yani meccânen temlik etmek yerinde kullanılan tâbir”⁴, “bir kimsenin öldükten sonra yapılmasını istediği şey”⁵, “bir kim-

* Yard. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü / cinarbekir@myinet.com

¹ Hans Wehr, *Arabisches Wörterbuch*, Wesbaden 1977, s. 955; Heinrich F. Junker und Bozarg Alavi, *Persisch-Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1968, s. 838.

² Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 1493.

³ Joseph Schacht, “Vasiyyet”, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul 1988, XIII, 230.

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., 1993, III, 584.

⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1993, s. 1138; Bekir Topaloğlu-Hayrettin Karaman, *Arapça Türkçe Yeni Kamus*, Neşriyat Yay., İstanbul (Tarihsiz), s. 494.

senin mal varlığı üzerinde serbest iradesiyle yaptığı ve ölümünden sonra hukukî sonuç doğuracak olan tek taraflı tasarruf"⁶, "sipariş, nasihat"⁷ şeklinde tarif edilmektedir. Tasavvufî anlamda "sûfilerin çevrelerindeki kişilere, sohbetlerine katılanlara; şeyh ve müridlerin mürid ve müntesiblerine yaptıkları tavsiyeler ve verdikleri öğütler", "sûfilerin vefat etmek üzere iken verdikleri öğütler"⁸e vasiyet denir.

Vasiyet-nâme ise, "bir adamın vasiyyetini hâvî musaddak varaka"⁹ "vasiyetle bırakılan miras",¹⁰ "son arzu, ölmeden evvel bırakılan yazılı ve sözlü tâlimât"¹¹, *Ar. vasiyyet ve Fars. nâme*'den türetilmiş bir kelime olup, "bir kimsenin vasiyyetini yazmış olduğu kâğıt, yazılı vasiyet"¹², "miras bırakanın ölümünden sonraki isteklerini kapsayan, bir taraflı ve varması gerekli olmayan bir irade beyanıyla düzenlenen, ölüme bağlı tasarruf türü"¹³, "hukuk açısından miras bırakanın ölümünden sonraki isteklerini kapsayan, resmî, sözlü veya yazılı bir irade beyanı"¹⁴, "ölürken olan tembih ve sipariş kılınan mevad"¹⁵ şeklinde tarif edilmektedir. Siyasî vasiyet-nâme, bir devlet adamının yürüttüğü ve ölümünden sonra uyulmasını istediği ilkeleri açıklar.

Bu tanımlardan çıkan ortak sonuç, vasiyetin ölümden sonra gerçekleştirilecek olmasıdır. Ancak tasavvufî anlamda verilen vasiyet tanımı, edebiyatımızda "öğüt verici özellikte yazılmış olan didaktik eser şeklinde adlandırılan *nasihat-nâme*"¹⁶ tanımına daha çok uygundur. Vasiyetnâmele-
rin aşağıda tasnifini vereceğimiz öğüt verme amacıyla yazılmış olan eserle-
rin bazılarıyla konu bakımından ortak yanları vardır.

Bilindiği üzere Türk edebiyatında öğüt verme amacıyla söz söyleme geleneği oldukça eski tarihlere dayanır. Bunlardan bazen yarı manzum

⁶ *Yeni Türk Ansiklopedisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1985, XXXIII, 266.

⁷ Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, Haz. Recep Toparlı, TDK Yay., Ankara 2000, s. 873.

⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1999, s. 558.

⁹ Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s. 1493

¹⁰ Joseph Schacht, *a.g.m.*, XIII, 230.

¹¹ Heinrich F. Junker, *a.g.e.*, s. 838; F. Steingrass, Ph. D., *Pesian-English Dictionary*, Printed in Lebanon 1975.

¹² Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1138.

¹³ *Meydan Larouse*, Meydan Yay., İstanbul 1986, XII, 544.

¹⁴ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yay., İstanbul 1979, XIII, 517.

¹⁵ Ahmet Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 873.

¹⁶ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 308.

diyebileceğimiz *atasözleri* edebiyatımızda manzum nasihat-nâmenin en önemli göstergesi olup ilk örnekleri sayılabilir.¹⁷ Türkçe'nin ilk yazılı belgeleri kabul edilen Göktürk Kitabeleri'nde gelecekle ilgili öğütlere yer verilir. Doğuda eski Hindistan ve İslâmiyet öncesi İran devletlerinden itibaren Osmanlı devletine kadar Uygur Türk devleti dahil ayrı isim taşımakla beraber nasihat-nâme, siyaset-nâme, siyerü'l-mülk adları ile anılan pek çok eser yazılmıştır.¹⁸

Agâh Sırrı Levend ahlâk kitaplarımızı konularına ve amaçlarına göre şöyle sınıflandırmaktadır.¹⁹

a) Genel ahlâk b) Siyâsetnâmeler, c) Nasihatnâmeler, d) Mevıza yollu eserler, e) Ahlâkî güzel sözler, f) Fütüvvetnâmeler g) Kâbusnâme çevirileri, h) Kelile ve Dimne çevirileri, i) Hikâyelerle süslenmiş ahlâkî eserler, j) Ahlâkî fıkralar ve hikâyeler, k) Atasözleri, l) Türlü eserler.

Bu bölümlerde ayrı başlıklar altında verilen eserlerin bazıları, işlediği konularda zaman zaman ortaklık göstermektedir. Meselâ siyâset-nâmelerde, zulüm ve adalet üzerinde durulur. Bu aynı zamanda ahlâkî kitapların veya nasihatnâmelerin de ele aldığı bir konudur. Nasihatnâmelerde genel ahlâkla ilgili konular bulunurken, bu konu aynı zamanda dinî vasiyetnâmelerin de konusu olabilir. Bu durumda nasihat-nâme, vasiyet-nâme ve siyâset-nâmeyi kesin hatlarla birbirinden ayırmak zordur. Bir vasiyet-nâme aynı zamanda nasihat-nâme; bir siyâset-nâme aynı zamanda nasihat-nâme ve vasiyet-nâme özelliği gösterebilmektedir. Ancak nasihat-nâmelerin genellikle manzum, vasiyet-nâmelerin genellikle mensur yazıldığı söylenebilir. Ahmed-i Dâî'nin (ö. H.824/M.1421'den sonra) tercüme mahiyetinde olan *Vasiyyet-i Nüşîrevân Tercümesi* hariç; manzum, müstakil vasiyet-nâme özelliği taşıyan tek eser, Tiflî'ye ait olduğu söylenen *Vasiyyet-nâme* adlı eser kabul edilebilir. Bu eser, konu itibarıyla de diğer vasiyet-nâmelerden ayrılmakta ve ilginç bir özellik arz etmektedir.

Siyâsetnâme, siyasetle ve devlet yönetimiyle ilgili eser demektir. Siyâset kelimesinin “suçluyu şeriat hükümlerine göre cezalandırmak” anlamıyla ilgili olarak, suçluya uygulanacak cezalardan bahseden eserler de siyâset-nâme adını taşır. Siyâset-nâmeler esas konu olarak devlet yönetimini ele aldığına, bütün erk ve yetki de hükümdarda bulunduğuna göre,

¹⁷ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, VII, 241.

¹⁸ Emre, *Tercüme-i Pend-nâme-i Attar*, Haz. Azmi Bilgin, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 7.

¹⁹ Agâh Sırrı Levend, “Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1963, s. 96. (Geniş bilgi için bkz. a.g.m., s. 89-115)

hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Siyaset-nâmelerde, hükümdarda bulunması gereken vasıflar belirtilir; saltanatın esasları ve şartları sıralanır. Zamanın anlayışına ve inanışına en uygun nasıl olması gerektiği, bu amaca hangi yollardan ulaşılabileceği gösterilir. Halkın durumu, toplumun hâli anlatılarak hükümdara öğütler verilir. Kötü yönetimin zararlı sonuçları açıklanır.²⁰ Aşağıda örnek olarak verilen Keçecizâde Fuad Paşanın vasiyetnâmesi aynı zamanda bir siyasetnâme özelliği taşımaktadır.

Bir kısım nasihat-nâmelere *pend-nâme* adının verilmesi *Feridüddin Attar*'ın aynı addaki eserinden dolayıdır.²¹ İshak Tokâdî (Rızâî)'nin çeşitli ilimlerden bahseden *Nazmu'l-Ulûm*²², Muhyî'nin tıbbî öğütler ihtiva eden *Nasihât-nâme*²³, Refî'nin Hurûfî tarikatını anlatan *Beşâret-nâme*, Şemseddin Sivasî'nin bir zümreyi eleştiren *Nasihât-nâme*, Askerî'nin sosyal ve ahlâkî bir hiciv olan *Pend-nâme* ve Güvâhî'nin atasözleri hazinesi niteliğinde *Pend-nâme* adlı eserleri göz önünde bulundurulduğunda bu türün kapsamı daha da genişlemektedir.²⁴

15. yüzyılda yazılmış iki ansiklopedik eser vardır. Bunlardan ilki nasihatnâme, siyasetnâme ve ansiklopedik eser olma özelliğine sahip olan Bedr-i Dilşâd'ın [(H. 831/M. 1427)'de yazılan] *Murad-nâme*'si, diğeri yine aynı yüzyılda yazılan Antepli İbrahim Bin Bâlî'nin *Hikmet-nâme* adlı mesnevîsidir.²⁵ Ayrıca aynı yüzyılda yaşamış olan Sinan Paşanın (ö. H. 891/M.

²⁰ Agâh Sırrı Levend, "Siyasetnâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1962, s. 168; (Ayrıca geniş bilgi için bkz., a.g.m., s. 167-194 ve Mehmet Arslan, "Osmanlı Devlet Yönetimine Ait Siyasetnâme Özelliği Taşıyan Küçük Bir Risale: Gelibolulu Âlî'nin Hakâyıku'l-Ekâlîm Adlı Eseri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sivas 1999, VIII, 109-123.

²¹ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, VII, 241.

²² Mahmut Kaplan, "Divan Edebiyatında Manzum Nasihat-nâme Yazan Şairler ve Eserleri" *Yüzyüncü Yıl Ün., Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, III/3, Van 1992, s. 61.

²³ Mahmut Kaplan, a.g.m., s. 39.

²⁴ Mehmet Arslan-Bilâl Yücel, "Mir Muhsin Nevvâb ve Nasihat-nâmesi", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sivas 1995, I, 143.

²⁵ Bu eser *Kabus-nâme*'nin Türkçe çevirisidir. Murad-nâme çok yönlü bir eser olup nasihat-nâme türüne dahil ahlâkî, öğretici bir mesnevî, devlet idaresine, padişahlık, vezirlik, nedimlik, subaşılık şartlarına dair tavsiyeler, öğütler ihtiva ettiği için siyaset-nâme, civanmertlik adabından bahseden 26. Babı yönünden fütüvvet-nâme, bazı ilim ve sanat dallarıyla ilgili bilgi veren bölümleri itibarıyla ansiklopedik eser sayılır. Bu eser tamamen ansiklopedik bir eser değil, nasihat-nâme türünden bir mesnevîdir. *Kabus-nâme* adıyla tanınmış Farsça aslının Keykavus tarafından konulan adı da nasihat-nâmedir. Geniş bilgi için bkz. Âmil Çelebioğlu, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB. Basımevi, İstanbul 1998, s. 141-150; Âdem Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murad-nâmesi I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, s. 19-21.

1486) *Nasihât-nâme* diğer adıyla *Maarif-nâme* adlı mensur bir eseri vardır. Nâbî'nin (ö. H. 1124/M. 1712) *Hayriyye*'si ile Sünbülzâde Vehbî'nin (ö. H. 1224/M. 1809) *Lütfiye*'si nasihatnâme türünün mesnevî tarzındaki ölmez eserlerindedir. 16. asrın en önemli tarihçisi Gelibolulu Âlî'nin (ö. H. 1008/M. 1599) siyaset-nâme mahiyeti taşıyan *Nasîhatü's-Selâtin*'i,²⁶ ve Geyveli Güvâhî'nin (ö. H. 925/M. 1519) 1891 beyitlik atasözleriyle öğüt veren ve didaktik bir mesnevî olan *Pend-nâme*'si, 18. asırda yaşayan Nahîfî'nin (ö. H. 1151/M. 1738-1739) *Nasîhatü'l-Vüzerâ* adlı eserleri nasihat-nâme mahiyetinde yazılmış olan dikkate değer eserlerdir.

B. Türk Edebiyatında Vasîyet-nâmeler

Eski edebiyatımızda çeşitli umdelere yer veren vasîyet-nâmelere rastlanır. Bu vasîyet-nâmelerin en tanınmışları, Birgivî Mehmed Efendinin (d. 1521-ö. 1573/74) *Vasîyet-nâme*'si, Eskizağralı Tarzî Mehmed'in ağzından yazılmış Tıflî lisanından meşhur olan Tıflî Ahmed Çelebinin (ö. H. 1070/M. 1659-1660) *Vasîyet-nâme*'si, Şeyh Ahmed Kuddûsî'nin (ö. 1769-1849) *Vasîyet-nâme*'si, Keçecizâde Fuad Paşanın (1815-1869) *Vasîyet-nâme*'sidir. Ayrıca yakın dönemde Necip Fazıl Kısakürek'in *Vasîyet-nâme*'si vardır ki (vefatının ertesi günü 26 Mayıs 1983) *Tercüman* gazetesinde yayımlanmıştır. Yukarıda zikredilen vasîyet-nâmelerden Tıflî'ye ait olduğu söylenen *vasîyet-nâme* hariç hepsi mensur eserlerdir.

15. yüzyılda yaşayan Ahmed-i Dâî'nin (ö. H. 824/M. 1421) *Vasîyyet-i Nûşîrevân-ı Âdil be-Pusereş Hürmüz-i Tâcdâr* adlı eseri küçük bir mesnevî olup,²⁷ bu eserde İran hükümdarı Nûşîrevân'ın ağzından oğlu Hürmüz'e öğütler verilir. *Pend-nâme* türünde yazılmış olan bu eser *Kabus-nâme*'ye

²⁶ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB. Yay., İstanbul 1987, I, 612 (Âlî bu eserinde III. Murad devrindeki içtimâî, iktisadî ve hukûkî bozuklukları büyük bir cesaretle ve misallerle ortaya koymaktadır. Yeniçeri teşkilâtına oğlan devşiren bazı devşiricilerin nasıl kanunsuz hareket ederek hükümet adına zulüm yaptıklarını; yer yer, tek evlâdı olanların bile oğullarını ellerinden aldıklarını; vermeyenlere işkence tatbik ettiklerini; mahkemelerde maslahat-güzâr denilen mütevassıtların, nasıl davacı ile davalı arasına girerek her ikisini de kandırıp dolandırdıklarını; birçok kazanç erbabının devlete en meşru vergileri dahi vermeden nasıl başıboş kazandıklarını ve buna benzer hak, huzur ve asayiş bozucu hareketleri misalleriyle arz ve mütalâa eden bu eser, kendi devrinin içtimâî problemlerini aksettirmesi bakımından kıymetli bir vesikadır).

²⁷ Günay Kut, "Ahmed-i Dâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1989, II, 58.

benzer.²⁸ İsmail Hikmet Ertaylan²⁹ Ahmed-i Dâî'nin bu eserinin Osmanlı edebiyatında rastladığımız vasiyet ve nasihat yollu yazılmış eserlerin bir nevi protitipini teşkil ettiğini belirtir. Bu eser, tercüme mahiyetinde yazılan manzum ilk vasiyet-nâmedir.

16. asırda yaşayan Birgivi Mehmed Efendi (1521-1573/74), ünü halk arasında da yaygın alimlerden biridir. Şeriatı korumak için her türlü bid'atin şiddetle karşısında olmuş, mevki ve menfaat sağlamak için dinden taviz verilmesine göz yummamış, hatta son yıllarında gördüğü yolsuzlukları düzeltmek maksadıyla Birgi'den İstanbula kadar gelerek sadrazam Mehmed Paşaya ikazlarda bulunmuştur. Birgivi'nin en önemli eseri olan *Vasiyet-nâme*'si, Türkçe ilmihâl kitabıdır. Günümüze kadar dinî meselelerde halkın yararlandığı bu el kitabı Konyalı Şeyh Ali, Osmanpazar Müftüsü İsmail Niyazi ve Kadızâde Ahmed Efendiler tarafından şerh edilmiştir. Bu eser birçok defa basılmış olup Kuzey Türkçesine de çevrilmiştir.³⁰

Kuddûsî Ahmed Efendi (1769-1849) mutasavvıf bir şair olup Niğde'nin Bor kasabasında doğmuştur. Asıl adı Ahmed bin Hacı İbrahim olan Kuddûsî, daha çok "Mar'âşî-zâde" ve "Kuddûsî" lakaplarıyla maruf ve meşhurdur.³¹ Tahsilini babasından görmüş, önce Nakşî tarikatına intisab etmiş, daha sonra Kâdirî tarikatına girmiştir.³² Birçok eserinin yanısıra *Pend-nâme-i Kuddûsî* ve *Vasiyet-nâme-i Kuddûsî* adlı eserleri de vardır.³³

²⁸ Kâbus-nâme, Ziyar oğullarından Emir Unsurul-Maali Keykavus b. İskender Kâbus b. Veşmgir'in H. 475 (M. 1082) de Gülşah için yazdığı bir "nasihat-nâmedir". Ahlâkî öğütler vermek amacıyla kaleme alınmış olan bu eser, çeşitli konulara değinerek yetişkin bir adamın edinmesi gereken hayat bilgilerini anlatır. (Geniş bilgi için bkz. Ağâh Sırrı Levend, "Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1963, s. 107).

²⁹ İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952, s. 129.

³⁰ *Büyük Türk Klasikleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1986, IV, 184.

³¹ Ahmed Kuddûsî, *Hazinetü'l-Esrâr ve Ganîmetü'l-Ebrâr*, Haz. Hüseyin Sunar, Hasret Matbacılık, İstanbul 1988, s. 11.

³² *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, V, 429.

³³ *Vasiyet-nâme* adlı eserinde Kuddûsî, dostlarına ve ihvanına son nasihat ve vasiyetlerini dile getirmektedir. Allah'a hamd ü senadan sonra çocukları, ailesi, akrabaları, dostları ve ihvânına Allah Teâlâ'ya tövbe etmelerini vasiyet ettikten sonra özetle şunları vasiyet eder: "Vefatımı insanlara yaymayın ki, halka zahmet ve şöhret olmasın...Nasihat kitaplarımı okuyup onlardan istifade edin...Kefenimi Niğde bezinden sarın. Ne cesedime ne de kefenime yazı yazmayasınız... Namaz ve oruç fidyemi namaz kılmayan fâsiklara sakın vermeyesiniz. Fidyelerimi ilm-i şerif tâliblerine ve fakirlerin sâlihlerine verin. Pâdişahımız için gece-gündüz duâ edip Allah'a yalvarınız" (Bu Vasiyetnâmenin tam metni için bkz. Ahmed Kuddûsî, *a.g.e.*, s. 381).

Fuad Paşa (Keçecizâde) (1815-1869), Osmanlı sadrazamı şair ve yazardır.³⁴ “Bir süre hekimlik yapmış sonra hariciyeye intisab etmiştir. Vefatından birkaç gün önce Sultan Abdülaziz Hana hitaben bir *Vasiyet-nâme* kaleme almıştır. Bu eser ilk defa bir İngiliz mecmuasında İngilizce olarak yayınlanmış, sonra Fransızca'ya tercüme edilmiş, daha sonra 1871'de vefat eden Pertev Paşa ile Başvekâlet memurlarından Arifi Paşa tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu *Vasiyet-nâme*'nin, bir devrin siyasî durum ve görüşlerini yansıtması yanında, yakın ve uzak geleceğe işaret eden nadir belgelerden biri olmak gibi özelliği de vardır. Çünkü binlerce yıllık tarihimizde, siyasî vasiyet-nâme bırakan hükümdar ve devlet adamlarımız pek azdır. Gerçi vakfiyeler, kanunnâmeler, töreler ve örfler siyasî vasiyet-nâme bırakmak geleneğinin kurulmasına lüzum bırakmamıştır ama yine de bırakılmış birkaç vasiyet-nâmenin tarih belgesi olarak değeri büyüktür.”³⁵

II. Vasiyet-nâmenin Şairi

Kaynaklarda bu vasiyetnâmenin, Tıflî'nin mi yoksa Tarzî'nin mi olduğu kesin olarak belirtilmemiştir. Fuad Köprülü, hezel-âmiş (alay edici) mahiyetteki bu vasiyet-nâmeyi, garip ve tetkike değer bulmaktadır³⁶.

³⁴ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, III, 429.

³⁵ Ekrem Memiş, *Türk Kültür Tarihi*, Konya 1998, s. 73. [Fuad Paşa bu *Vasiyetnâme*'sinde özetle şunları vasiyet etmektedir: “Şurada yaşayabileceğim birkaç gün veya birkaç saatlik zaman kalmıştır ki, onu da kutsal bir görevi yerine getirmek için kullanmak istiyorum. O görev, birçok acı tecrübelerin semeresi olan fikir ve mütalâlarımı hâk-i pâ-yı hümayununuzla arzdan ibarettir...Komşularımızın süratle ilerlemeleri ve ecdadımızın akıl erdiremeyecek hataları, bizi içinde bulunduğumuz vahim duruma düşürmüştür... Böyle dehşetli bir tehlikeden korunabilmek için, zat-ı şahanenizin mazi ile münasebeti tatil ederek, bizi yeni terakki yoluna sevk etmeniz gerekiyor... Komşularımız bundan iki asır evvelki durumlarından çok daha ileriye gitmiş, hepsi terakki etmiş ve bizi geride bırakmışlardır... Bu mahv olma belasından kurtulabilmemiz, İngiltere kadar paraya, Fransa kadar maarife ve Rusya kadar askere sahip olmamızı gerektirir. Bizim için lazım-ı terakki Avrupa milletleri derecesine yükselmektir. Bu noktaya ulaşmak için yalnız bir şey gerekiyor ki o da siyasî ve mülkî bütün müesseselerimizi değiştirmektir... Büyük dinimizi terakkiye mani addedenler, şuursuz ve cahil kimselerdir... Avrupa'nın bize arz ettiği yeni müesseseler meyanında İslamiyet'in üstün kaidelerine aykırı hiçbir şey yoktur... Bu İslamî menfaatlerimize de uygundur...”. Sonra İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya, Yunanistan devletleri hakkında zamanın şartlarına göre önemli bilgiler verir. Dahilî meseleler konusunda da “muhtelif cins ahaliyi birleştirme” yolunda gayret sarf etmeyi, devlete sadık “gayri müslim milletlerden olan paşalarımızın ilim, hüner ve malumatından” istifade edilmesi gerektiğini belirttikten sonra, “umûmî maarife” çok önem verilmesinin zorunlu olduğunu vurgulamaktadır (Bu vasiyet-nâmenin tam metni için: bkz. Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s. 74-82). Ayrıca bkz. *Târih-i Osmânî Encümeni*, İstanbul 1928, I, 70-84].

³⁶ Fuad Köprülü, “Meddahlar”, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 399.

Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî*'nin Tarzî maddesinde; onun Zagrâlı olup H. 1070/M. 1659-1660'da vefat ettiğini belirterek “Mucîb ve Safâyî'nin *Vasiyet-nâme* ünvanlı manzumeyi buna (bu Tarzî'ye) mâl etmeleri ve Safâî'nin vefât tarihini H. 1072 göstermesi yanlıştır”³⁷ demektedir.

Müstakimzâde ise, Tarzî için “*mahlas Muhammed el Gazi bi Rûmî erraha'l Hamdi rihletühü bi kavlihî bi'l Fârisiyyeti fevt-i şedd-i Tarzî bilâdîdehü 1072 li dîvânî ve Vasiyyetühü Tıflî*”³⁸ diyerek, Tıflî'nin vasiyyeti ve divanında Hamdî'nin Farsça olarak (H. 1072/M. 1661) tarihini düştüğünü belirterek Vasiyetnâme'yi Tıflî'nin eseri olarak takdim etmektedir.

17. yüzyılda daha çok meddahlık ve nedimliğiyle şöhret salan, ancak şairlik yönü de oldukça kudretli olan Tıflî, Safâyî'ye³⁹ göre Trabzon'da doğmuş, Sultan IV. Murad Hanın has nedimi olmuş ve bu suretle şöhret bulmuştur. Şeyhî,⁴⁰ Müstakim-zâde,⁴¹ Belîğ,⁴² Mehmed Süreyyâ,⁴³ Mehmed Nail Tuman⁴⁴ ise Tıflî'nin İstanbullu olduğunu kaydederler. Evliya Çelebi⁴⁵ “kadd ü kâmet” sahibi olduğundan “Leylek Tıflî” lâkabıyla anıldığını belirtmektedir. Safâyî,⁴⁶ Tıflî'nin, padişahın iltifatına mazhar olduğunu, şehnâme-hanlık ve meddahlıkta maharetli olduğunu belirtmekte, Sâlim⁴⁷ Kırîmî Mehmed Efendiyi Tıflî ile mukayase ederek “Tıflî merhum kadar sergüzeşt söyler bir ehl-i tab' u ma'rifet-perver idi” diyerek Tıflî'nin güzel söz söyleyen bir şair olduğunu vurgularken, Güftî de Tezkîresinde⁴⁸ Tıflî'nin şairliği yanında meddahlığı ve şehnâme-hanlığından da bahset-

³⁷ Mehmed Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî*, (haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı), Bizim Büro Yay., Ankara 2001, II, 587.

³⁸ Müstakimzâde Süleyman Saadettin Efendi, *Mecelletü'n-Nisâb*, KB. Yay., Ankara 2000, s. 301 (Tıflî Dîvânı'nın yazma nüshalarının hiçbirinde böyle bir kayda rastlanmamıştır).

³⁹ Pervin Aynagöz, *Tezkire-i Safâyî, İnceleme, Metin, İndeks*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1988, s. 307.

⁴⁰ Mehmed Şeyhî, *Şakaik-i Numaniye ve Zeyilleri Vâkâyi'ül Fudalâ*, Haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yay., İstanbul 1989, s. 677.

⁴¹ Müstakim-zâde Süleyman Saadeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, Devlet Matb., İstanbul 1928, s. 60.

⁴² İsmail Belîğ, *Nuhbetü'l-Asâr Li Zeyli Zübdetü'l-Eş'âr*, Haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1985, s. 294.

⁴³ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, Haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Metin Hülâgü, Sebil Yay., İstanbul 1996, s. 286.

⁴⁴ Mehmed Nâil Tuman, *a.g.e.*, II, 589.

⁴⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, I, 671.

⁴⁶ Pervin Aynagöz, *a.g.e.*, s. 307.

⁴⁷ Sâlim, *Tezkire-i Sâlim*, Der-Saadet-İkdam Matbası, İstanbul 1310, s. 568.

⁴⁸ Güftî, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, Millet Ktp., MFA 1284, v.113a.

mektedir. Tıflî Ahmed Çelebinin ölüm tarihi hakkında muhtelif rivayetler olmakla birlikte H. 1070 (M. 1659-1660) tarihinde öldüğü söylenebilir. Süleyman Fâik Efendi⁴⁹ mezarının Koca Mustafa Paşada Silivri-kapısı haricinde bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁰

Tıflî'nin şimdiye kadar bilinen tek eseri Divan'ıdır. Ağâh Sırrı Levend⁵¹ mizah ve hicivden bahsederken Nefî'nin Sihâm-ı Kaza'sı, Bahâî, Küfrî, Havaî, Tıflî, Tarzî, Tırsî ve Sürûrî'nin divanlarının müstehcen ifadelerle dolu olduğunu, bu şiirlerin en hafifinin bile yüz kızarmadan okunamayacağını belirtmiştir. Bu hüküm kanaatimizce Tıflî'nin Dîvân'ındaki şiirler için doğru olmamakla beraber; aşağıda tam metnini verdiğimiz *vasiyet-nâme* için -bu *vasiyet-nâme* Tıflî'nin ise- doğru kabul edilebilir. Ancak bu eserin Tıflî'ye ait olduğu şüphelidir. Fuad Köprülü, Eski Zagrâlî Tarzî Mehmed Çelebinin “gûya Tıflî'nin lisânından, acîb ve garîb ibârat ile *Vasiyyet-nâme* ve *Zillet-nâme* adlı iki manzume yazdığını”⁵² belirtmektedir. Fuad Köprülü'nün belirttiği Eski Zagrâlî Tarzî mi; yoksa İstanbullu Tarzî midir?

Mucîb, Tezkiresi'nin Tarzî-i Dîger başlığında “*Tıflî lisânından meşhur olan Vasiyyet-nâme bunların nazmıdır*”⁵³ demektedir. Mucîb, eserinde bu Tarzî'nin, Sultan Murad'ın nişân-ı tîrine (ok nişânına) tarih düştüğü ve Hamdî'nin, Tarzî'nin ölüm tarihi için düştüğü tarihi delil göstermekte, Zagrâlî Tarzî'den ise; farklı başlıkta bahsetmektedir.

Rıza, Tezkiresi'nin Tarzî (Zagrâlî Mehmed Efendi) başlığında “*eşâr-ı dil-pezîri âşıkâne ve güftâr-ı bî-nazîri sâdikâne...dür*”⁵⁴ diyerek onun gönül okşayıcı şiirlerinin âşıkâne ve emsalsiz sözlerinin samimi olduğunu belirtmektedir. Ancak her iki tezkirede de Tarzî'nin aşağıdaki matla beyitli gazeli örnek verildiğinden bir çelişki görülmektedir.⁵⁵

Biz bezm-i muhabbetde bu dem hem-dem-i işkuz

Bî-gâne kıyâs itme bizi mahrem-i işkuz

⁴⁹ Süleyman Faik, *Faik Efendi Mecmu'ası*, İstanbul Üniversitesi Ktp., TY., no. 3472, v. 61b.

⁵⁰ Tıflî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Bekir Çınar, “Tıflî Ahmed Çelebi ve Sâkinâmesi”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Niğde 2002, XII, 111-153.

⁵¹ Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1988, I, 151.

⁵² Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 396 ve “Tıflî Ahmed Çelebi”, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., İstanbul 1988, XII, 234.

⁵³ Mustafa Mucîb Efendi, *Tezkire-i Mucîb*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, TY. 4965, v. 290b.

⁵⁴ Rıza, *Tezkire-i Rıza*, Der-Saadet-İkdam Matbası, İstanbul 1312 s. 65.

⁵⁵ (*Tuhfe-i Nâilî*'de de Eski Zagrâlî Tarzî için aynı matlalı gazeli örnek verilmiştir. Bkz. Mehmed Nâil Tuman, *a.g.e.*, II, 587.)

Rıza Tezkiresi'nde bir başka Tarzî'den ise “şuarâ-yı zevi'l itibârdan şöhret şîâr kimesnedir. Eşârı hûb güftârı lâ-nazîrdür”⁵⁶ şeklinde bahsedilerek, onun itibar sahibi şairlerden şöhreti belli bir kimse olduğu, şiirlerinin güzel ve sözünün benzersiz olduğu belirtilmektedir. Yukarıda matla beyti verilen gazel, Nail Tuman'ın görüşü dikkate alındığında kanatimizce Zağralı Tarzî'nin olmalıdır.

İsmail Belig ise tezkiresinde Tarzî için; “Rumeli Kuzâtından Mehmed Efendi. Bin yetmiş iki senesinde hâl-i hayâtı tarz-ı âher oldu. Fevtime Hamdî'nün târihidür”⁵⁷ demektedir. Nâil Tuman da diğer bir Tarzî'den, İstanbullu Tarzî şeklinde bahsetmekte, vefâtını H. 1072 (M. 1662) olarak göstermekte ve ölüm tarihine Hamdî'nin düştüğü tarihi delil göstererek *Vasiyyetnâme* adlı manzumesi olduğunu belirtmektedir.⁵⁸ İsmail Belig, Müstakimzâde ve Nâil Tuman'ın Tarzî için verdiği bilgiler, ölüm tarihlerinin H. 1072 (M. 1662) olması ve Hamdî'nin tarih düşmesi gibi bilgileri ihtiva etmesi bakımından örtüşmektedir.

Yukarıda açıklandığı üzere Nâil Tuman, Mucîb ve Safâyî'nin bu Vasiyetnâme'yi Zağralı Tarzî'ye atfetmesinin yanlış olduğunu belirtmişti. Belig, Müstakimzâde ve Nâil Tuman'ın bahsettikleri -Hamdî'nin tarih düştüğü- ortak bir şair vardır ki bu şair İstanbullu Tarzî Mehmed Efendidir (ö. H. 1072/M. 1662). Mucîb ve Safâyî de İstanbullu Tarzî'den bahsetmektedir. Nâil Tuman'ın da belirttiği gibi İstanbullu Tarzî kanatimizce bu eserin şairidir.

Fuad Köprülü'nün de, Tarzî'nin “güya Tıflî lisanından, acîb ve garîb ibârat ile *Vasiyyet-nâme* ve *Zillet-nâme* adlı iki manzume yazdığını”⁵⁹ belirttiği eserlerden *Zillet-nâme* adlı eserin, Tarzî'ye ait olduğu Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nu: 4967 mecmuadan anlaşılmaktadır. Çünkü müellifi belli olmayan bu mecmuada bahsi geçen eser, *Zillet-nâme-i Tarzî* başlığıyla verilmektedir.

Sonuç olarak *Vasiyyet-nâme* metni incelendiğinde; bu *Vasiyyet-nâme*'nin Tarzî'nin ağzından yazıldığı ve Tıflî lisanından meşhur olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Tıflî'nin adının geçtiği ya da “Çelebi”, “meddah” ünvanıyla hitab edilen aşağıdaki beyitlerde, bu vasiyet-nâmenin Tıflî'nin ağzından yazılmadığı, Tarzî'ye ait olabileceği söylenebilir. Çünkü şairin hitab şekli ikinci şahıs olan Tıflî'yedir. Bu hitapların çoğu Tıflî'yi aşağıla-

⁵⁶ Rıza, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁷ İsmail Belig, *a.g.e.*, 290.

⁵⁸ Mehmed Nâil Tuman, *a.g.e.*, II, 587.

⁵⁹ Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 396.

yıcı, onunla alay edici mahiyette olduğundan ve bir şairin kendisi için bu tarzda kendisini aşağılayıcı bir hitap şekli kullanamayacağından bu eserin Tarzî'ye ait olduğunu ileri sürmek yanıltıcı olmaz.

9. Ol gice bagteten *Aga Tıflî*
Geşte ez-kabz-ı imtilâ rencûr
30. *Çelebi* da'vete icâbet ile
Pertev-endâz olup o mâye-i hûr
32. *Çelebiye* düçâr olunca gözi
Aldurup aql u hîssi ol meshûr
64. Mahrem-i bezm-i hâs olan *Tıflî*
Gör ne hamyâzeler çeker mahmûr
65. Ol ocaqlar hârâb eden *meddâh*
Şimdi kül öksüzi yatur maşrûr
80. İmtilâ vehmini çıkar dilden
Tıfliyâ p.h yemekden kalma kusûr
163. Dâmen-i küh-ı *Qāfda Çelebi*
Bir otuñ ismidür hele 'Uşfür
118. Mekk ile kendini düzer *Çelebi*
Sizi zan iderüm boyun meshûr
170. Bir gün ammâ şâğır-ı Riyâzı dañı
Didi bil *Tıfliyâ* ki lafz-ı cüzûr

III. Eserin Şekil, İfade ve Muhteva Bakımından Bazı Hususiyetleri

Vasiyet-nâmenin Nurosmaniye nüshası 184 beyittir. Kasîde tarzındadır. Bahr-i hafifin *Fe'îlâtün / Mefâ'ilün / Fe'îlün* kalıbıyla yazılmıştır.

Eser mahiyeti itibariyle ve müellifinin nazım gücü bakımından çok iddialı sayılmaz. Ancak bu hüküm şairin vezne, dile ve kafiye hâkim olmadığı anlamına gelmez. Eser Fuad Köprülü'nün ifâdesiyle “acîb ve garîb ibârat ile” yazılmış ve “tedkîke değer”⁶⁰ bir eserdir. Vasiyet-nâmenin dili bazı beyitler müstesna tutulursa külfetli sayılabilir. Sade olan birkaç beyit ise, konuşma havası içindedir.

⁶⁰ Fuad Köprülü, *a.g.e.*, (1999) s. 396.

- 14 Kime kaldı neler gelüp gitdi
 amı Yanu vü ankısār Tekūr
- 31 Geurüp başı ucına ehli
 Didi luf ile ma'at üzre otur
- 41 Sen benüm āfitāb-ı batūmsın
 Ben senūñ zerreñem budur mehūr
- 42 Sen baña Leylā ben saña Mecnūn
 Bunı cümle bilür vuūş u uyūr
- 65 Ol ocaqlar arāb eden meddāh
 Őimdi kül öksüzi yatur marūr
- 131 Secde eylerdi Ādeme Őeytān
 Olmasam nufesinde ben mestūr

gibi bazı beyitler, konuŐma üslūbu iinde sade ve külfetsiz yazılmıŐtır. Ancak umumiyetle ifadede sadelik olduėu söylenemez.

Eser bir konu etrafında döndüğünden Şair, yer yer tekrarlarba baŐvurmuŐtur.

- 39 Gel gel ey rūh-ı Őadre-i 'āŐı
 Gel gel ey cān-ı ālīb-ı mehcūr
- 40 Gel gel ey zālīm-i ired dūŐmen
 Gel gel ey mey-gūsār-ı bezm-i ğurūr
- 54 Yo yo istiėferāne itdüm sehv
 Geh 'aide görürdi geh engūr
- 62 Dād dādā felek felek dādā
 Ez-Őebīhūn-ı līnet-i bāŐūr
- 73 Nedür ol sīnem sād-i billūr
 Nedür ol dögme gerden-i kāfūr
- 74 Nedür ol nīm-nāz-ı ğamze-i Őūh
 Ol ser-endāz-ı nergis-i mamūr

Beyitlerde bazı deyimlerelele de rastlanır.

- 29 Hāk-i pāy-ı cenāb-ı madūma
 Yüz sürüp ıldılar recāy-ı huзу
- 31 Geurüp başı ucına ehli
 Didi luf ile ma'at üzre otur

- 48   *Çamı ol Şeb ki kışŞadan Őofra*
       Ayađuñ ovmağa olup me'mur
- 49   *El virirdi fesane hâyide*
       Niçe devlet niçe sürür u ĥubür
- 184   Seni pür-dâmen itmesin lînet
       Ŧaşlar altında ĥalsun ol Şerr ü Şür

Bu vasiyet-nâme konu itibariyle yukarıda belirtildiği üzere hezel-âmez mahiyettedir. Bazen bu alaylı ifadeler, yüz kızartacak derecede aşırı müstehcenliğe de kaçmaktadır. Bu beyitlerin beyit numaraları verilerek yetinilecektir. 51, 61, 80, 88, 96, 98, 102, 113, 134, 143, 180'inci beyitler bu mahiyettedir.

Netice olarak diyebiliriz ki; bu vasiyet-nâme, 15. yüzyılda yazılan Ahmed-i Dâî'nin *Vasiyet-i NuŐirevân-ı Âdil be-PûsereŐ Hürmüz-i Tâcdâr* adlı tercüme mahiyetinde ve mesnevî tarzında yazılmış eserden sonra, manzum olma özelliğiyle ikinci eser sayılabilir. 16. yüzyılda Birgivi'nin, 19. asırda Kuddûsî'nin yine aynı yüzyılda Fuad Paşanın yazmış olduğu vasiyetnâmeler mensur tarzda yazılmıştır. Birgivi ve Kuddûsî'nin vasiyetnâmeleri dinî mahiyette, Fuad Paşanın ki ise siyâsî mahiyettedir. Tarzî'nin Vasiyet-nâmesi ise; alay edici mahiyette ve kasîde tarzındadır. Bu eser kendinden önce yazılan vasiyetnâmelerden bu yönüyle ayrılmakta ve orijinallik göstermektedir. Ayrıca Agâh Sırrı Levend *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde, "gülmece ve yergi" başlığı altında Nefî, Bahâî-i Küfrî, Sürürî, Tıflî, Tarzî, Tırsî'nin Şiirlerinin müstehcen ifâdelerle dolu olduğunu belirtmektedir.⁶¹ Tam metnini verdiğimiz Vasiyet-nâme'de müstehcen ifadeler vardır. Agâh Sırrı Levend bu hükmü, bu Vasiyetnâme'yi dikkate alarak vermişse; bu hükmün Tıflî için doğru kabul edilmesi mümkün görülmemektedir. Çünkü bu Vasiyetnâme Tıflî'nin değildir. Ayrıca Tıflî Divân'ı incelendiğinde müstehcen sayılabilecek ifadelerin bulunmadığı görülecektir.⁶²

Bu manzumenin edebî yönden fazla bir hususiyeti olmasa da vasiyet-nâmelerde kullanılan Şekil ve işlenen muhteva bakımından kayda değer sayılabilir.

⁶¹ Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, I., 151.

⁶² Bkz. Bekir Çınar, *Tıflî Ahmed Çelebi, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2000.

VAŞİYET-NĀME-İ TIFLİ BE-MAKĀL-İ TARZİ**

- Fe'ilâtün / Mefâ'ilün / Fe'ilün*
- 1 b**
- 1 Bir şebāngeh bu bāz-gün-ı tenūr
Geşte āteş-feşān çü ŧab'-ı ğayūr
  - 2 Rāz-dārān-ı şerh-i metn-i felek
Maḥremān-i serā'ir-i cumhūr
  - 3 Bāde-nūşān-ı sāğar-ı taḥkīk
Dürd-pāşān-ı pīşegāh-ı şu'ūr
  - 4 Mūşikāfān-ı 'urve-i tedkīk
Vākīfān-ı mevākīf-ı maḥzūr
  - 5 Seyr-sitān-ı meclis-i esrār
Mey-gūsārān-ı bezmgāh-ı umūr
  - 6 İnķıbāz-ı nüfusa virdi qarār
Ehl-i hey'et eger ināş zükūr
  - 7 Şı.dılar cümle ceyb-i ma'küse
Eyleyenler ḥikemde naķş-ı sūtūr
  - 8 Āgehān-ı daķāyık-ı çarḥa
Deḥşet el virdi ol şeb-i deycūr
  - 9 Ol gice bağteten Ağa Tıflı
Geşte ez-ķabz-ı imtilā rencūr
  - 10 Vehm-i bī-mevķi-i ḥıred-fersā
Virdi ol derdmende ḥayli fütūr
  - 11 Didi biñ derd ile tevābi'ine
Āh özin baḥt-ı şüm ŧālī'-i şūr
  - 12 Bu cefālarla öldürür āḥir
Beni bu ķabz-ı küştenī-i cesūr

** Bu eser Nurosmaniye Kütüphanesi Nu: 4967 mecmua esas alınarak okunmuştur. Eserin İstanbul Üniversitesi Ktp., TY. 3005; İnķılāp Müzesi Ktp., M. Cevdet Nu: K 92'de iki nüshasından bahsedilmekle beraber bu nüshalara ulaşılammıştır.

2a

- 13 Bu ḥarābe kelāte-i āşūb
Bu serāy-ı sipenc-dār-ı ğurūr
- 14 Kime ḳaldı neler gelüp ğitdi
Ḳanı Yanḳu vü kanḳısār Tekūr
- 15 Her ki āmed be-reft ezīn nā-gāh
Eyne mādel-i ibn Ebu's-Sünḳūr
- 16 Āh hicr-i beşāt-ı tenbāḳū
Āh berş-i raḥīḳi-i maġfūr
- 17 Da'vet eyleñ vaşıyyet eyleyeyüm
Ya'ni gelseñ meded o bedr-i büdūr
- 18 Ser-i-mevzūn ḥırām-ı ra'nāyı
Naḥl-i ḳalb-i şanevberī-i şabūr
- 19 Bermekiyyü'l-kerem veliyyi ni'am
Ya'ni Ḥātem-şiyem (ü) ceyb-i vaḳur
- 20 Rest-ḫālis-i derd-i cū'il kelb
'Ārif-i 'illet-i devāb u sūtūr
- 21 Şāḫib-i nā-nevā-i kelb-cemāl
Mālik-i sirke-i cev ü bulġūr
- 22 Meclis-ārā-yı ḥāñçe-i ifṫār
Ḳurretü'l-'ayni nāzırān-ı saḫūr
- 23 Fārisü'l-ḥayr-ı ḳad ḳadü'l-küremā
Nāfizü'l-ḳavl bāyiü's-semmūr
- 24 O keşrür-rimād ḳulzüm-i cüd
O ṫavīlü's-seḫā vü zāt-ı faḫūr
- 25 Ḳuvvet-i ḳalb-ḥāne ber-düşān
Kehf-i rindān melce'i cumhūr
- 26 Fırḳa-i ehl-i ḫāle püşt-ı penāh
Nūr-ı çeşm-i mubaşşırān-ı fütūr
- 27 Nā'il-i ḫayr oluñ hemān ṫurmañ
Sa'y idüñ siz de olmaġa me'cūr

- 28 O haberler olunca sâmi'a zîb
Oldılar fâ'iz-i nişâb-ı sürür
- 29 Hâk-i pâ-y-ı cenâb-ı maḥdûma
Yüz sürüp kıldılar recây-ı huzûr
- 30 Çelebi da'vete icâbet eyle
Pertev-endâz olup o mâye-i hûr
- 31 Geçürüp başı ucına ehli
Didi luṭf eyle maḳ'ât üzre otur
- 32 Çelebiye dūçâr olunca gözi
Aldurup aḳl u ḥissi ol meşhûr
- 33 Nevḥa-i giryei dem-â-dem ile
Böyle ḥalt-ı kelâm ider meskûr
- 34
- 35
- 2b**
- 36
- 37 Bâ'd hâzâ yine gelüp şadede
Pes ezîn dir ki ey nazîre-i hûr
- 38 Merḥabâ merḥabâ te'âl te'âl
Ey perîşân kün ü nizâm-ı umûr
- 39 Gel gel ey rûḥ-ı şadre-i 'âşık
Gel gel ey cân-ı ḳâlıb-ı mehcûr
- 40 Gel gel ey zâlim-i ḥired düşmen
Gel gel ey mey-güsâr-ı bezm-i ḡurûr
- 41 Sen benüm âfitâb-ı baḥtûmsın
Ben senüñ zerreñem budur meşhûr

- 42 Sen baña Leylā ben saña Mecnūn
Bunı cümle bilür vuḥūş u ṭuyūr
- 43 Lem‘a-i āfitāb-ı ṭal‘at-tū
Ṭala‘at min meṭāli‘il-büzdür
- 44 Mā-naẓīrūn eyā reṣīka'l-ḳad
Men re‘y-i münker efeleys ṣu‘ūr
- 45 Bu ḥıyābān tırāz-ı ‘ālemde
Sen sehī-servsin ben eğri ‘acūr
- 46 Saña yüz biñ Ḥuṣāb Efendi fedā
Ey tehī-sāz-ı kāse-i fağfūr
- 47 Ḳanı ol dem ki ‘arz idüp ruḥuña
Baña nev-rüz idi dem-i bāḥūr
- 48 Ḳanı ol şeb ki kışşadan şoñra
Ayağuñ ovmağa olup me‘mür
- 49 El virirdi fesāne ḥāyīde
Niçe devlet niçe sürür (u) ḥubūr
- 50 Ḳışşayı eyledükçe gāhi dirāz
Kimse ḳalmazdı olmaya mesrūr
- 51 İḥtilām olmağa ḥayālūñ ile
Ḥāṭıra her ne şey iderse ḥuṭūr
- 52 ‘Arz idüp ḥāk-i pāy-ı iblīse
Bî-muḥāba olurdu ḥıtem nüzūr
- 53 Ḥāba varsam yübüset ile gözüm
Geh çükündür görürdi gāh keşūr
- 54 Yoḳ yoḳ istiğferāne itdüm sehv
Geh ‘aḳīde görürdi geh engūr
- 55 Hey dirīğā dirīğ efsūsā
Ḳande gitdi o zevḳ-i şevḳ-i sürür
- 56 Oḳıyup tāze tāze eṣ‘ārum
Ḥır ḥır olurdu yāveye destūr

- 57 Bu mıdur ‘ahd-i şart yig rengi
Ey sehî-serv nâz u tâze zühür
- 58 Sen şafâlarda âsitîn-efşân
Ben halâlarda yok dilimde huzûr
- 59 Bezm-i düşmende men kirişme-künân
Ben esîr-i nigâh-ı dūr-â-dūr
- 60 Olmuşam engizî şikeste-mişâl
Beste-i çarmıh ‘acz ü kuşûr
- 61 Zâ‘f ile hâyalar çıkup elden
Büzügüm oldu rîşden nâsûr
- 62 Dâd dâdâ felek felek dâdâ
Ez-şebîhün-ı lînet-i bâşûr
- 63 İtmede bu dimâğımı muhtel
Zar tahâ mîzened dübur çü debûr
- 64 Maḥrem-i bezm-i hâş olan Tıflî
Gör ne ḥamyâzeler çeker maḥmûr
- 65 Ol ocaqlar ḥarâb eden meddâh
Şimdi kül öksüzi yatur maḥrûr
- 66 Naẓm ile nâleler çıkar felege
Âhlar cā-be-cā düşer menşûr
- 67 Şiven efzûn olunca nevḥalarum
Geh hüseynî olur gehi mâhûr
- 68 Korkıdurlar beni girüp düşime
Kara Şâtırla Bel‘am-ı Bâ‘ûr
- 69 Mesnedâ mesnedâ Hudâvendâ
Ey erâik-nişîn-i zevç u sürûr
- 70 Haste şâ‘ir eger ğazel kuşsa
Dutar erbâb-ı dil anı ma‘zûr
- 71 Dut ki fevkânî eyledi ‘ameli
Yidigi ḥabb-ı müşhil-i pür-zûr

3b

- 72 Mā ḥaṣal ihtiyārsız bu ğazel
Şüde cārī çü naqşa-i maşdür
- 73 Nedür ol sīnem sā'id-i billür
Nedür ol dögme gerden-i kāfür
- 74 Nedür ol nīm-nāz-ı ğamze-i şüh
Ol ser-endāz-ı nergis-i maḥmür
- 75 Nefes-i vā-pesīnime raḥm it
Çılma āyīne-i ruḥuñ mestür
- 76 Girih-i kākül-i perīşānuñ
Dil-i şürīde ḥāle māye-i şür
- 77 Lerze-endāz cism-i 'āşıkdur
Ol münakkaş mübahḥir uçkur tür
- 78 Neşve-i nüş-ḥand-ı Şīrīnün
Baña Ferhādī eyledi müzdür
- 79 Toḥm-ı sevdā-yı ḥāl-i rüyuñla
Peyrev-i Qaysdır dil-i memkür
- 80 İmtilā vehmini çıkar dilden
Tıfliyā poḥ yemekde kılma kuşür
- 81 Kāmkāra büzürg-i destāra
Ey kavī āşināyı şadı şüdür
- 82 Bizüm için demiş bu ebyātu
Şābıkan Enverī o merd-i ğayūr
- 83 Merd baş ey ḥamiyyet-i cāhil
Ḥāk ḥür ey ṭabi'atı āzür
- 84 Şüḥanum dil-pezir-i terzīkāt
Ġıybetüm hoş-güvār-terz-i ḥuzür
- 85 Diñle diñle benüm gözüm nürü
Ey perī-ṭıynet-i ḥüceste zuhür
- 86 Çorçum lāşeme hücüm ideler
Lāz kāfirleri çü gelüp 'ağür

4a

- 87 Dürüşe pās ile hırıldeşalar
Bir alay nekbeti bağırcı yatur
- 88 Şıcalar başım ucına gideler
Ola āzurde benden ehl-i k̄ubūr
- 89 Ol kişinūñ kalur mı iştıyākı
Didi dirlikle ide ‘ōmri mūrūr
- 90 Tereke hālını beyān idelüm
Her ne ise eger yatur ya şurūr
- 91 Kizb idersem vaşıyyetümde eger
Bağşı-i havle olayım mağşūr
- 92 Gö. si. erdi gidi şahāretsiz
Ne yüz ile gelür o Yevm-i nüşūr
- 93 Żāyi‘ātum bilür sü‘āl eyleñ
Eskiciler imāmı Hācı Kucūr
- 94 Berş-i efyūna cümle oldı fedā
T̄oksan üç gözlü tuğfe bir k̄albūr
- 95 Lafz-ı k̄albūra dağl iden harlar
Ġalağ evlādur olıcağ meşhūr
- 96 Her tazarruf-me‘āb-ı deccālūñ
Şı.ıvir zu‘mına saña destūr
- 97 Dest-gīrā cihān-ı irfāna
T̄ab‘-ı binā ki olmasun mestūr
- 98 Evvelā zevcem ister ise nikāğ
Herzesin yir o k̄ahbe-i mecdūr
- 99 K̄ahbe işbāt-ı müdde‘āya eger
Getürürse bir iki şahid-i zūr
- 100 Diñleme diñleme benüm çelebüm
Eyle ol furkı meclisünden dūr
- 101 Girmemişdür bu hāndāna nigāh
Vālidem cāriyeñ bilür aña şur

4b

- 102 Baña itdiklerin o fâhişenüñ
İtmedi bahtgân ile tayfûr
- 103 Böyle bir iştihâsı ğâlibe furķ
Görmedi çeşm-i hâdişât-ı dühûr
- 104 Ez-temennâ-yı vaşlühâ-yı büzürg
Bir kesiş mîzened hıyâr(u) ‘acûr
- 105 Kelebedir kıyâfeti ammâ
Niş-i zenlikde ‘aynidir zembûr
- 106 Atı oynadıdır zinâ yukusî
Sekişidür pes-i sarây-ı tekûr
- 107 Gice gündüz o fişķcı kaħbe
Kalmamışdur si.ilmedük aħûr
- 108 Meşķ-i siħr eylese o mekkâre
Geh şoğulcân ider beni gehi mûr
- 109 Seg-i gürgîn ile ħor-ı lengi
Esb-i cādû gibi kıyâfete ķor
- 110 Nâ-gehân kâm-ı cûy-ı larķ olsam
Ben fakîr-i ħaķîr ķün ‘aşfûr
- 111 Siħr ile ħar ider de şoñra virür
İştiħasından ol salîta-i ħûr
- 112 Ne belâdur anuñla cem‘ olmaķ
Dutalum gelmemiş vücûda fütür
- 113 Ferci sevmez bu nefsi bed-fercâm
Gö.e mâ’il ħabi‘atı mecbûr
- 114 Ferci kadûrelik iderdi eger
Olmasa ħarb-gîr ile meksûr
- 115 Cılķ ile eylerem kazâ-yı vaşar
Yılda bir kerre yoğise maħzûr
- 116 Ĥasta-i ser-be-bâliş-i ibnühü
Olmayınca iderdi zevķ ü sürür

- 117 Bize taqlid ider belâ bunda
Virmede halka fâhişe destür
- 118 Mekk ile kendini düzer çelebi
Sizi zan iderüm büym meshür
- 119 Aşkınun biri Meçik dededür
Çalımda gidi şarf-ı nâ-mağdür
- 120 Ne mağaklar çeker mekikci ‘Arab
Bu terâneyle eyleyüp mesrür
- 121 Şallakâ şallakâ şuveyye şuveyye
Ya lezîzü'l-livâta ya billür
- 122 Dūzah-ārā-yı vālidem merhūm
Eyledükde reh-i ceħime ‘ubür
- 123 Bir kaşık bağıdır fağat kodığı
Anı da itdi vālidem uçkür
- 124 Olmadum re’s-i māl-ı yüsre qarīn
‘Usr ile geçdi hep sīnīn ü şühür
- 125 Mütamevvil olur mı hiç ceddād
Ne kadar olsa eşkal ü pür-zür
- 126 Hāletī Oğcı-zāde Hacı Kemāl
Eylemişlerdi vā‘de-i mevür
- 127 Dād elinden sipihr-i kīneverün
Virmez incāze ruḡşat u destür
- 128 Āh illā’şī‘āmet-i ṭāli‘
Eyledi ins ü cānı nekbet-i ‘ür
- 129 Ṭāli‘ vü bahtımuñ nuḡsetidür
Beni hem-vāre eyleyen ma‘zür
- 130 Baḡş idersem şī‘āmetümden eger
Halk olur la‘ne bāzil almağdur
- 131 Secde eylerdi Ādeme şeytān
Olmasam nuḡfesinde ben mestür

- 132 İtdi kim düdmân-ı eşrâfa
İtmemişdir ketâ'ib ü Timür
- 132 Şoḥbet-i Nâdirî-i nâdide-senc
Beni itdi fakîr iken maḡrur
- 133 Bu kıyâfetle itmedüm taḡsîr
Olmada süḥre-i mecâlis-i sūr
- 134 Eyledüm kıṣṣa ile sedd-i ramaḡ
Si.mez olduḡda zâti-i dil-kür
- 135 Dili baḡṣîde si.di nice zemân
Yāngâhı o merkeb-i baḡsi dūr
- 136 Urdılar cümle aḡçesiz pulsuz
Ögredirlerdi gerçi ḡarb-ı kūsūr
- 137 Yine ol demlerüm ne 'âlem idi
Bir nefes zevḡi dilden olmaz dūr
- 138 Ḳaf-zâde Efendi gibi vücüd
Şıḡletümden iderdî terk-i ḡuzūr
- 139 Yâ 'Aḡâyî özinde pîl-i ḡavî
Her ḡaçan olsa mest-i câm-ı şürūr
- 140 Larḡ-ı perrân-ı çifte kârîde
'Unf ile dirdi kim geñiz pek dūr
- 141 Aḡçe eyler ḡıyas idüp çaldum
Sürünüp ḡaldı evde bir ḡayḡūr
- 142 Ḳımı yoḡ bir büyük bacaḡ ammâ
'Amel-i dest-zâdeyi ḡavr ḡūr
- 143 Ḳulḡı yoḡ bir büyük ḡırık hæveriz
Ki şı.ar vâlideñe üstü ḡūr
- 144 Ol etüñ taḡtası ḡıyma çeker
Gâh ḡolı olur gehi sentūr
- 145 Ğâlibâ ḡavs ovada pâ-eşredür
Bir bozulmuşca şüret-i ḡâbūr

5b

- 146 Yerde kaldı firengi borılar
Çalmadıysa eger bizim cevr cür
- 147 Piş-i minberdedür benüm cānum
On iki lāle altı dāne buḥūr
- 148 Üç kalem kim şarīr-i dil-keşinüñ
Dāgdār-ı girift ile Mañşūr
- 149 Nüh kalem nağme-sāz olınca aña
Reşk ider nāy-ı kāse-i ṭanbūr
- 150 Dest-gīrā meded bu eşyāyı
Yaz şakım olma ḥıfzıña mağrūr
- 151 On varaḫ şī'r-i 'Örfi vü Tālib
Bir iki şafḥa çaḫ Ağā Şapūr
- 152 Üç miyān beyt-i tāze mazmūn kim
Ḳā'il-i lāciverd ile meşūr
- 153 Maṭla-i ḥoca terk-i nāḳa süvār
Maḳṭa-ı mīr-i şadr-ı Nişābūr
- 154 Metn-i mesbūṭ lāmelif destān
Muḥtasar şerḥ-i ḳışṣa-i pāpūr
- 155 Ser-güzeşt-i Mufaşşal-ı Müslim
Ḳıṣṣa-i Mücmel-i Ebu'l-'Aşfūr
- 156 Münşe'āt-ı ekābirā kerrāt
Müşkilāt-ı e'imme-i lāhūd
- 157 Bunlarıñ ekserī benüm çelebüm
Kimi merfū'dur kimi mecrūr
- 158 Saña birkaç güher koyup gideyim
Eyle ol gence ṭab'uhnı gencūr
- 159 Olmasun lā la'ī vü lā ṭaḥnā
'Arabiyyetde ḥāṭıruñdan dūr
- 160 Āb-ı der-cāy-ı nüktesin fehm it
Ḥāṭır-ı nāzūke iderse ḥuṭūr

- 6a 161 Vezn-i mef'ülde meşâirdan
Ġayr ma'nāsınā gelür maġyür
- 162 Ķalbidür bāl ya 'aliyye'l-bāl
Yedigüñ bal fazla-i zünbür
- 163 Dāmen-i küh-ı Ķāfda Ķelebi
Bir otuñ ismidür hele 'Uşfür
- 164 İbn-i baytāra yoġ yazar anda
Anzür tek müreccimi ġanzür
- 165 Şāh-nāme evāhirinde gelür
Ķehn ü perrīn ü yarman-ı şapur
- 166 Gerçi İsfendiyār rüyīn-ten
Eyledi pūd zāle Ķaşd-ı şebür
- 167 'Āķıbet ol tehemten-i pür-dil
Ķıldı bir çöp ile ol eblehi kūr
- 168 Lünd-i.hānāmede muşarraħdur
Yılda bir kerre zīnet-i kays tür
- 169 Müşkilātın semā'a mevķūfın
Oldı ħāvī risāle-i destür
- 170 Bir gün ammā şaġır Riyāzı daħi
Didi bil Tıfliyā ki lafz-ı cüzür
- 171 İştikāķı semā'a zā'irdir
Laħm-ı efhaş degil midür meczür
- 172 Hem saña maşdarı tekīd nedür
Püy-ı püyīde olmadur manzür
- 173 Eşek Ahmedle Baħşı-i merħūm
Didiler bir Ķatır imiş ya'fūr
- 174 Nüş-ı şahbāya eyleyüp telmīh
Didi BoşnaĶ Efendi şarab ħamūr
- 175 İştılāħāt-ı ehl-i mantıķdur
'Araz-ı 'ām ile Ķazıyye-i mūr

- 176 Müfredātuñ mürekkebi fâhiş
Geldi bî-şübhe-dâr-ı cem'î dūr
- 177 Kār-ı dāna bülend-i iz'āna
Ey behīn naqş-ı perde-i zembūr
- 178 Hāşm-ı dīrīne kabz-ı kāfirkeş
Zūr ile itdi kāmētüm kanbūr
- 179 Līnete yüz tutarsa aḥvālüm
Şāhid olsun cemā'at-ı havr ḥūr
- 180 Bo.um arqamla mühmeleti hep
Eyledüm vaqf-ı hāndān-ı kubūr
- 181 Hātēmā gel bu bahşi hatm idelüm
Ola cādı ocaqda tā memhūr
- 182 Dil ḥarāb itmeye bu kabz seni
Kuvvet-i mā-señek ola ma'mūr
- 183 Tā felek ide līnet ü kabza
Ehl-i keyfe muzaffer ü manşūr
- 184 Seni pür-dāmen itmesin līnet
Taşlar altında qalsun ol şerr ü şūr

“WRITTEN WILLS IN TURKISH LITERATURE AND
A WRITTEN WILL CONCERNING TWO POETS: TIFLÎ AND TARZÎ”

Abstract

In this study, a comprehensive definition of 'Written Will' has been provided and compared with some works on morals. Important Written Wills in Turkish Literature have been introduced by giving brief examples. Apart from this, the manuscript of the written will, which supposedly belongs to Tiflî, and with the registry number 4967 in the Nuruosmaniye Library, has been deciphered from the Ottoman orthography into modern Turkish and it has been presented.

Keywords

Tiflî Ahmed Çelebi, Tarzî, Written Will.

MEMLÛK KIPÇAKÇASIYLA YAZILMIŞ *DU'Ā'Ü'S-SEYFĪ*

Tanju ORAL SEYHAN*

ÖZET

Memlûk Kıpçakçasıyla yazılmış bilinen eserlere muhtemelen Ebû Abdullah Muhammed Dimyatî tarafından yazılmış "Du'ā'ü's-seyfî" risalesini de eklemeliyiz. Bu risale, mevcut bilgilere yeni bir şey katmaktan öte harekeli olması sebebi ile bilinenleri doğrular ve tanıklar niteliktedir. Dil bakımından bu önemi yanı sıra Eski Edebiyatta bir dönem çok kullanılan "Du'ā'ü's-seyfî" ile ilgili inançları da ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler:

Memlûk Kıpçakçası, Du'ā'ü's-seyfî, Ebû Abdullah Muhammed Dimyatî.

Üzerinde çalışılan risale, Süleymaniye Kütüphanesi'nde Reisülküttab bölümü 1162/16 numarada kayıtlı bir mecmuanın 199b/8-203a/1 sayfalarında yer alır. Risalenin içinde bulunduğu eser, 5 Muharrem 789 (M. 26 Ocak 1387)'da yazılmıştır. 263x180, 175x115 mm. ölçülerinde olup tamamı 243 varaktır. Her varakta 17 satır olmakla birlikte kenarlarda da risaleler bulunur.

Eser, talik hatla, nispeten düzenli bir şekilde harekelenmiştir. Sayfa ortalarına doğru yazılarda yıpranmalar, mürekkep karışmaları görülür. Bu sebeple metinde birkaç yer okunamamış, bazı yerlerde de okuma güçlükleri çekilmiştir.

Yazmanın sonunda müellif adı olarak Şafî mezhebine bağlı gösterilen Ebû Abdullah Muhammed bin Muhammed bin Ahmed bin Ali bin Hasan bin Ahmed bin Halil bin Yusuf ibn Hureybe el-Mısırî beledi'l-Dimyatî kaydı bulunur. Yazmada üzerinde çalışılan risalenin dışındaki risaleler Arapça olarak kaleme alınmıştır. *Hazā āhirü mâ-kaşdetü min hazā'l-kitāb* [242b-243a] adlı bölümde eserin yazılış amacının çeşitli dinî konuların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak olduğu belirtilir. Bu eserin tamamını içeren ifadelerle bakılarak üzerinde durulan risaleyi de aynı şahsın yazdığı düşünülebilir.

---

* Yard. Doç. Dr., Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / tseyhan@fened.msu.edu.tr

János Eckmann, Memlûk Kıpçak edebiyatının diyalektlerini “(a) Asıl Memlûk Kıpçakçası ..... (b) İki alt guruba ayrılan Oğuz-Kıpçak karışık diyalakti: (1) Kıpçak unsurlarının hakim olduğu .... diyalakt (2) ... Osmanlı Türkçesi unsurlarının hakim olduğu diyalakt” şeklinde sınıflandırır.¹ *Du‘â‘ü’s-seyfi*, Mısır’da kaleme alınmış olup J. Ecmann’ın tasnifinde b grubunda 2. alt bölümde (Memlûk Kıpçak Türkçesinin Oğuz-Kıpçak karışımı dili özellikleri gösteren bir diyalakt) değerlendirilebilir².

İncelenen risale, iki bakımdan önem taşımaktadır:

1. D i l : Din değişikliğine paralel olarak Türk edebiyatında dinî eserler önemli bir yer tutmaktadır. İslâmiyetin kabul edilmesiyle bu tür eserlerin sayısı artmıştır. Bunlarda esas olarak hâl, din ile ilgili bilgiler verilmek istendiği için sanat endişesi olmadan sade bir dille yazma ön plândadır. Yine bu sebeple eserlere konuşma dili özellikleri de yansımaktadır. *Du‘â‘ü’s-seyfi*, XIII ve XIV. yüzyıllarda karışık dil özellikleri gösteren Türk dilinin bu dönemi hakkındaki bilgilerimize telâffuz ve söz varlığı bakımından katkıda bulunmaktadır.

İncelenen metin kısalığına rağmen harekeli olması ve kanaatimizce Türkçenin fonetiğinin Arap kökenli alfabeğe uygulama çalışmalarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu düşünce ile öncelikle çok uzun olarak değerlendirilebilecek bir yazım kuralları bölümü oluşturuldu ve transkripsiyonlu metne hareketlerin ve yazımın yansıtılmasına özen gösterildi. Yazım ikiliklerinde de ağırlıklı olan bir şekil tercih edildi.

2. K ü l t ü r : *Du‘â‘ü’s-seyfi*, bugünkü inanç ve kültür hayatımızda pek yeri olmamakla birlikte, bir dönem özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda çok bilinen bu dua etrafındaki inançların ne olduğunu aydınlatmaktadır.

Divan edebiyatında, kaynaklarda *Duâ‘ü’s-seyf* veya çoklukla duâ-yı seyf “kılıç duası” adıyla geçen, Hz. Ali’ye atfedilen ve muhtemelen onun meşhur kılıcının etkisiyle meşhur olan, *Du‘â‘ü’s-seyfi ve'l-Hırz el-emânî*, kütüphane-

¹ János ECKMANN (Haz.: Osman Fikri Sertkaya, 1996), “Memlûk-Kıpçak Edebiyatı”, *Harezm Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 53-54.

² Agâh Sırrı Levend bu risalenin yazarının bilinmediğini ve Çağatayca olduğunu ileri sürer: “Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri”, *TDAY Belleten*, Ankara 1972, s. 79.

³ Kaynaklarda *Du‘â‘ü’s-seyfi ve'l-Hırz el-Yemânî*, Hâzret-i ‘Alî, El- Hırz el-Yemânî el-meşhûr bi’s-seyfi Muhammed bin ‘Alî el- Aḥbarî en- Nişaburî el-Hindî el- Hemedanî el-maḥtûl gibi farklı adlarla geçer. Kaynakların çoğunda *hırz-ı Yemânî* (يماني) olarak muhtemelen yanlış olarak geçen isim *Hırz-ı emânî*’dir. “Bir meşhur uzun duâdır ki Arapça, Farsça şerhleri vardır. Gayetle mübarek duâdır. Husûsâ tedbir-i a’da için ana meşgul olursa ziyâde müessirdir.” (Onay’dan: 204, Sûdî, *Hâfiz Şerhi*, I, 292). Alıntıda dillerin dışında Eski Türkiye Türkçesiyle de şerhi vardır (Süleymaniye Kütüphanesi, *Duâ‘ü’s-Seyfi ve şerhi*, İsmihan Sultan, 200/2, Talik, 17-22 y., 11 satır).

lerde pek çok nüshası olan dua kitaplarında yer verilmiş, müstakil kitap olarak düzenlenmiş bir duadır⁴. Ayrıca *hamâ'il* kelimesinin esas anlamının “kılıç bağı” olması da ilgi çekicidir.

Metindeki Dua ile İlgili İnançlar

Metinde belirtildiğine göre bu duanın, belirli günlerde oruç tutularak okunması ile insanın yeni doğmuş gibi günahsızlaşacağına, her günaha kefaret olacağına, arşın etrafında ve cennette yazılı olduğuna, kıyamet günü cennet kapılarını açacağına; yine bu dua gücü ile Azrail'in can aldığına, Cebrail'in göğe yükseldiğine inanılır. Ayrıca bu duayı okuyan Muhammet ümmetinin kıyamete kadar rahmet içinde bulunacağına; kabir azabından emin ve korkusuz, iki dünya kaygısından uzak olacağına; günahlardan arınıp cehennem ateşinden kurtulmuş ve Hz. Muhammet'in şefaatine kavuşacağına; kendisine Cebrail, Mikâil, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammet'in sevaplarının verileceğine işaret edilir. İnsan bütün ömründe bu duayı bir defa bile okusa o kişi kıyamet günü Burak ile cennete gönderilerek Hz. Muhammet'e komşu edilir. Bu duayı beş kez okuyup uykuya yatınca Hz. Muhammet'in rüyada görüleceğine; yine bu duanın okunmasından dolayı okuyanın tüm ihtiyaç ve isteklerinin yerine getirileceğine, borçlarını kolayca ödeyeceğine ve dünyadaki bütün ağaçlar kalem olsa bile bu duanın niteliklerinin yazılamayacak kadar çok olduğuna işaret edilir.

Bu duayı bilip başkalarına öğretenin İsmail Peygamber soyundan yetmiş kişiyi satın alıp azat etmiş sevabını kazanacağı; fakat bu duayı bilip de öğretmeyenin Tanrı'dan büyük azap göreceği belirtilir.

Yukarıda belirtilen özelliklerinden ve bunlara inançtan olsa gerek günümüzde pek görülmesi de üzerinde çalışılan dua edebiyatta işlenmiştir.

Duanın *vird olma özelliğini* gösteren ilgi çekici bir hikâye Aşık Çelebi tezkiresinde geçer: “ 60b/16.... şalavât-ı secdeden sonra her gün vird-i du'â-yı seyf ile meşhûr hırz-ı Yemânî imiş ki hâkında demişler dürr-i beyt:

Ender penâh-ı hırz-ı yemânî ger yahtem

Hezâr düşmen-cânî be-rihtem

“*Hırz-ı Yemânî sığınağında ona bel bağlanarak binlerce düşmanın canını aldım*”,

⁴ Dua es-Sayfi va hırz al-yamanî adıyla Süleymaniye Kütüphanesi'nde Fatih bölümünde, 2618/I numarada H. 835 yılında nesih hatla yazılmış, her sayfasında 3 satır bulunan, 66 yapraklık çok güzel bir eser vardır. Bunun yanında yine sadece bu kütüphanede Dua-i seyfi, Dua al-Seyfî, Dua Seyfî, Ed-dua as-Seyf v.b. adlarla dua kitaplarında yer almıştır.

Ona iştiğâlinde pâdişâh bitmezden muqaddem selâma varmağda geç degünürmiş adam üzerine gelüp, buyurun, dirmiş. Āhır Ca'fer Çelebiniñ nihâl-i âmâl u ma'âli cevzâya irmişken sarsar-ı fitne-i töhmet hıyânet etdi"⁵. Alıntıdaki beyitte duanın koruyucu vasfı ortaya konulmaktadır.

Şam Beylerbeyi'ne kılıç ve kalkan verme münasebetiyle Nev'î'nin Sultan Murad'a verdiği kasidede de bu motif kullanılır:

Duâ-yı seyf okurdum sanki vird-i subh-gâhımda

Getürdiler önüme bir mücevher tığ-i bürrânı [Nev'î, Kaside XLVI-2:138]

Duanın ayrıca *muska olma özelliği* de vardır. Du'â'ü's-seyfi ve'l-Hırz el-emânî adındaki *hırz* kelimesi koruyucu, muska anlamlarını taşımaktadır⁶. Çeşitli amaçlarla ve farklı şekillerde hazırlanarak boyunda, kolda ve başka yerlerde taşınan muska ile ilgili inançlara daha VII-XIV. yüzyıllarda Budist Uygurlarda, Türkistan Türklerinde rastlanmaktadır⁷. İslâm çevresinde bir gelenek teşkil eden muskalarda daha ziyade Allah'ın isimleri, melek isimleri, Kur'an sureleri ve başkaları görülür. Allah'ın isimlerinin bulunduğu bu dua [202b/6-8] ile ilgili risalede de 202b/16- 203a/8'de duanın muska olarak üzerinde taşınmasının, boyuna asılmasının hatta mezara bu muska ile birlikte gömülmenin yararlarından bahsedilir. Burada ilgi çekici olan İslâmiyette ölünün üzerinde kefenin dışında bir nesnenin bulunmasıdır.

Bu duanın muskalarda yer aldığı Divan edebiyatında da işlenir.

“*Du'â-yı seyf* hakkı için kesersen başını Zâtî

Kesilmez senden ey hûnî cihândan inkıtâ' eyler” [Zâtî Divanı, C.I:395]

“*Du'â-yı seyf* ile ol düşmeni ider teshîr

Meger hamâ'il olup zahm-ı tîri kurtara ser” [Nev'î: 55]

“Gerden-i câna *du'â-yı seyf* asar gâzîlerüz

Gerçi gam maktûlıyuz lîkin cihân kattâlıyuz” [Kınalızâde Tezkiresi, Tulûî, C. II:586]

“Ceng için agyâr ile meydâna girdüm şîr-vâr

El urub bil bagladum *seyf-i du'âya* bilmiş ol” [Rumelili Zaîfi: 220]

⁵ G. M. Meredith-Owens (), *Tezkere of 'Āşık Çelebi*, London 1971, s. 60b.

⁶ Muska ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: “Hamâ'il”, *İ.A.*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1967, V/1, 172.

⁷ R.Ahmet Sevengil, *Eski Türklerde Dram Sanatı –Türk Tiyatrosu Tarihi I*, Ankara 1969, s. 22.

DİL BİLGİSİ İNCELEMESİ

1. Yazım Özellikleri

1.1. Ünlülerin yazımı için kullanılan yazı işaretleri

Metinde Türkçe kelimelerde ünlüler çoğunlukla yazılmıştır. Ünlü değeri olan *üstün*, *ötre* ve *esre* ya ünlüyü karşılayan *elif*, *yâ* veya *vâv* ile birlikte ya da sadece ünsüzle birlikte kullanılmışlardır.

Kelime başında ünlüler çoklukla harekeli, *hemzeli elif* ile (ا , إ , ؤ) gösterilmenin yanı sıra *yâ* üstü *hemze* ؤ de görülür. *Yarlıgağan* [199b/10] kelimesindeki ön ses *yâ* bu şekilde yazılmıştır.

Alıntı kelimelerde meydana gelen ses türemeleri de bazen yazıda gösterilerek bunların orijinal yazımları Türkçeleştirilmiştir: *vaqtın* / *vaqıtta* (وقتين , وقتينا) [202a/13, 203a/11], *halk* / *halık* (خلق , خلق) [201b/11, 202b/13], *Burak* (بُراق < بُراق) [201a/15], *Cibrā'īl* / *Cibrīl* (جبريل , جبرائيل) [200a/2, 199b/14], *müzd* (مُزْد , مُزْد) [202b/15, 203a/1].

1.2. Ünsüzlerin yazımı için kullanılan yazı işaretleri

1.2.1. Şedde: Aynı iki ünsüzü belirtmek üzere kullanılmıştır. Bazı kelimelerde ise kullanılmamaktadır: ‘azze (عَز) [199b/16, 200a/6], ayt(t) (أَيْتِي) [200a/7] v.b.

1.2.2. Sükûn: Sükûn ünsüzün harekesiz olduğunu belirtmenin dışında, ünlü karşılığı kullanılan h'nin üzerinde de kullanılmıştır (ه): Medîne (مَدِينَة) [199b/11], rûze (رُوزَة) [200a/11], Mekke (مَكَّة) [199b/11]. Nûn kef ile yazılan damak n'sinde de nûn'un üzerinde sükûn görürüz: *kingez* (كِنْتَكَاز) [202a/8], *köngil* (كُونْكَل) [202b/4], *mengizer* (مَنْكَزَار) [201a/11].

1.2.3. Tenvin: III. Teklik şahıs iyeliklerinden sonra gelen n belirtme durumu eki yazımında ‘azābin (عَذَاب) [203a/9], ayrılma durumu ekinde *anadan* (نَادَا) [200b/11] görülür.

1.3. Ünlülerin yazılışı

Metinde ünlülerin yazılışında tam bir karışık tutum söz konusudur. Bir yandan Uygur imlâsının etkisiyle Doğu Türkçesi sahasında olduğu gibi kelimelerde ünlüler yazılır hatta hareke ile de belirtilir; diğer yandan Oğuz sahasında olduğu gibi ya sadece hareke ile vokaller gösterilir ya da hareke de kullanılmaz. Bu sebeple seslerin yazıda gösterilişi yanı sıra farklı telâffuzların imlâya yansımaları kelimelerde çok şekillilik vardır.

Türkçe kelimelerde: *barça* (بَرَجَا , بَرَجَا) [202b/2, 203a/11], *bir* (بَر , بَر) [199b/13, 201a/14], *birlik* (بَرَلِك , بَرَلِك) [200a/9, 202b/8], *bol-* (بُولُ , بُولُ) [200b/11-12, 201a/12], *kendü* (كَنْدُو , كَنْدُو) [202b/14, 202b/17], *kul* (قَوْلُ , قَوْلُ) [201b/3, 200b/10], *tiginçe / teginçe* (تِكِنْجَا , تِكِنْجَا) [200b/3, 200b/16], *yazuk* (زَوْقُ يَا , زَوْقُ يَا) [201b/12, 200a/13].

1.3.1. /a/ ünlüsünün yazılışı

Başta yazılışı: اَ , اَ : *ayıt-* (أَيْت , أَيْت) [201a/17, 200a/16, 202a/15], *aç-arda* (أَجْ , أَجْ) [200a/12], *alsa, alur* (أَل , أَل) [202a/1, 200a/17], *ay* (أَي , أَي) [201a/11, 200a/10].

Ortada yazılışı: اَ , — , اَ : *barça* (بَرَجَا , بَرَجَا) [202b/2], *agaçlar* (أَغَاچلار) [201b/10], *bar-durur* (بَارْدُورُورُ) [202b/8], *mansa* (مَانَسَا , مَانَسَا) [202b/9, 200a/9].

Sonda yazılışı: اَ , اَ : *kurla* (قَوْلَا) [201b/14], *ya* (يَا) [202a/1], *kuydursa* (قَيْدُورْسَا) [203a/7/8].

1.3.2. /e/

Başta yazılışı: اَ , اَ : *eksilmegey* (اَكْسِلْمَكَاي) [203a/6].

Ortada yazılışı: اَ , — : *ötemek* (اَوْتَمَاك) [202a/8], *ketergey* (كَتَرْمَكَاي) [201a/1], *kingez* (كِنْتَاز) [202a/8], *bergen* (بَرْتَاَن) [199b/10].

Sonda yazılışı: اَ : *birle* (بَرَلَا , بَرَلَا) [199b/10, 202b/4], *tegresinde* (تَكْرَاسِيْنْدَا).

1.3.3. /é/ اِي , اِي , اِي

Metinde elif / hemzeli elif ve yâ'nın üstünle harekelenmesi ile belirtilen (اِي) é'nin yazımında bir düzenlilik yoktur. Metinde, bir yerde geçen *ér* (اِي) [201b/7] kelimesinin yanı sıra, **e, kapalı e ve i**'li olmak üzere çok şekilli yazılışlara rastlanmaktadır: *eç / iç / éç* (أَجْ , أَجْ , أَجْ) [200b/14, 203a/11, 200b/7], *er- / ér- / ir-* (اِرْ , اِرْ , اِرْ) [202b/1, 202a/11, 199b/14]. *eçindeki* (اِيْنْدَاكِي) [200b/14]. Ayrıca, kapalı e'li şekilleri olmayan e ve i'li olmak üzere iki şekilli kullanılan, kapalı e'li olup yazımı kesinleşmemiş şekiller de görülmektedir: éki [201a/2], *béş* [201b/14], *bişinçi* [200a/11]; *ber-* [199b/10], *bir-* [201a/3]; *tiginçe* [200b/3], *teginçe* [203a/10].

1.3.4. /ı, i/

Başta yazılışları: ا, ا, ا, ا, ا, ا : *man-* (اِنْمَانْ) [200a/9], *ir-* (اِرْ) [199b/14, 202a/14], *işingni* (اِشْكِنِي) [200b/10].

Ortada yazılışları: ا, ا, ا, ا, ا, ا : *bil-* (بِلْ, بِيْلْ) [202b/16, 201b/2], *bir* (بِرْ) [200a/3, 201a/14], *birlik* (بِيرْلِيكْ) [200a/9, 202b/8].

Sonda yazılışları: ا, ا, ا, ا, ا, ا : *tagı* (تَغِي) [202b/9], *takı* (تَقِي) [201a/2], *köni* (كُونِي) [203a/5], *kişi* (كَيْشِي) [200b/17], *köngili* (كُونْغِيْلِي) [203b/5].

1.3.5. /o, u, ö, ü/

Başta yazılışları: ا, ا, ا, ا, ا, ا : *okı* (اُكِي, اُكِي, اُكِي) [203a/1, 201a/14], *ögret-* (اُوكْرَاتِي) [200a/4, 202b/1].

Ortada yazılışları: ا, ا, ا, ا, ا, ا : *bol-* (بُولْ) [200b/13], *tört* (تُورْتْ) [201a/3], *yazdur-* (يَاذُورْ) [203a/7], *kul* (كُلْ, قَوْلْ) [203a/1, 201b/5], *kurı* (كُورْ) [201b/14, 201a/14].

Sonda yazılışları: ا, ا, ا, ا, ا, ا : *kendü* (كَنْدُ) [202b/14, 203a/7]

1.4. Uzun ünlülerin yazılışları

Uzun ünlü taşıyan alıntı kelimeler orijinal imlâlarında olduğu gibi ا, ا, ا, ا ile yazılmıştır.

1.5. Ünsüzlerin yazılışları

1.5.1. /ng/ Bu ünsüz ile ilgili olarak metinde iki özellik dikkati çekmektedir:

1. Yazımı: Bu ses metinde üç değişik biçimde gösterilmektedir: (نك) , (ك) , (نكا) . Umumî olarak damak n'si (نك) ile gösterilmektedir; ancak *mi(n)g* [203a/1], *ti(n)giz* [201b/9], *şefâ'ati(n)g* [200b/7] örneklerindeki iyelik ekinin ve kelime gövdesindeki damak n'lerinin dışında özellikle ilgi durumu eki için ك kullanılmaktadır: *seni(n)g* (سِنِيك) [199b/15, 200b/2], *aynı(n)g* [200a/1], *munlarını(n)g* [201b/9], *kimni(n)g* [201b/16], *kişini(n)g* [202a/7], *anı(n)g* [202b/6], *celleni(n)g* [202b/7].

Karışık dilli eserler grubuna giren metinlerde ses ve şekil bilgisi dışında yazımda da çok şekillilik görülmektedir. “ Bu karışık gruba giren metinlerde

dille birlikte imlâ da değiştirilmiş, yani Kıpçak imlâsında كك yerine كك geçmiştir⁸.

Divanü Lügati't-Türk'te rastlanan⁹, Oğuz imlâsında kullanılan damak n'si için كك yerine كك kullanımının gerçekten damak n'sini mi yoksa g sesini mi gösterdiğini belirtecek bir işaret yoktur. **ng** sesinde Köktürkçeden beri izlenilebilen **g**'ye değişme veya **ng** ayrışması örnekleri çok olmamakla birlikte görülmektedir¹⁰. Metinde كك 'in değerlendirilişinde kullanım alanı birkaç kelime ve ilgi ekiyle sınırlı kalıp bütün damak n'li ekleri kapsamadığı, kalın sıralı kelimelerde غ değil yine كك kullanıldığı için doldurarak (**n**)g şeklinde okuma tercih edildi.

Şu kelimelerde **-ng-** > **-ng-** ayrışması gibi değerlendirilebilecek bir harekeleme yapılmıştır: *yangala* (يَنكالا) [200b/11], *kingez* (كِنكاز) [202a/8], *köngil* (كُونكِل) [202b/4], *mengizer* (مَنكزار) [201a/11], *ümmetlerine* (اُمُّمُّنلارينكا) [201a/9]; Ancak metinde kalın sırada kelimelerde bir **-ng** şekli görülmediği için bu, ayrışmadan ziyade belki de telâffuza işaret eden bir yazım özelliği olarak görülmüş, metnin transkripsiyonunda **ng** olarak belirtilmiştir.

Kuman Kıpçak sahasında bu ayrışmaya ait örneklere az da olsa rastlanmaktadır: “Codex Cumanicus: teñri, tengeri ; el-Çavānīn: tağrı”¹¹.

1.5.2. /t/ Ünsüzlerin yazıya geçirilmesinde son ünsüzü /t / olan kelimelere bulunma durumu, ayrılma durumu; görülen geçmiş zaman gibi ekler getirildiğinde seda bakımından ünsüz uyumuyla birlikte şedde konulmaksızın gelenekleşmiş şeddeli bir yazım söz konusudur *rek'at-ta* (رَكْعَاتَا) [202a/2], *ayt-tı* (اَيْتِي) [199b/13].

Eklerin yazımı Yapı Bilgisi bölümünde ait oldukları konularda incelendi.

⁸ P.B. Golden, “Kuman-Kıpçaklarda Din Meselesi”, *Hasan Eren Armağanı*, Ankara 2000, sf.: 167.

⁹ “Kelsē üme tüşürgil tınsın anı(n)g (اِنك) urukluk

Arpa saman yagutgil bulsın atı yaruklık” (D.L.T., II, 316)

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için Saadet Çağatay, “Türkçede ñ ~ g sesine dair”, *TDAY Belleten 1954*, 2. baskı, Ankara 1988, s. 15-30.

¹¹ P.B. Golden, a.g.m., s. 167.

2. SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

2.1. ÜNLÜLER

2.1.1. Ünlü değişimleri

2.1.1.1. e/i: →1.4.3.

2.1.2. Ünlü uyumu

Kelime de: Bütün kelimelerde düzlük yuvarlaklık bakımından tam bir uyum görmek mümkün değildir. Uyumsuz örneklerin yanı sıra iki şekilli olarak kullanılan örnekler de vardır: *kendü* [203a/7], *büri-* [202b/5], *ıaygu* [201a/1] / *ıayku* [200b/4], *altun* [202b/15], *ıonşı* [201b/6], *köni* [203a/5], *köngil* [202b/4], *yazuk* [201b/12], *yolu* [201a/10], *tanuık* [200a/8], *tamuğ* [200b/5], *satun* [202b/14]; *oıı-* (19) [201b/14] / *oıı-* (1) [202a/10-11].

Ekl er de: Bu bakımdan metinde diğer lehçe ve şive sahalarından farklı bir kullanım söz konusu değildir. +nçI, +IIK, +IU , -duık/-dük, +sI, +I, +nI, III. teklik şahıs emir eki -sUn, III. teklik şahıs çekiminde -DI, -ur/-ür düzlük yuvarlaklık uyumu dışında kullanılmaktadır. *yaruık-lık* [201a/10], *yazdur-* [203a/7], *yaz-ıuı* [200b/15], *ęazılııkka* [202a/10], *'azāb-lu* [202b/12], *bitig-lü* [200a/14], *bar-duıumda* [202a/10], *ber-ür erdi* [202a/16], *bil-ür sen* [201b/2], *ııl-sun* [202a/1], *altun-ı* [202b/15], *borc-ı* [202a/7], *ıul-umnı* [201b/5], *on tört-ünıi* [200a/11].

2.1.3. Ünlülerle İlgili Ses Olayları

2.1.3.1. Hece kaynaşması: Oğuz etkisiyle iki kelime de kaynaşma görölmektedir: *bererdi* (<ber-ür er-di) [202a/16], *yaz-ar-sa* < yaz-ar erse [201a/1].

2.1.3.2. Ünlü yuvarlaklaşması: *kürtü* < *kirtü* [202b/4]

2.1.3.3. Ünlü türemesi:

Türkçe kelimelerde: *Yavulaık* < *yavlaık* [199b/15] kelimesinde görölmektedir.

Alıntı kelimelerde: *ıalıık* (ıalıık) [202b/13], *ıalııkları* [201a/12], *vaıt-tıa* (وَ قِیَا) [203a/11], *'afuv* [200a/1]. Bu kelimelerde düzenli olarak ünlü türemesi meydana gelmiyor: *ıalıı* [201b/11], *vaıtın* [202a/13].

2.1.3.4. Orta hece ünlüsünün korunması: *menęize-* [201a/11], *boyuna* [203a/5], *ayıt-* [201a/17, 12 yerde] / *ayt-* [200b/10, 6 yerde].

2.2. Ünsüzler

2.2.1. Ünsüz değişimleri:

2.2.1.2. **b-> m-** : Bu ses değişiminde m'den yana bir tutum gözlenmektedir: *yüz mi(n)g* [203a/1], *manğa* [202a/11], *men* [200a/3], *mengize-* [201a/11], *min-* [201b/1], *munlarga* [201b/8], *munlarnı(n)g* [201b/9].

2.2.1.3. **-ş- < -ç-**: *neşe* [202a/6].

2.2.1.4. **t- > d-** : Esas itibariyle metinde t'ler korunmuştur. Burada Oğuz etkisi az görülmektedir: *tağı* (7) [201a/1], *tağı* (1) [202b/9] / *dağı* (1) [202b/10], *dağın* (2) [201a/13]; *tur-* (3) [200a/14] / *dur-* (2) [202b/8] örnekleri dışında *tik*(1) [201a/11], *tige* (1) [201b/6], *tigme* (2) [200a/11], *ti-* (14) [2/1a/13], *teginçe* / *tiginçe* v.b. örneklerde karışık bir kullanım söz konusu değildir.

2.2.1.5. **-f-> -y-** : Fars imlâsı etkisi ile bu ses değişimi, Doğu Türkçesinde olduğu gibi, bu metinde de görülmektedir: *Cibrāyil* (3) [200a/2]. Yine bu kelimenin daha ileri bir değişim ile *Cibrîl* (9) [199b/14] biçimi kullanılır.

2.2.1.6. **-g , -ğ > Ø** : Oğuz Türkçesinde olduğu gibi gerek kök/ gövde gerekse ek sonundaki bu seslerde yer yer düşme örnekleri görülmektedir: *ķamuğ* (6) [201a/13] / *ķamu* (1) [201b/3]; ancak *ķapuğ* [200a/15], *ķoru* [203a/8].

+IU < -luğ / -lüğ eki Oğuzca etkisindedir: *'azāb-lu* < *'azāb-lığ* [202b/12], *bitig-lü* < *bitig-lig* [200a/14], *tür-lü* < *tür-lüg* [203a/6, 200a/13] örneklerinde ekin son ünsüzünün düştüğü görülür.

2.2.2. Ünsüzlerle İlgili Ses olayları

2.2.2.1. **Benzeşme**: Ünsüzlerde düzenli olarak temas derecesi ve teşekkül noktası bakımından bir benzeşme görülmez. Metinde sedalı ünsüzden sonra veya iki ünlü arasında sedasız ünsüz **ķ**'nin tercihi yönünde bir meyil vardır. *ķanķı* (4 yerde) [202a/7] < *ķanğı*, *tağı* (1 yerde) [202b/9] < *taķı* (7 yerde) [203a/4 v.b.], *yarlığa-* (3) [199b/10] / *yarlıķa-* (1) [199b/16], *ķayķusı-dan* [200b/4] < *ķayģu* [201a/1]. -GAy, -KA eklerinin kullanımında da seda bakımından karışıklık görülür: *ayıt-ģay* [201a/17], *aç- ğaylar* [200a/15]; *ķiyāmatģa* [202b/3] gibi uyum dışı örnekler yanında *uçmaķķa* [201b/5], *ķulģa* [203a/1] bulunur.

2.3. Ek Uyumsuzluğu: Metnin kısalığı sebebiyle Doğu Türkçesindeki gibi bir ek uyumsuzluğu belirlemeye yardımcı olacak derecede yeterli örnek olmasa da -IK, -ka / -ğa eklerinin alıntı kelimelere bir iki örnekte kalın sırada ek kullanımı görülmektedir. *‘āfiyetlik* [202a/4] örneğindeki uyum dışında *gāzīlık-ka* [202a/10], *harīşlık* [199b/16], *peygāambar-lıkınğa* [200a/9]

3. YAPI BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

3.1. İsim Çekim Ekleri

3.1.1. İyelik ekleri: I. ve II. şahıs iyelik eklerinin yardımcı ünlüsü uyum dahilindedir: *kul-u-m* [201b/5], *karındaş-ı-m* [200a/1], *kul-u-nġ* [201b/3], *harīşlık-ı-nġ* [199b/16]. III. teklik şahıs iyelik eki de düz şekillidir: *belā-sı-n-dan* [203a/2], *altun-ı* [202b/15].

3.1.2. Zamir n'si : Metinde bir örnek dışında bu ses yazıda belirtilmektedir: *imāmları-n-dın* [199b/11], *mağāmi-n-da* [199b/13], *birligi-n-e* [200a/9], *küni-n-de* [200a/15]; *kaykusı-dan* [200b/4].

3.1.3. Durum Ekleri

3.1.3.1. İlgi durumu: -nġ , nI(n)g (ك , نيك) Ekin Kıpçakça ve Oğuzcanın etkisiyle ikili bir yazımı vardır. *seni(n)g* (سنيك) [199b/15, 200b/2], *aynı(n)g* [200a/1], *munlarını(n)g* [201b/9], *kimni(n)g* [201b/16], *kişini(n)g* [202a/7], *anı(n)g* [202b/6], *celleni(n)g* [202b/7]. → 1.6.1.

Bir yerde ek ünlüden sonra -(y)inġ şeklindedir: *Tenġri-y-inġ* (تئكري بيك) [200a/8-9].

3.1.3.2. Belirtme durumu: -nI ; -n (ن , — , ني): *Öġüt-i-n* [202a/12], *kulum-nı* [201b/5], *kaşusı-n* [201b/13], *borcı-nı* [202a/8].

3.1.3.3. Yönelme durumu: -GA, -A, -nġA'dır (غا , قا , كا , نا , نا): *du‘ā-ğa* [202b/9], *uçmağ-ka* [201b/5], *kıyāmat-ğa* [203a/9], *kul-ğa* [203a/1], *birlig-i-n-e* [200a/9], *fāzl-ı-n-a* [200b/16], *tün-i-n-e* [201a/11]; sanġa [202a/6], *boyun-a* [203a/5], *tilemeg-e* [199b/15], *oğımağ-a* [202b/16].

Metinde iki yerde de II. teklik şahıs iyelik ekinden sonra -nġ- > -ng- ayrışmasının görüldüğü örneklerde -e kullanılmaktadır: *ümmetlerinġ-e* [200a/8, 201a/9]. -nġa / -nge Harezmi sahası özelliği olarak gösterilmektedir.

3.1.3.4. Bulunma durumu: -DA (دا , تا): *fēriştehler-de* [201a/4], *peygāambarlar-da* [201a/5], *ümmetlerinġ-de* [200b/2].

3.1.3.5. Ayrılma durumu: -DIn ; -DAn (دين , دَا). Ekin -*DAn* (25 yerde) şekli yanı sıra -*dın* / -*din* (9 yerde) şekli de görülür: *kaçkısı-dan* [200b/4], *otın-dan* [200b/5]; *dünyâ-dın* [200a/4]. Aynı kelimenin ekin her iki biçimi ile de kullanımı söz konusu: *belâsı-dın* [203a/2] / *belâsın-dan* [203a/3]. *andan* [200a/16, 203a/10 v.b.] / *andın* [199b/14, 200a/6].

-da / -de bulunma durumu eki ile de ayrılma fonksiyonu karşılanmıştır: *ferişteler-de* [201a/4], *peygâmbarlar-da* [201a/5], *ümmetlerin-de* [200b/2].

3.1.3.6. Eşitlik durumu: -ça (حَا): *Ağırı-n-ça* [201b/12], *kılmış-ça* [202b/15].

3.1.3.7. Vâsıta durumu: -le, -n (لَا , ن): *ömrin-le* [201a/14], *vakti-n* [202a/13].

3.1.4. Soru eki: mu. *Birgey mu* [201a/4].

3.2. Fiil Çekim Ekleri

3.2.1. Şekil ve Zaman Ekleri

3.2.1.1. Görülen geçmiş zaman eki: -D° (تِي , دِي , ثُو , دُو). Sonu *t* ile biten kelimelerde Doğu Türkçesinde olduğu gibi şeddeli bir yazım uygulanmaktadır: *öğret(t)i* [202b/1], *ayıt(t)ı* [199b/13], *tut(t)um* [202a/12] v.b. Diğer durumlarda ekin ünsüzü ve uyumdaki ünlüsü ses değeriyle yazıya aktarılır: *tut-tu-m* [202a/12], *bol-du-nğ* [200b/1-2], *ay-dı* [200a/1].

3.2.1.2. Geniş zaman eki: -Ur ; -Ar ; -r (رُ , رُو , رُو , رُ): *al-ur men* [200a/17], *bil-ür sen* [201b/2]; *kör-er* [202a/14], *menğize-r* [201a/11].

3.2.1.3. Gelecek zaman: -ğay/ -gey (كَايُ , غَايُ). Metinde geçen örneklerde ünsüz uyumuna tâbi değildir. *Aç-ğaylar* [200a/15], *ayıt-ğay* [201a/17], *bir-gey-ler* [200b/9].

3.2.1.4. Emir kipi: -AyIm, -kil / -ğıl, -sun, -elüm (عَيْلُ , كَيْلُ , اَيْمُ) (سُونُ): *ayt-ayım* [202a/6], *öğret-eyim* [200a/4], *bar-ğıl* [201b/1], *kıl-sun* [202a/1]; sadece bir örnekte I. çoğul şahıs ekinin kullanımında Oğuz tesiri altında yuvarlaklaşma görülmektedir: *kör-elüm* [202b/3].

3.2.1.5. Şart kipi: -sa (سَا). Çekiminde yeterli örnek olmasa da zamirler ve II. tip şahıs eklerinin kullanıldığı görülür: *oķı-sa men* [202b/4]/ *çık-sa-m* [200a/5], *al-sa* [202a/1], *yaz-sa-lar* [200b/16], *bil-se-ler* [202b/11].

3.2.1.6. Gereklilik kipi: -sa kerek: *Oķı-sa-lar kerek* [200a/5].

3.2.2. İsim-fiili: er-, ir- ve ér-: *Bar ér-se* [201b/16], *maḳāmında ir-di-m* [199b/13]. Birleşik fiil çekiminde isim-fiilinin düştüğü örnekler bulunur: *yazarsa < yaz-ar er-se* [201a/1].

Bunun dışında isim cümlelerinde isim-fiilinin yerine *durur* ve şahıs zamirleri de kullanılır: *bar durur* [202b/8], *bitiglü turur* [200a/14], *Cibrîl men* [201a/15], *dōstı sen* [200a/3], *dōstum sen* [200a/2].

3.2.3. İsim-fiiller: -Gan , -mez, -mıṣ: *Bil-gen* [199b/10], *yarlıgağan* [199b/10] *oḳımağa bil-mez bol-* [202b/16], *toğ-mıṣ-ça* [200b/11].

3.2.4. Zarf-fiiller: -p, -meyin; -dükte, duḳumda, -arda: *Kör-meyin* [202b/2], *al-ı-p* [202b/14]; *öl-dükte* [203a/7], *bar-duḳumda* [202a/10], *aç-arda* [200a/12].

4. CÜMLE BİLGİSİ

4.1. Söz Varlığı: Duaü's-Seyfte 'aleyhi's-selām gibi dua sözlerinin dışında 179 madde başı vardır. Bunların 86'sı Türkçe, 93'ü alıntı kelimedir. Türkçe söz varlığı alıntı kelimelerin kullanımından daha geride kalmaktadır. Türkçe söz varlığında Doğu Türkçesi, Kıpçak ve Oğuzca özelliklerin bir arada görülmesiyle karışık bir kullanım gözlenmektedir. *ḳamuğ* (6) [200b/14] / *ḳamu* (1) [201b/13], *ḳaygu* [201a/1], *saḳıṣ* [201b/10-11], *esendi* [203a/8], *ḳurla* (5) [201b/14] / *kez* (1) [201b/3], *taḳı* (6) [203a/4] / *tağı* (1) [202b/9] / *dağı* (1) [202b/10], *dağın* (2) [202b/11], *savçı* (1) [201b/6] / *peygāmbar* (11) [202b/1], *kendü* [202b/14], *kōngil* [202b/4].

4.2. Cümle Çeşitleri

Metinde basit cümle türlerinden sıralı ve bağlı cümle çeşitleri, birleşik cümlelerden de şartlı birleşik cümle ve kim'li birleşik cümle ve iç içe birleşik cümle olmak üzere zengin bir cümle yapısı görülür. Metinde rivayete dayalı bir anlatım söz konusu olduğu için konuşma dilinin pek çok özelliği (devrik cümle, tekrar unsurları, ara cümleler v.b.) bulunur.

Dinî bir metin olması sebebi ile çokça geçen Tenğri, Muḳammed, Cebrāyil gibi özel isimlerden sonra dua ibareleri yer alır. Özel isimden hemen sonra yer alması beklenen bu ibareler yer yer fiilden sonra kullanılmıştır. Bazen de bu ibarelerin ek aldığı görülür: *Andan Melike'l-mevt ayıttı 'aleyhi's-selām* [200a/16]. *Tenğri 'azze ve celle'ning uluğ atları* [202b/7].

4.2.1. Basit cümle: Metindeki tek basit ve devrik cümle *Başladım Tenğri atı birle rūzī bérgen, yarlıgağan* [199b/10]'dır.

4.2.2. Sıralı cümleler: *Gūr ‘azābından imin bolğay, iki cihān kayğusıdan fārīg bolğay, tamuğ otından mu‘āf, ölümünden, zālīm sulṭānlar öçürinden imin bolğay* [203a/9-10].

4.2.3. Bağlı cümleler: Bunlarda *ve*, *taḳı*, *ve taḳı*, *ya*, gibi bağlama edatları kullanılmıştır: *Muḥammed öğretyim sanğa ve sen öğretil ümmetleriñge ve taḳı sen tanuḳ bolğıl* [200a/7-8]. *Yā Muḥammed, kimni(n)g kayğusı bar érse kitergey ya sökliki bar érse kitergey ya oğul kız ḥācatı bolsa ya oğrı nese alsa tört rek‘at namaz kılsun tigme rek‘atta bir el-ḥamdü on ḳul hüva'l-lāhu aḥadu oḳısun...* [201b/16-202a/2].

4.2.4. Açıklamalı cümleler

Üzerinde çalışılan metinde cümle içinde ara cümlelere de özellikle vurgu amacı ile yer verilmiştir. Bunlar iki şekilde karşımıza çıkar: 1. Cümle olarak: *zamir + kim + zamir + (cümle kuruluşunda zamirin yerine geçtiği) isim + zamir + cümlenin diğer öğeleri*. Burada kuvvetli anlatım amacıyla ara cümleli bir ifade görülmektedir: *ḳıyāmatta men, kim men Cibrīl men, anğa Burāḳ keltürgey men* [201a/14-15]. *Her kim Tenğri birliğine inanmasa tağı bu du‘āğa inanmasa men, kim Cibrīl men, andan bīzār bolğay* [202b/9-10].

2. Kısaltma grubu olarak: *zamir + zamirin yerini tuttuğu isim + cümlenin devamı*. Zamirin yerini tuttuğu isim 1. maddede olduğu gibi, ancak burada kısaltma grubu şeklinde, yine muhtemelen vurgu amaçlı açıklama cümlesi olarak kullanılmıştır. Ara cümlesi yok farz edilirse bu yapıyı, belirtisiz iyelik grubu diye de değerlendirebiliriz: *sen, Muḥammed, şefā‘ati(n)g éçi* [200b/7]. Esas kalıp *sen<inğ> şefā‘ati(n)g éçi*. Diğer bir değerlendirme ile *sen Muḥammed* yapısına kısaltma grubu diyebiliriz. Bu tür kullanımlar konuşma dili özelliği olarak veya yabancı dil etkisi olarak düşünülebilir. Arapçada *Ben Allah* v.b. kullanımlar edebî dilde çok kullanılır.

4.2.5. Birleşik Cümleler

4.2.5.1. Şartlı birleşik cümleler: Metinde kurulan şartlı birleşik cümlelerde, şart unsurunu taşıyan yardımcı cümleler zarf görevindedir: *Yā Muḥammed, her kim ramazān ayında on bişinçi kün ağız açarda bu du‘ānı oḳısalār ferīştahlar kökdin ün bérgeyler* [200b/7-9]. *Yā Muḥammed, seni(n)g ümmetleriñde kim bu du‘ānı oḳısa ḳıyāmatta téginçe rahmat eçinde bolğay* [200b/2-3].

4.2.5.2. Kim'li birleşik cümleler: Bu tür birleşik cümlelerde Farsçadan dilimize geçen ki yerine Türkçe **kim** kullanılmıştır: *Sen tanuḳ bolğıl*

/ kim / kim Tenğri'ning birligine inansa ve seni(n)g peygāambarlıqınğa inansa ve aynı(n)g on üçünçi kün ve on törtünçi kün ve on bişinçi kün rüze tutsalar, tigme ağız açarda bu du 'ānı oqısa [200a/9-12].

4.2.5.3. İç içe birleşik cümleler: Besmeleden sonra metin kurgu olarak bir rivayete dayanır. Anlatan kişi Ali ibn Ebî Tâlib'dir. Şekil olarak metnin tamamına iç içe birleşik cümle denilebilir. Muhtemelen *ħabar* < *oldur kim* > şeklinde bir yapıdan bağlama zamiri düşürülerek veya “rivayet” anlamında *ħabar* ile halk hikâyesi, masal v.b. türlerde görülen anlatıma geçiş tekniği kullanılmıştır. *ħabar*'dan sonra *Mekke imāmlarındın ve Medīne imāmlarındı*<n>, *emīrū'l-mū'minīne 'Ali ibn Ebī Tālib rağıya'l-lāhu 'anhu ayttı* [199b/11-12].

İç içe birleşik cümlelerde konuşma dilinin etkisiyle *ay(t)-* ve *ti-* olmak üzere birbirini pekiştiren iki fiilin bir cümlede yer almasına sıklıkla rastlanır: Esas cümle öge/öğeleri + *ay(t)-* + Yardımcı cümle(ler) (Nesne görevinde) + *ti-*. *Peygāambar 'aleyhi's-selām aydı. Yā qarındaşım Cibrāyil 'aleyhi's-selāmu, sen dōstum sen hem ümmetlerim dōstı sen. ...., tidi. Kaçan men dünyādın çıksam ..... yarlıgagay, tidi* [200a/1-6]. *Andan Cibrāyil ayttı 'aleyhi's-selām: Men bu du 'ā küçi birle kökke ağnur men, tidi* [200b/1-2].

İç içe birleşik cümle yapısında *kim*'in kullanılışı: Bu tür yapılar sadece üzerinde çalışılan metne has bir özellik değildir. Bu yapıda da *ay(t)-* ve *ti-* olmak üzere iki fiil, bunların ilkinden sonra *kim* kullanılır. Esas cümle öge/öğeleri + *ay(t)-* + *kim* + Yardımcı cümle(ler) (Nesne görevinde) + *ti-*: *Yā Muħammed, her kim ramažān ayında on bişinçi kün ağız açarda bu du 'ānı oqısalır ferıştahlar kökdin ün bergeyler, aytğaylar kim, "Ay Tenğri kılları, işinğni yangalaşlağıl kim ya 'nı anadan yangala toğmışça boldunğ." tigeyle* [200b/7-12].

Kim ve *ti-* fiili bir arada kullanılır. Esas cümle öge/öğeleri + *kim* + Yardımcı cümle(ler) (Nesne görevinde) + *ti-* (Esas cümlelerin yüklemi): *Andan peygāambar 'aleyhi's-selām, kim men 'acab körer men bu du 'ā fazlından, tidi.*

4.2.6. Devrik cümleler: Üzerinde çalışılan metinde sıklıkla rastlanılan bir yapıdır. Burada da konuşma dilinin etkisi görülmektedir: *Muħammed ögreteyim sanğa* [200a/7], *Sen ögretkil ümmetlerinğe* [200a/7-8].

METNİN TRANSKRİPSİYONU

199b/8 Du‘ā’ü’s-seyfî ve mā-semi‘ahü nāfi‘ü inşā’l-lāhü ta‘ālā.

9 Bi’smi’l-lāhi’r-raḥmani’r-raḥīm ve şalla’l-lāhü ‘alā muḥammedin.

10 Başladım Teḡri atı birle, rūzî bergen, yarlıgağan. **11** H̄abar, Mekke imāmlarındın ve Medīne imāmlarındı<n> **12** emīrū’l-mü’mīnīne ‘Alī ibn Ebī Tālib raḍıya’l-lāhü ‘anhü **13** ayt(t):

‘Bir kün peygāmb̄ar ‘aleyhi’s-selām İbrāhīm maḳāmında **14** érdim. Andın Cibrīl ‘aleyhi’s-selām keldi, ayt(t): **15** Yā Muḥammed, sen yavulaḳ ḥariş sen ümmetiḡni tilemege ve seni(n)g **16** ḥarişliḳiḡ için Teḡri ‘azze ve celle yarlıḳadı, **200a/1** ‘afuv ḳıldı, tidi.

Peygāmb̄ar ‘aleyhi’s-selām aydı: Yā ḳarındaşım **2** Cibrāyil ‘aleyhi’s-selāmu, sen dōstum sen, hem **3** ümmetlerim dōstı sen. Maḡa bir du‘ā öġretgil, men **4** ümmetlerimge öġreteyim, tidi. Ḳaçan men dūnyādın **5** ḳıḳsam ümmetlerim bu du‘ānı oḳısalır kerek, Teḡri **6** ‘azze ve celle anlarnı yarlıgaḡay, tidi.

Andın Cibrīl ‘aleyhi’s **7** –selām ayt(t): Muḥammed, öġreteyim saḡa ve sen öġretkil **8** ümmetleriḡe ve taḳı sen, tanuḳ bolḡıl kim, kim Teḡri’ **9** -yi(n)g birligine inansa ve seni(n)g peygāmb̄arlıḳıḡa inansa **10** ve aynı(n)g on üçüncü kün ve on dōrtüncü kün ve **11** on bişinçü kün rūze tutsalar tigme aḡız **12** açarda bu du‘ānı oḳısa.

Peygāmb̄ar ‘aleyhi’s-selām ayıt(t): **13** Ḳamuḡ türlü yazuḳḳa keffāret bolḡay bu du‘ā, ‘arş tegre- **14** sinde bitiglü-turur ve uḳmaḳta bitiglü-turur. Ḳıyāmat **15** küninde uḳmaḳ ḳapuḡları<nı> bu du‘ā birle açḡaylar.

16 Andan Melekü’l-mevt ayıt(t), ‘aleyhi’s-selām: Men mü’mīnler **17** cānın bu du‘ā küçi birle alur men, tidi.

Andan **200b/1** Cibrāyil ayt(t), ‘aleyhi’s-selām: Men bu du‘ā küçi birle kökke aḡnur **2** men, tidi. Yā Muḥammed, seni(n)g ümmetleriḡde kim bu du‘ānı **3** oḳısa ḳıyāmatḡa tigiḡe raḥmat eçinde bolḡay, tidi. **4** Gür ‘azābındın imin bolḡay, éki cihān ḳayḡusıdan **5** fāriḡ bolḡay, tamuḡ otından mu‘āf¹², ölümde, zālīm **6** sultānlar öçürinden imin bolḡay. Ḳıyāmatta, sen

¹² Bu kelimenin okunuşu konusunda tereddüt var. Metinde yazılı olduğu şekilde bir kelime bulunamadı: مُعْجَافٌ

7 Muḥammed şefā'ati(n)g eçinde bolğay. Yā Muḥammed, her kim ramazān 8 ayında, on bişinçi kün ağız açarda bu du'ānı 9 oқısalар, feriştahlar kökdin ün birgey- 10 ler, aytğaylar kim: Ay Tenğri қulları, işinğni 11 yangalaşlağıl kim ya'nī anadan yangala toğmışça bo- 12 lduñg, tigeyle¹³.

Andan Cibrīl 'aleyhi's-selām 13 ayıt(t)ı: Yā Muḥammed, eger tinğizler қamuğ midād bolsa, dünyā 14 eçindeki ağaçlar¹⁴ қamuğ қalem bolsa, ādemīle(r) ve perī- 15 ler ve cinnīler қamuğ yazğuçı bolsalar, қıyāmat- 16 ğa tiginçe yazsalar henüz bu du'ā fazlına yetmegeyle. 17 Қанқı kişi bu du'ānı oқısa tamuğdan āzād bolğay, 201a/1 қанқı kişi bu du'ānı oқısa, қayğusı yazarsa ketergey, 2 ne ḥācatı bar érse revā қılğay taқı éki muқarreb 3 feriştah, müzdin bergey taқı tört mürsel 4 peyğāmbar, <sevābın>¹⁵ birgey. Bu feriştahlarda Cibrīl 5 ve Mikāyil, müzdin birgey; peyğāmbarlarda İbrāhīm, 6 Mūsā ve 'Īsā ve Muḥammed, müzdin birgey.

Andan Peyğāmbar 7 'aleyhi's-selām kim: Men, 'acab körer men bu du'ā 8 fazlından, tidi.

Andan Cibrāyil ayıt(t)ı, 'aleyhi's- 9 selām: Yā Muḥammed, öğretkil ümmetleringe, kim bu du'ānı 10 bir yolu oқısa yüzi yaruқlıқı қıyāmat 11 küni ay tik on törtünçi tünine mengizer 12 bolğay. Қıyāmat ḥalıқları 'acabā қılğaylar, kim bu 13 peyğāmbar bu, tigeyle. Dağın kim bu du'ānı қamuğ 14 'ömrinle bir қurla oқımış bolsa қıyāmatta men kim, men 15 Cibrīl men, anğa Buraq keltürgey men, eyeri 16 kızıl yāқut bolğay, yügeni yaşıl zümerceddin 17 bolğay. Ün kelgey, Tenğri 'azze ve celle ayıtğay kim: 201b/1 Yā қulum, mingil bu Buraq'қа, uçmaqқа bargıl, tige. Andan 2 feriştahlar ayğaylar: Yā Rabbī, sen yegrek bilür sen 3 kim bu қulunğ қamuğ 'ömrinde bir kez bu du'ā(n) oқımış 4 bolğay érdi. Tenğri'den fermān keldi Rıdvan'ğa: 5 Yā Rıdvan, uçmaqқа kevürgil bu қulumnı, tige y ve Muḥammed 6 savçığa қonşı қılğıl, tige.

Andan Cibrīl 'aleyhi's-selām 7 ayıt(t)ı: Kim bu du'ānı bir қurla oқısa, kerek ér bolsun 8 kerek 'avrat bolsun, Tenğri 'azze ve celle munlarğa hıç 9 'azāb қılmağay; eger munları(n)g yazuқ(ları) tenğizler 10 köpükinçe ve yağmırlar tamlasınça bolsa ve ağaçlar yapraqı sa- 11 қışınça¹⁶ bolsa ve

¹³ Metinde *tigeylemi* şeklinde yazılmıştır.

¹⁴ Metinde *ağaylar* (أَغَايِلَار) yazılı. Böyle bir kelime tarafımızdan bulunamadı. Metinde anlam dikkate alınarak bu şekilde değerlendirildi.

¹⁵ Metinde tam olarak okunmuyor.

¹⁶ Metinde sakısınça (سَا قِيسِيْنْچَا) yazılı.

uçmak halkı ve tamuğ halkı sa- 12 kışınça ve Kaf tağı ağırınça yazuķı bolsa Tenğri 13 ‘azze ve celle kamusın yarlıgağay, ‘afuv kılğay.

Andan Cibril 14 ‘aleyhi's-selām ayıt(t)ı: Yā Muḥammed kim bu du‘ānı beş kurla oķısa, 15 andan sağ yanın yatsa seni tüşinde körgey, tidi. 16 Yā Muḥammed, kimni(n)g kayğusı bar érse kitergey ya sökliği 17 bar érse kitergey. Ya oğul-kız hācatı bolsa 202a/1 ya oğrı nese alsa tört rek‘at namaz kılson, tigma 2 rek‘atta bir el-ḥamdü, on kul hüva'l-lāhu aḥadü oķısun, 3 Tenğri ‘azze ve celle oğul-kız rüzī kılğay 4 ve kayğusın bitmekliğine ‘āfiyetlik rüzī kılğay, 5 ne hācatı bar érse revā kılğay.

Andan Cibril ‘aleyhi’ 6 s-selāmu ayıt(t)ı: Yā Muḥammed taķı ‘acīb neşe aytayım sanğa, 7 tidi. Kańķı kişini(n)g borcı bolsa bu du‘ānı bir 8 kurla oķısa Tenğri ‘azze ve celle borcını kingez ötemek 9 rüzī kılğay.

Andan Peyğamber ayıt(t)ı ‘aleyhi's-selāmü: 10 Men gāzılıķķa barduķumda bu du‘ānı oķur 11 érdim. Tenğri ‘azze ve celle mańğa nuşret bérür irdi.

12 Andan Ebū Bekr-i şıddıķ rağiya'l-lāhü ‘anhü ögütin tuttum. 13 Kańķı vaķtın kim bu du‘ānı oķısa peyğāmbarnı 14 tüşinde körer irdi¹⁷.

Andan ‘Ömer ibnü'l-Ḥaṭṭāb 15 ayıt(t)ı, rađiya'l-lāhü ‘anhü: Kačan kim bu du‘ānı oķısa<m> 16 Tenğri ‘azze ve celle mańğa nuşret bererdi.

Andan ‘Oşmān 17 ibn ‘Affān ayıt(t)ı, rağiya'l-lāhü ‘anhü. Men Qur‘ān'ı unıtımış 202b/1 erdim. Peyğāambar ‘aleyhi's-selām mańğa bu du‘ānı öğretti, anda 2 barça Qur‘ān'ı körmeyin ḥatm kıldım. ....¹⁸

Andan ‘Ali 3 ibn Ebī Tālib ayıttı rağiya'l-lāhü ‘anhü: .....¹⁹ körer men 4 kim bu du‘ānı kürtü köngil birle oķısa men tağ 5 üzre ol²⁰ tağ bürigey irdi, tidi. Eger su üzre 6 oķısa (men) niyyet birle ol²¹ su turğay. İr anı(n)g 7 üçün kim Tenğri ‘azze ve celleni(n)g uluğ atları 8 bu du‘ā içinde bar durur.

Her kim Tenğri birliğine 9 mansa tağı bu du‘āğa inanmasa, men kim Cibril men, 10 andan bızār bolğay, tidi. Dağı²² her kim bu du‘ānı 11 bilseler dağın müslimānlarğa öğretmese- 12 ler ol kişiler uluğ ‘azāblu bolğaylar Tenğri'den 13 celle celālehü; egir öğretseler yetmiş halk İsmā‘il 14

¹⁷ Metinde *irdim* şeklinde yazılı.

¹⁸ Metinde burası silik, okunmuyor.

¹⁹ Metinde burası silik, okunmuyor.

²⁰ Metinde ل او yazılı.

²¹ 202b/5 satırdaki yazımla aynı.

²² Metinde داعی yazılı.

peygâmbar oğlanlarından satun alıp kendü 15 altını birle azâd kılmışça müzdi bolğay; 16 egir kim érse bu du‘ânı oqımağa bilmez bolsa, yazdur- 17 sa, kendü birle tutsa, Tenğri tebâreke ve ta‘âlâ 203a/1 ol kulğa oqımış müzdin birgey taqı yüz mi(n)g 2 belâdın imin kılğay, evvel yir belâsından imin 3 bolğay ve kök belâsından imin bolğay ve zâlim 4 sulţânlar öçürindin imin bolğay taqı eger kim 5 érse bu du‘ânı köni köngili birle boyuna kötürse 6 türlü ni‘metleri eksilmegey taqı her kim érse 7 bu du‘ânı yazdursa öldükte kendü birle koydu- 8 rsa Münkir ve Nekir sorısından cavâb bérme esendi 9 bolğay ve gür ‘azâbın körmegey ve kıyâmatğa 10 téginçe uçmaq ni‘meti andan eksilmegey, 11 barça vaqıt(t)a rahmat éçinde bolğay.”

Yâ ilâhe'l-‘âlemîn 12 ve yâ hayru'n-nâşirîne bi-rahmetike yâ erhame'r-rahimîn ve'l-ğamdü li'l-lâhi 13 vağde ve şalla'l-lâhü ‘alâ seyyidinâ Muhammed<in> ve âlihî ve şahbihî ve sellim.

Notlar

200a/9 *tenğriyi(n)g* (تَنكْرِييْكَ) : Burada noktaların sıklıkla yapılan bir yazım yanlışıyla yerlerinin değıştiğı düşünülebilir; ancak çok açık bir şekilde ek (يْكَ) olarak belirtilmiş. Anadolu sahası metinlerinde ilgi durumu ekinin ünlü ile ya da ünsüzle başlaması, bunların kelimelerde kullanılışı dikkat çekicidir.

200a/10 *aynu(n)g on üçünçi kün ve on dörtünçi kün ve on bişinçi kün* bu yapıda iyelik eki düştüğü görülür. Metinde esas itibariyle gibi belirtisiz isim tamlaması yapısı tercih edilmektedir: *mü'minler cānı* [200a/15], *du‘ā küçi* [200a/16], *tenğizler köpüki* [201b/10], *uçmaq halkı* [201b/11] v.b. Sadece şu iki tamlama belirtilidir: *Tenğri'ning birliğı* [200a/8-9], *kanğı kişini(n)g borcu* [202a/7].

200a/16 **Meleki'l-mevt**: (الموت مَلِك) şeklinde harekelenmiş. Bir ses hadisesi olmayıp yazım yanlışı olsa gerek.

200b/11 **yangalaşla-** (عِيلُ يَنْكَالَاشَلَا) < yanğı+ la - ş + la- “yenilenmek, tazelemek”. *yanğala* [200b/11] < yanğı + la “henüz, yeni”. Kökte ünlü genişlemesi hadisesi vardır.

Bu kelime de *köngil*, *kingez* gibi harekelenmiştir. Kalın sırada olduğunu bildiğimiz bu kelime bizi bu metinde –nğ ayrışması değıerlendirmesinden uzaklaştırmaktadır. Şayet bir ayrışma olsaydı kelime –nğ ile yazılmalıydı. Yine de önce harekelemede bu ses hadisesinin gösterilmesi daha sonra harflerde değışimin yazılması göz ardı edilmemelidir düşüncesindeyiz.

Bu kelimeye Mukaddimetü'l-Edeb'te *y(a)gıla-* “yenilemek”²³ şeklinde rastlıyoruz. Özbekçede de kelime ince sırada *yengillamak*, *yengillaşmak* şekillerinde ve “ 1. Ağırılığı kalmayıp yengil bolıp kalmak, yengillamak. 2. yengil küçmak, asanlaşmak. 3. *köçma* Ruhîy azabdan yaki taşvişdan kutulıp yengil tartmak. 4 *köçma* Yengil tartmak, sagayıp özini yahşı his etmek” anlamlarıyla kullanılır²⁴.

Clauson kelimeyi kalın sırada *yaŋıla-* olarak madde başı yapar. Azeri ve Osmanlı sahasında yenile- (yeŋile-) olduğunu tespit ederek kalın sıradaki şeklinin Kıpçakçada olduğuna işaret eder²⁵.

200b/13 *eger* [ayrıca 201b/9, 202b/5, 203a/4] / *egir* [202b/13, 202b/16] < F. eger “eğer”. Kelime metinde 4 kez *eger*, 2 kez de *egir* şekli tespit edilmiştir. Kıpçak sahası metinlerinde bu edatın ikinci hecesindeki ünlünün darlaşmış şekli de kullanılmaktadır. Codex Cumanicus'un dizininde her iki şekil verilmekte ise de alınan örnekler hep *egir* şeklindedir²⁶.

201a/1 *ķayġu* < ķad-ġu. Bu kelime metinde günah, suç, kötü amel karşılığında kullanılıyor: *ķanķı ķiři bu du‘ānı oķısa ķayġusı yazarsa ķetergey* “Kimin günahı varsa bu duayı okusa yazılmış olan günahı giderilecek”. Kelime Orta Türkçe dönemine ait metinlerde esas olarak “dert, keder, endişe, kaygı” anlamlarıyla kullanılıyor. Eski Türkçe döneminde *ķadaġ* “günah, suç, kusur, kötülük” anlamlarındadır.

201a/2 *ēki* (ايك) (< A.T. é:ki) ve *bēs* (بیس) (<A.T. bé:ş) [201b/14] kelimelerinde metinde *iyki*, *beys* şeklinde ünlü ikizleşmesi olarak değerlendirilebilecek bir yazım bulunur; ancak her iki kelimenin de farklı yazılışları vardır: *ēki* [200b/4] (harekesiz yazılmakta, metindeki siliklikten dolayı sükûnun olup olmadığı tam olarak belirlenememektedir); on *bişinçi* [200b/8] (y'nin üstünde sükûn yoktur). Bu yazımın kapalı e'yi temsil ettiği veya Oğuz etkisi ile Türkmen Türkçesinde sıklıkla görülen bu ses hadisesine (süyt<*sü:t²⁷) işaret ettiği düşünülebilir. Ana Türkçede uzun ünlülü olarak kabul edilen kelimelerde bu uzun ünlüden sonra bir *y* türemesi yoluyla ünsüz ikizleşmesi meydana gelir. Yine *biş* kelimesinin KKZLT'de üzerinde çalışılan

²³ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara 1988, s. 203.

²⁴ Z. M. Marufov, *Uzbek Tiliniŋ İzohlı Lugatı*, Moskva 1981, I., 248.

²⁵ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 972.

²⁶ Ali Fehmi Karamanlıoġlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 108-109.

²⁷ Prof. Dr. Talat Tekin, XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Ankara 1989, s. 195.

metinde olduğu gibi harekelendiği ve *béyš* biçiminde transkripsiyonlandığı tespit edilmiştir²⁸.

201a/13 *dağın* (دَاغِين) [ayrıca 202b/11] < tağ + ı - n “ve, hem, lâkin”. Necmettin Hacıeminoğlu Kıpçak sahasında kullanılan teg edatından bahsederken dağın edatına da yer verir ve “bu sahada, daha çok ağız hususiyeti olması gereken bir de *dağın* / *dağın* şekli vardır” diyerek örneklendirir²⁹. Codex Cumanicus'ta da görülen bu edatı Karamanlıoğlu Harezmi şiveleri arasında gösterir³⁰.

201b/14 *ķurla* [ayrıca 202a/8, 201a/14] < *ķur - la “defa, kez” Kıpçak sahasına mahsus edatlardan biridir. Daha ziyade *bir ķurla* olarak geçer³¹. Bu edat yanında aynı anlamda *yolı*, *kez* de görülür; ancak *ķurla* 3 defa kullanılırken *kez* ve *yolı* birer kere kullanılmıştır.

201b/16 *söklük* < *sö - k + lik veya sö - k + e - l + lik “hastalık”. Metinlerde *sökel*, *sögel*, *sögti* şekillerine rastlanmış³², ancak aynı kökten genişlediği düşünülen *söklük* şekline rastlanmamıştır.

202a/1 oğrı: Yazıda yuvarlak ünlülerin geniş veya dar oluşları maalesef belli olmamaktadır. Biz de bu kelimedede daha önce okunan metinlere dayanarak o'lu şekli tercih ettik³³.

202a/6 *neşe* / *nişe* (Aþn) < ne + çe Yalnız EH ile TZ'de geçen *neşe* sözcüğünün EH'de Türkm. olduğu ve “nelük” karşılığında kullanıldığı kaydedilmektedir³⁴. Metinde “şey, ne” anlamındadır.

Çalışılan metinde *nese* < ne ise “*nesne*, *şey* [202a/1]” ile aynı anlamdadır. Bu kelimedede belki de bir yazım hatası vardır.

202a/8 *kingez* (كِنْكَز) < *king + e - z “geniş, ferah” anlamında. Bu *king* kökünden türediği düşünülen *kenğes* / *kenge:z*³⁵, *king*³⁶ (D.L.T.: 68), *kenği*³⁷,

²⁸ Prof. Dr. Recep Toparlı, Prof. Dr. Sadi Çögenli, Doç. Dr. Nevzat H. Yanık, *El-Kavâninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara 1999, s. 103.

²⁹ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul 1974, s. 93.

³⁰ Fattah Abdullayev, *Özbek Tilinñ Horezm Şevaları*, Taşkent 196, s. 191.

³¹ Necmettin Hacıeminoğlu, *a.g.e.*, s. 313.

³² Gerard Clauson, *a.g.e.*, s. 820; Besim Atalay (1970), *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara 1972, s. 290.

³³ Prof. Dr. Recep Toparlı, *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin*, TDK Yay., Ankara 1992, s., 577; Nuri Yüce, *a.g.e.*, s. 161.

³⁴ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 92.

³⁵ Gerard Clauson, *a.g.e.*, s. 734.

³⁶ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, T.D.K. Yayını, Ankara 1972, s. 68.

³⁷ Willi Bang Kaup (Çev. Şinasi Tekin), Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları, Erzurum 1980, s. 23, 44.

kenġil- v.b. kelimelere de bakarak e- ile fiil gövdesi, sıfat yapma fonksiyonu da olan -z ile genişlemiş olmalı. Mukaddimetü'l-Edeb'de kelime de bir ses hadisesin destekler mahiyette *kegeşlik* “kolaylık” şekli vardır³⁸.

202b/4 *köngil* < köngül [ayrıca 203a/5]. Bu kelime de **düzleşme** görülmektedir: Oğuzcada yuvarlak şekli kullanılan yağ-mur kelimesi de metinde düz şekildedir: *yağ-mır* [201a/10]; ancak bu kelimedeki ekin aşlının yuvarlak olup olmadığı konusunda kesin bir görüş söz konusu değildir³⁹. Kazakça, Nogayca gibi Kuzey grubu Türk şivelerinde kelimenin ikinci ünsüzü düzdür.

202b/11 *Her kim bu du‘ānı bilseler* Metinde cümlelerde ara sıra çoğul bir ifadeden sonra fiile de III. çoğul şahıs eki getirilmesidir.

202b/16 *Kim érse bu du‘ānı oġımaġa bilmez bolsa*. Bu cümlede Batı Türkçesinde belirtme durumuyla beraber kullanılan bil- fiili, metinde isim unsurunun yönelme durumu eki ile kullanılmaktadır.

203a/8 *esendi* < esen + di <* esen+lig. Bu kelime de teşekkül noktası bakımından -nl- > -nd- benzeşmesi düşünülebilir. -l- / -n- / -d- sesleri arasında nöbetleşme vardır ve Kazak, Kırgız Türkçeleri gibi Kuzey grubuna dahil olan şivelerin özelliğidir.

203a/8 *Münkir ve Nekir sorısından cavāb birmek* Cümlede Batı Türkçesinde yaklaşma durumuyla beraber kullanılan cevāp vermek isime ayrılma durumu eki ile bağlanmıştır.

³⁸ Yüce, a.g.e., s. 139.

³⁹ Hasan EREN, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 162-163.

SÖZLÜK

A

- 'acab** : (A.) şaşılacak, hayret
'a. kör-: şaşırmaq 201a/7
- 'acabā** : (A.) acaba
a. kııl-: şaşırmaq 201a/12
- 'acib** : (A.) şaşılacak 202a/6
- aç-** : açmak
ağız aç-: iftar etmek 200a/12
- ādemi** : (A.) insanoğlu, beşer
- 'āfiyetlik** : (< A. 'āfiyet + T. lik) huzur
202a/4
- 'afuv** : (A.) af
'a. kııl-: bağışlamak, affetmek
200a/1
- ağaç** : ağaç
- ağın-** : yükselmek
kökke ağın- 200b/1-2
- ağır** : ağır
- ağız** : ağız
a. aç-: iftar etmek 200a/11
- al-** : almak 202a/1
- al-** : almak (y.f.)
satun al- 202b/14
- 'aleyhi's-selām**:(A.) onun üzerine
selâmet olsun 199b/13
- 'aleyhi's-selāmu**:(A.) onun üzerine
selâmet olsun 202a/5-6
- 'Alī ibn Ebī Tālib**:(A.) (ö.i.) Hz. Ali
202 b/2-3
- altun** : altın 202b/15
- ana** : anne 200b/11
- anğa** : ona (III. t.ş.z.nin yaklaşma
durumu) 201a/15
- anda** : o zaman 202b/1
- andan** : 1. o an, o zaman, sonra
202b/10
2. ondan (III. t.ş.z.nin
ayrılma durumu) 203a/10
- andın** : o an, o zaman 199b/14
→andan 1.
- anı(n)g** : onun (III. t.ş.z.nin ilgi
durumu) 202b/6
- anlarnı** : onları (III. ç.ş.z.nin belirtme
durumu) 200a/6
- 'arş** : (A.) dokuzuncu gök 200a/13
- at** : ad, isim 199b/10
- uluğ at: esmâ-yı hüsnâ 202b/7
- 'avrat** : (A.) kadın 201b/8
- ay** : ay, senenin on ikide biri
201a/11
- ay** : (ü.e.) ey 200b/10
- ay-** : söylemek 200a/1→ ayıt-
- ayıt-** : söylemek, anlatmak,
açıklamak → ay- 202a/6
- 'azāb** : (A.) sıkıntı, eziyet
a. kııl- 201b/9
'a.+ı (gür 'a. körme-) 203a/9
- 'azāblu** : (< A. 'azāb + T. lu) azaplı,
ıstıraplı
'a. bol-: cezalandırılmak
202b/12
- āzād** : (F) kurtulmuş, hür
ā. bol- 200b/17
ā. kııl- 202b/15
- 'azze ve celle**:(A.) aziz ve celil olan
(Allah) 199b/16

B

- bar** : var
b. durur 202b/8
b. érse 201b/16, 201b/17,
202a/5
- bar-** : gitmek; ulaşmak

	ğāzīlīkka bar- 202a/10	bīzār bol- 202b/10
	uçmağka bar- 201b/1	borcu bol- 202a/7
barça	: bütün, her 203a/11	esendi bol- 203a/9
belā	:(A.) bela 203a/2	fāriğ bol- 200b/5
ber-	: vermek ; (y.f.)	imin bol- 200b/4
	rūzī ber- 199b/10	çalem bol- 200b/14
	mūzdin ber- 203a/1	keffāret bol- 200a/13
	ün ber-: seslenmek 200b/9	menğizer bol- 201a/12
	nuşret berür irdi 202a/11	midād bol- 200b/13
bēş	: beş → on bişinçi 201b/14	oğımağı bilmez bol- 202b/16
bil-	: bilmek; (y.f.) muktedir olmak	oğımış bol- 201b/4
	oğumağa bilmez bol-: okumaya muktedir olmak 202b/16	rağmat eçinde bol- 200b/3
bir	: 1. (b.s.) bir 200a/3	şefā‘at eçinde bol- 200b/7
	b. çurla 201a/14	tanuğ bol- 200a/8
	2. (sayı ismi) bir 202a/2	yazğuçı bol- 200b/15
	b. yolu: bir kez 201a/10	borc
bir-	: → ber- 201a/6	:(Sogd.) borç
birle	: 1. (s.ç.e.) ile 200a/15	b. bol- 202a/7
	kendü b. tut- 202b/17	boyun
	2. (b.e.) ile 202b/6	: boyun 203a/5
birlik	: birlik, teklik 200a/9	bu
birmek	: vermek → ber- cevāb bir- 203a/8	: 1. (i.s.) bu 200a/12→ mu 2. (işaret zamiri) bu 201a/13
Bi'smi'l-lāhi'r-rağmāni'r-rağim ve şalla'llāhu ‘alā Muğammedin	:(A.) Rahman ve rahim olan Allah'ın adı ile ve salat ve selām Hz. Muhammed'in üzerine olsun. 199b/9	Burağ
bitiglü	: yazılı 200a/14 (2)	:(A.)(ö.i.) Hz. Muhammed'in Mıraç'ta bindiği binek 201a/15
bitmeklik	: bitme, yok edilme 202a/4	büri-
bīzār	:(F.) rahatsız	: bükülmek, eğilmek 202b/5
bol-	:(y.f.) olmak 200b/11-12	
	azāblu bol- 202b/12	
	āzād bol- 200b/17	
		C
		cān
		:(F.) can 200a/16
		celle celālehu :(A.) Yüce olsun! 202b/12-13
		cevāb
		:(A.) cevap 202b/16
		sorusından c. bir- 203a/8
		Cibrāyil
		:(A.< Cebrā'il) (ö.i.) dört büyük melekten biri 201a/8→ Cibrīl
		Cibrīl
		:(A.< Cebrā'il) 200b/12→ Cibrāyil
		cihān
		:(F.) dünya 200b/4

cinnî : (A.) cin taifesinden olan
200b/15

Ç

çık- : ayrılmak, gitmek
ç-sam (dünyâdın çık-: ölmek)
200a/5

D

dağı : (c.b.e.) ve, ayrıca → tağı,
tağı
d. 202b/10

dağın : 1. bundan başka, ayrıca
201a/13
2. .....-dığı hâlde; bununla
birlikte 202b/11

döst : (F.) dost 200a/3

du'â : (A.) dua 200a/3

dünyâ : (A.) dünya 200b/13
dünyâdın çık-: ölmek 200a/4

E

Ebü Bekr-i şiddik: (ö.i.) Hz. Ebu Bekir
e. 202a/12

eç : → éç 200b/3
e.indeki 200b/14

éç : iç, içinde, -de (bulunma)
é.inde (raḥmat é. bol-:
korunmak, korumada olmak),
203a/11

é.inde (şefâ'at é. bol-) 200b/7

eger : (F.) (Cümle başı edatı)
şayet; her ne kadar 201b/9

egir : 202b/13, 202b/16 → eger

éki : iki 200b/4, 201a/2

eksilme- : eksilmemek 203a/10

Emîrî'l-mü'minîne 'alâ ibn Ebî Tâlib
: (ö.i.) Hz. Ali 199b/12

ér : erkek 201b/7

er- : imek (Cevherî fiil) → ir-, ér-
e.-dim 202b/1

ér- : imek (Cevherî fiil) → ir-, er-
é.-di 201b/4
é.-dim 199b/14, 202a/11

esendi : kolay

e. bol- 203a/8

evvel : (A.) önce 203a/2

eyer : eyer 201a/15

F

fârîğ : (A.) kurtulmuş, müsterih
f. bol- 200b/5

fazl : (A.) üstünlük, erdem

f. yet- 200b/16

feriştah : (F.) melek 201a/3

fermân : (F.) emir, buyruk 201b/4

G, Ğ

ğazîlik : (<A. ġazî + T. lık) gazilik
ğ.ka bar- 202a/10

gür : (F.) kabir. 200b/4

g. 'azâbı 203a/9

H, Ĥ, Ħ

ḥabar : (A.) rivayet 199b/11

ḥâcat : (A.) ihtiyaç 201a/1

ḥ.1 bol- 201b/17

ḥalîk : (A.) insanlar, halk 202b/13

→ ḥalḳ

ḥalḳ : (A.) insanlar, halk 201b/11
(2)

el-ḥamdü : (A.) Fatıha suresi 202a/2

ḥariş : (A.) hırslı, fazla istekli
199b/15

h̄arişlık :(<A. h̄ariş + T. lık) hırslılık
199b/16

h̄atm : (A.) hatim
h. kı1- 202b/2

hem : (F.) (b.e.) ve 200a/2

henüz : (F.) hiçbir zaman 200b/16

her : (F.) (b.s.) her
h. kim 200b/7
h. kim érse 203a/6

hiç : (F.) hiç 201b/8

I

inan- : inanmak 200a/9

inanma- : inanmamak 202b/9

İ

İbrāhīm : (ö.i.) Hz. İbrahim, Allah
dostu 201a/5

i.Makām: Kabe'nin bulunduğu
bölgedeki küçük bir bina
199b/13

iç : →éç
i. inde 202b/8

imām : (A.) imam 199b/11

imin : (A.) korkusuz
i. bol-: emniyet içinde
olmak) 200b/4
i. kı1-: → i. ol- 203a/2

ir : (F.) eğer, o hâlde 202b/6

ir- : imek (Cevherî fiil) →er-,
ér-
i.-di 202a/11

İsā : (ö.i.) Hz. İsa 201a/6

İsmā'il : (ö.i.) Hz. İsmail 202b/13

İş : iş, amel 200b/10

K, K̄

kaçan : (s.z.) ne zaman 200a/4

Ḳaf : (ö.i.) efsânevî dağ
Ḳ. Tağı 201b/12

ḳalem : (A.) kalem 200b/14

ḳamu : hep → ḳamuğ 201b/13

ḳamuğ : 1. (b.s.) her → ḳamu 201b/3
2. (z.) tamamen 200b/15
ḳ. (ḳ. türlü) 200a/13

ḳankı : (s.z.) hangi 202a/13

ḳapuğ : kapı 200a/15

ḳarındaş : ḳardeş 200a/1

ḳaygu : endişe, dert, elem; başa
gelen musibet 201b/16
ḳ.+sı (ḳ. yaz-: günahı yazılı
olmak) 201a/1

keffāret : (A.) bir günaha karşı
tutulmak üzere yapılan veya
tutulan şey
k. bol- 200a/13

kel- : gelmek 201b/4
ün kel- 201a/17

keltür- : getirmek 201a/15

kendü : kendi 202b/14
k. birle: beraber, kendisiyle
203a/7
k. birle tut-: üzerinde taşımak
202b/17

kerek : gerek, ister 201b/7-8

keter- : gidermek, yok etmek
201b/17

kevür- : girdirmek, sokmak
k.-gil 201b/5

kez : kez, defa 201b/3

ḳıl- : (y.f.) etmek
‘acābā ḳıl- 201a/12
‘afuv ḳıl- 200a/1
azād ḳıl- 202b/15
h̄atm ḳıl- 202b/2
imin ḳıl- 203a/2
ḳonşı ḳıl- 201b/6

	namāz kı1- 202a/1		boyuna kötür-: boyuna
	revā kı1- 201a/2		kaldırmak, boyuna takmak
	rūzī kı1- 202a/3		dolayısıyla yüksekte tutmak
kılma-	:(y.f.) etmemek		203a/5
	‘azāb kı1- 201b/9	kul	: kul 201b/3
kıyāmat	:(A) kıyamet 201a/12	kul hüva'l-lāhu aḥadu: (A.) İhlās suresi	202a/2
	ķ. küni 200a/14	Ḳur'an	:(A.) Kuran 202a/17
kız	: kız	ķurla	: defa, kez
	oğul-kız: evlat 201b/17		bēş ķ.201b/14
kızıl	: kızıl 201a/16		bir ķ. 202a/8
kim	:(s.z.) kim 202b/4	küç	: güç 200b/1
	her kim 200b/7	kün	: gün 199b/13
kim	: 1. (b.z.) ki 202b/9		ķıyāmat k.) 201a/11
	2. çünkü 200b/11	kürtü	: saf, temiz ; imanlı
kim érse	: kimse 203a/4-5		k. köngil: saf, temiz gönül.
	her kim érse 203a/6		Mec. inanarak, yürekten
kingez	: kolay 202a/8		202b/4
kişi	: kişi 201a/1		
ķonşı	: komşu		
	ķ. kı1- 201b/6		
ķoydur-	:yerleştirmek, <i>mec.</i> Gömmek		
	203a/7-8	maķām	:(A.) durulan yer, makam
kök	: gök, gök yüzü 203a/3		m.ında érdim (→ ibrahīm)
	k. ağın-: göğe yükselmek		199b/13
	200b/1	maḡa	: → men
köni	: doğru, iyi	Medīne	:(ö.i.) Medine 199b/11
	k. köngili birle: iyi niyetle	Mekke	:(ö.i.) Mekke 199b/11
	203a/5	Melike'l-mevt: (A.) Azrail 200a/16	
köngil	: gönül	men	:(I t.ş.z.) ben 200a/3
	kürtü k. 202b/4		maḡa: bana 200a/3
	köni k. birle: inanarak 203a/5	mengize-	: benzemek
köpük	: köpük 201b/10		m-r bol- 201a/11
kör-	: görmek 202a/14	midād	:(A.) mürekkep 200b/13
	k-er men ki: biliyorum ki,	Mikāyil	:(ö.i.) dört büyük melekten
	eminim ki 202b/3		rızkların bölünmesiyle
körme-	: görmemek		görevli olanı 201a/5
	gür ‘azābın kör- 203a/9	min-	: binmek 201b/1
kötür-	: kaldırmak, yukarıda tutmak	mu	:(i.s.) bu → bu 201a/4

M

mu'âf	:(A.) ayrı tutulmuş, başışlanmış 200b/5		
Muhammed	:(ö.i.)Hz.Muhammed 199b/15	oğul	: evlat o.-kız: evlat 201b/17
muğarreb	:(A.) yakın 201a/1	oğı-	: okumak →oğu- 201b/14 su üzere oğı- 202b/6
munlar	: → mu	oğımak	: okumak → oğu- <i>oğumağa bilmez bol-</i> : okumaya muktedir olmamak 202b/16
Müsâ	:(ö.i.) Hz. Musa 201a/6	oğu-	: okumak → oğı- 202a/10-11
mü'min	:(A.) İslâm dinine inanmış, müslüman 200a/15	ol	:(i.s.) o 202b/6
Münkir	:(ö.i.) mezarda soru soracak olan iki melekten biri M. ve Nekir 203a/8	on	: on 202a/2
mürsel	:(A.) (kitap) gönderilmiş 201a/3	on beşinçi	: on beşinci 200b/8
müslimân	:(A.) müslüman 202b/11	on dördünçi	: on dördüncü 201a/11
müzd	:(F.) mükafat, sevap bol- 202b/15 m. bir- 203a/1	on üçünçi	: on üçüncü 200a/10
		'Osman ibn 'Affan	:(ö.i.) Hz. Osman 202a/16-17
		ot	: ateş tamuğ otı 200b/5

N

namâz	:(F.) namaz n. kııl- 202a/1
ne	:(s.z.) ne 201a/1
Nekir	:(ö.i.) Mezarda soru soracak olan iki melekten biri Münkir ve N. 203a/8
nese	: şey 202a/1
neşe	: şey 202a/6
ni'met	:(A.) nimet 203a/10
niyyet	:(A.) niyet 202b/6
nuşret	:(A.) başarı; yardım n. bér- 202a/11

O

oğlan	: evlat <i>mec.</i> : soy 202b/14
oğrı	: gizli

Ö

öçür	: öc, intikam, zulüm 203a/4
öğret-	: öğretmek 202b/1
öğretme-	: öğretmemek 202b/11-12
öğüt	: öğüt, söz ö. tut-: öğüt tutmak, sözünü hatırlamak 202a/12
öl-	: ölmek 203a/7
ölüm	: ölüm 200b/5
'Ömer ibnül-Hattâb	:(ö.i.) Hz. Ömer 202a/14
'ömr	: ömür, hayat 201a/14
ötemek	: ödemek 202a/8

P

perî	:(F.) peri 200b/14-15
-------------	-----------------------

peygâmbâr : (F.) elçi, peygamber; Hz. Muhammed 202b/1
peygâmbârlık: peygamberlik 200a/9

R

Rabbî : (A.) Rabbim
yâ r. 201b/2
rağıya'l-lâhu 'anhu: (A.) Allah ondan razı olsun. 202b/3
rahmat : (A.) koruma, rahmet
203a/11
r. eçinde bol- 200b/3
ramazân : (A.) ramazan (ayı) 200b/7
rek'at : (A.) rekâat 202a/2
revâ : (F.) uygun
r. kııl-: uygun görmek, tensip etmek 202a/5
Rıdvan : (ö.i.) Cennetin kapıcısı olan büyük melek 201b/4
rûze : (F.) oruç
r. tut- 200a/11
rûzî : (F.) rızık, nasip, kısmet
r. bérgen: Rahman 199b/10
r. kııl- 202a/3

S

sağ : sağ 201b/15
saķış : sayı 201b/10-11
sańga : → sen
satın : satın
s. al- 202b/14
sevâb : (F.) sevap 201a/4
savçı : elçi, peygamber 201b/6
sen : (II.t.ş.z.) sen 201b/2
sańga: sana 202a/6, 200a/7
seni: seni 201b/15
seni(n)g: senin 199b/15
seni : → sen

seni(n)g : → sen
soru : soru 203a/8
söklük : hastalık 201b/16
su : su 202b/6
sultân : (A.) sultan, hükümdar
203a/4

Ş

şefâ'at : (A.) birinin suçunun affı için aracılık ve iltimas 200b/7

T, T

tağ : dağ 202b/4
t. büri- 202b/5
Kaf t. 201b/12
tağı : (b.e.) ve, hem de → taķı,
dağı
202b/9
taķı : (b.e.) ve, ve de, yine, ayrıca,
.....le birlikte, bundan başka
→ tağı, dağı
203a/6
ve t. 200a/8
tamla : damla 201b/10
tamuğ : cehennem 200b/17
tanuķ : tanık
t. bol- 200a/8
Tebâreke ve ta'âlâ: (A.) Mübarek ve yüksek olsun! 202b/17
teginçe : (s.ç.e.) -e kadar, → tiginçe
kıyâmatğa t. 203a/10
tegre : etraf, çevre 200a/13-14
Tengri : Allah 202b/12
ti- : demek, söylemek 200b/12
tige : (s.ç.e.) diye, diyerek 201b/6
tiginçe : (s.ç.e.) -e kadar → teginçe
200b/3, 200b/16

tigme	: her 202a/1
tik	:(benzetme edatı) gibi 201a/11
tilemek	: istemek 199b/15
tingiz	: deniz 201b/9
toğ-	: doğmuş t.+mış 200b/11
tört	: dört 202a/1
tur- (1)	: durmak 202b/6
tur- (2)	:(y.f.) -d ^o r →dur- 200a/14
tut- (1)	: kabul etmek, benimsemek kendü birle tut-: beraberinde tutmak, üzerinde taşımak 202b/17 öğütün tut-: iyice düşünmek 202a/12
tut- (2)	:(y.f.) tutmak rûze tut- 200a/11
tün	: gece 201a/11
türlü	: türlü, çeşitli 203a/6 kamuğ t. 200a/13
tüş	: rüya t. kör- 202a/14

U

uçmak	:(<Sogd.) cennet 201b/5 u.ka (u.bar-) 201b/1
uluğ	: 1. ulu, en büyük, yüce 202b/7 2. çok 202b/12
unut-	: unutmak 202a/17

Ü

üçün	: için, ...-den dolayı 202b/7
ümmet	:(A.) bir peygambere inanıp bağlanan topluluk 201a/9
ün	: ses ü. bir-: seslenmek 200b/9

üzre	: ü. kel- 201a/17 : üstüne 202b/5 (2)
-------------	--

V

Vakıt	:(A.) vakit, zaman → vaqt 203a/11
vaqt	:(A.) vakit, zaman 202a/13
ve	:(F.) (b.e.) ve 203a/9 v. taqı 200a/8

Y

ya	:(b.e.) ya, veya 202a/1
yā	:(F.) (ü.e.) ey 202a/6
ya ..... ya	:(k.d.e.) ya .... ya 201b/16-17
yağmır	: yağmur 201b/10
yākūt	:(A.) yâkut, değerli bir süs taşı 201a/16
yan	: taraf y. yat- 201b/15
yangala	: yenice, henüz y. toğmişça 200b/11
yangalaşla-	: yeni baştan ele almak, tazelemek. 200b/11
ya'ni	:(A.) (b.e.) yani, çünkü kim y. 200b/11
yapraq	: yaprak y.ı 201b/10
yarlığa-	: şefkat göstermek, bağışlamak →yarlıka- 200a/6 y-ğan (= rahim) 199b/10
yarlıka-	: lutfetmek, şefkat göstermek → yarlığa- 199b/16
yaruklık	: parlaklık 201a/10
yaşıl	: yeşil 201a/16
yat-	: yatmak yanın yat- 201b/15
yavulağ	: pek, çok 199b/15

- yaz-** : yazmak
y-arsa (*kaygusu yaz-*: k. varsa, yazılı ise) 201a/1
- yazdur-** : yazdırmak 203a/7
y.-sa 202b/16
- yazguç** : yazıcı
y. bol- 200b/15
- yazuğ** : günah 200a/13
- yegrek** : daha iyi
y. bil- 201b/2
- yetme-** : ulaşmak, erişmek
fazlına yet- 200b/16
- yetmiş** : yetmiş 202b/13
- yir** : yer 203a/2
- yolu** : kez, defa
y. (bir y.) 201a/10
- yügen** : dizgin, gem 201a/16
- yüz** yüz, çehre 201a/10
- yüz mi(n)g** : yüz bin 203a/1
- Z**
- zâlim** : (A.) zalim 200b/5, 203a/3
- zümerced** : (A.)zümrüt 201a/16

Kısaltmalar ve Kullanılan İşaretler

()	:Yazılması gereken ses
<>	: Metne ilâve
→	: Bakınız, karşılaştırınız
A.	: Arapça
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.e.	: Bağlama edatı
b.s.	: Belirsizlik sıfatı
b.z.	: Bağlama zamiri
:	: Cilt
c.b.e.	: Cümle başı edatı
CAJ	: Central Asiatic Journal
F.	: Farsça
Haz.	: Hazırlayan
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
i.s.	: İşaret sıfatı
k.d.e.	:Karşılaştırma ve denkleştirme edatı
KKZLT	: El-Kavânînü'l-Küllîyy Li-Zabt'l-Lügati't-Türkiyye
ö.i.	: Ö.i.
s.	: Sayfa
s.ç.e.	: Son çekim edatı
Sogd.	: Sogdca
s.z.	: Soru zamiri
T.	: Türkçe
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDED	: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TM	: Türkiyat Mecmuası
t.ş.z.	: Teklik şahıs zamiri
ü.e.	: Ünlem edatı
v.b.	: Ve başkaları
WZKM	:Wiener Zeitschrift für die Kunde des Mongenlandes
y.f.	: Yardımcı fiil
z.	: Zarf

K a y n a k ç a

- ABDULLAYEV, Fattah, *Özbek Tiliniñ Horezm Şevaları*, Taşkent 1961.
- AKARSU, Dr.Kâmil, *Rumelili Za'îfi Hayatı, San'atı, Eserleri ve Dîvânından Seçmelre*, İstanbul 1993.
- ATA, Dr. Aysu, *Nehcü'l-Ferâdis Dizin-Sözlük*, Ankara 1988.
- ATALAY, Besim, *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara 1970.
- DEMİRCİ, Jale, "Memlük-Kıpçak Edebiyatına Katkılar", *Türkoloji X*, Ankara, 139-142.
- ECKMANN, János, "Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair", *TDAY Belleten* 1964, Ankara 1965, s. 35-41.
- ERASLAN, Kemal, *Eski Türkçede İsim-fiiller*, İstanbul 1980.
- İNAN, Abdülkadir, "XIII-XV Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Hâlis Türkçe' ", *TDAY Belleten* 1953, Ankara 1953, s. 53-71.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994.
- KAUP, Willi Bang (Çev. Şinasi Tekin), Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları, Erzurum 1980.
- KOMİSYON, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizin*, T.D.K. Yay., Ankara 1972.
- KURIŞCANOV, A.K., *Kitâb Mecmû' Tercümân Türkî ve 'Acemî ve Mağulî ve Fârisî*, Alma-Ata 1970.
- MEREDİTH-OWENS, G.M., *Tezkere of 'Aşık Çelebi*, London 1971.
- MOLLOVA, M. Sofia, "Le Persan des Comans et la Valeur de Certaines Lettres dans le Codex Cumanicus", *WZKM* 78, Wien 1988.
- NEV'Î, *Divan*, (Haz.: Dr. Mertol Tulum, M. Ali Tanyeri), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1977.
- STEİNGASS, F., *Persian-English Dictionary*, 3. baskı, Beirut 1975.
- TEKİN, Prof. Dr. Talat, *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Ankara 1975.
- , "Notes on Some Altaic Harnessing Terms", *CAJ*, 25, Wiesbaden 1981, s. 121-130.
- EZ-ZEMAŞARİ el-Hvârizmî, *Mukaddimetü'l-Edeb*, (Haz.: Nuri Yüce), Ankara 1988.

“DU‘Ā’ŪS-SEYFĪ WRITTEN IN MEMLUK KIPCHAK DIALECT”

Abstract

The pamphlet titled Du‘ā’Ūs-seyfī possibly written by the Ebû Abdullah Muhammed Dimyatî could be accepted in Memluk Kipchak dialect. This text confirms the existent knowledge on the Memluk Kipchak dialect since written in vowel points rather than providing new information. Also, the beliefs related to the Du‘ā’Ūs-seyf are forwarded for consideration, which used very often in the old literature together with its importance for language point of view.

Keywords

Memlûk Kıpçakçası, Du‘ā’Ūs-seyfî, Ebû Abdullah Muhammed Dimyatî.

Türk Dünyasının Ortak Türküleri-2
NEYLERSİN

Selahittin TOLKUN*

ÖZET

Türklük âlemi, çok geniş bir coğrafyaya yayılmasına ve bir çok irili ufaklı gruplara bölünmesine mukabil, dil ve soy birliğinin dışında kültür unsurları bakımından da birlik sergiler. Bu kültür unsurlarından birisi de türkülerdir. Bu türkülerde, söyleyiş ve ezgi yönünden topluluktan topluluğa veya bölgeden bölgeye farklılıklar görülebilir. Ancak konu ve türkülerde yer alan unsurlar veya yöntem bakımından benzerlik hatta birliktelik görülür.

Anahtar kelimeler:

Neylersin Türküsü, Anadolu, Azerbaycan, Karakalpak, Kırgız, Özbek.

Giriş:

Türklük âlemi denince kastedilen kuru bir soy birliği değil, bu soy birliği neticesinde ortaya çıkan kültür birliğidir. Özellikle Sovyetlerin yıkılmasından sonra, Türk dünyasının birliğini işleyen pek çok çalışma yapılmış ve hâlen yapılmaktadır. Türk toplulukları arasında uzun zamandan beri hem coğrafyadan, hem de siyasî yapılanmadan kaynaklanan bir takım kopukluklar, farklılıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak yapılan araştırmalar göstermiştir ki her şeye rağmen hâlâ dil ve kültürde büyük bir birlik devam etmektedir.

Bu yazıda, söz konusu birliğin delillerinden olan bir türkü incelenecektir. Bu türküde ortak temalar o kadar çoktur ki varyantlar okunduğunda ayrılığın daha ziyade bir takım şive söyleyişlerinden ibaret olduğu

---

* Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / slahattin.tolkun@emu.edu.tr

görülür. Buna benzer bir çalışma daha önce tarafımdan *Bir* dergisinde “Türk Dünyasının Ortak Türküsü: Yar-Yar” başlığıyla yayımlanmıştır.¹

Neylersin Türküsü

Bu makalede, diğer Türk topluluklarına ait kaynaklara ulaşamadığı için yalnızca Türk dünyasının güney şeridinde yaşayan Anadolu, Azerbaycan, Özbek, Kırgız ve Karakalpak Türklerinde ortak olan bir türkü ele alınmıştır. Bu topluluklarda bu türkünün bulunması, aynı zamanda türkünün tarihî derinliğinin olduğunu da göstermektedir. Anadolu Türklüğünün Balkan, Kıbrıs ve Kerkük Türklüğüyle; Özbeklerin Uygurlarla; Kırgız ve Karakalpakların Kazak ve Tatarlarla yakınlıkları dikkate alındığında, türkünün başka topluluklarda da bulunması muhtemeldir. Ayrıca bu çalışmada yazılı kaynaklardan yararlanılmıştır, sözlü kaynaklarda sözkonusu türkünün başka varyantları da bulunabilir.

Türküde redif olarak, Anadolu'da *neylersin*, *neynersin* ve *ne dersin*, Azerbaycan'da *néylersen*, Kırgızlarda *kantesin*, Karakalpaklarda *ne dersin*, ve Özbeklerde *qaytasan* ve *néytesen* kelimeleri kullanılmaktadır. Genel olarak *neylersin* kelimesi veya eş anlamlısı redif yaygın olarak kullanıldığı için, çalışma *Türk Dünyasının Ortak Türküleri-2 Neylersin* diye adlandırılmıştır.

Türkünün Muhtevası

Türkülerde veya diğer anonim edebiyat ürünlerinde şekil değiştirme / don değiştirme motifine sıkça rastlanır. Bu şekil değiştirmeler değişik sebeplerdendir. Bunlar içinde en güçlü olanı felâketlerden, tehlikelerden kaçmak için şekil değiştirmek istenmesidir (Örnek: taş kesilme motifi). Türk Dünyası efsanelerinde değişme motifini inceleyen Metin Ergun, efsanelerde kişilerin canlı veya cansız üstün bir güç tarafından cezalandırılmadığını yahut da bir felâketten kurtulmak için başka bir varlığa dönüştüğünü söylemektedir.² Ayrıca başka bir varlığa dönüşme düşüncesinin, *don değiştirme* adıyla Anadolu Alevî-Bektaşî kültürünün önemli bir unsuru olduğu görülmektedir.³

¹ Selahittin Tolkun, “Türk Dünyasının Ortak Türküsü: Yar-Yar”, *Bir Dergisi*, İstanbul 1996, VI, 167-199.

² Metin Ergun, *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi I. Cilt İnceleme*, TDK Yayınları: 690, Ankara 1997, s. 191.

³ İsmail Onarlı, “Alevilik Nedir?”, 2002, s.4. <http://www.geocities.com/ehlibeyt2002/html>

Neylersin türküsünün ana teması; kızın, kendisini oğlandan kurtarmak veya ona üstün gelebilmek için ele geçirilemeyecek bir varlığa; oğlanın ise, derhâl bu yeni varlığı ele geçirebilecek başka bir varlığa dönüşmek istemesidir. Burada dikkat çeken nokta, Anadolu I., III. ve IV., Azerbaycan ve Kırgız varyantlarında kız hemen daima pasiftir. Dönüşmeyi istediği varlıklar hep kaçmak maksatlıdır. Fakat Anadolu II., Özbek ve Karakalpak varyantlarında kız da en az oğlan kadar aktiftir. Karşısında kendisini ele geçirmeye çalışan oğlana karşılık, kız da oğlanı yok edecek kadar kudretli mahlûka dönüşmeyi arzulamaktadır. Eski Türk hayatının yer yer tasvir edildiği destanlarda -meselâ, Dede Korkut hikâyelerinde olduğu gibi- genç kızların da erkekler kadar aktif olduğu görülmektedir. Bu konuda Mehmet Kaplan, *Dede Korkut Kitabında Kadın* başlıklı yazısında, yaşadığımız medeniyet devrelerine göre Türk edebiyatında kadını inceleyerek, İslâmiyet'ten önce ve göçebelik devrinde kadının, bu devrin ideal erkek tipi olan Alp tipine yaklaştığını, at binerek, ok atıp kılıç kullandığını söylemektedir.⁴ Ancak yabancı kültürlerin, özellikle dinin etkisiyle ve coğrafyanın değişmesiyle kadın tipleri arasında farklılıklar çıkmıştır. Varyantlarda Anadolu'dan Doğuya gidildikçe, kızın daha da aktifleştiği görülmektedir.

Neylersin türküleri, aslında bir destandan parçalar olabilir. Tıpkı, bir çok Türk topluluğunda gelin türküsü olarak söylenen *yar-yar*, Dobruca Tatarları ve Karakalpaklarda *Bozcigit* destanının bir bölümünde geçmesi gibi, bu türkünün Karakalpak varyantı *Koroğlu* destanından bir parçadır.⁵

Türkü genel olarak kim oldukları belirsiz bir kızla delikanlı arasında söylenmektedir. Fakat Anadolu I. varyantında kız Adile, oğlan yalnızca ağa olarak adlandırılmaktadır. Karakalpak varyantında şahıslar daha da netleşmektedir. Burada kızın adı Kırmandeli, oğlan ise Koroğlu'dur.

Türkünün muhteva bakımından dikkati çeken bir yönü, bazen unuttulan bir bölümün karşılığının diğer varyantlarda ortaya çıkmasıdır. Örnek: Yere saçılan darıyı yiyen tavuğa / güvercine / keklige, Azerbaycan ve I.-III. Anadolu varyantında bir şey olmazken, bunlar II. Anadolu varyantında *yavru şahin*; IV. Anadolu varyantında *konur gözdü tülkü* “konur gözlü tilki”; Özbek varyantında ise *algır kuşlar* “alıcı kuşlar” veya *şagal* “çakal” tarafından yenilmektedir.

⁴ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul 1997, s. 41-44.

⁵ Selahittin Tolkun, a.g.m., s. 176-178.

Sandık motifinin görüldüğü bazı varyantlarda da, kız sandığı elma olarak girmekte ve erkek sandığı açarak elmayı yemektedir. Bazılarında ise kız sandıktan bezekli gelin olarak çıkmaktadır. Sandıktan gelinin çıktığı kimi varyantlarda türkü mutlu sonla biterken, diğerlerinde hikâyeye yarım kalmaktadır. Benzer şekilde Karakalpak varyantının sonunda da bir vuslat vardır. Buradan yola çıkarak öteki varyantların unutulmuş bölümlerinde bu vuslat kısmının olduğu söylenebilir. Kızın, delikanlıya galebe çalacak daha üstün bir varlığa veya kaçabileceği başka bir varlığa dönüşme arzusu, aslında oğlanı sevmediği, onunla olmak istemediği için değildir. Kız, gerçekte oğlanı sevmekte ancak onunla vuslat için bile bir mücadele olmasını istemektedir. Zaten bu sebeple III. Anadolu, I. Özbek ve Kırgız varyantlarında türküye ilk olarak kız başlamaktadır.

Ortak Mazmunlar

Türkülerde iki tür ortak mazmun bulunmaktadır. Birinci kısım bütün türkülerde görülen benzetmelerdir. Bunlar *kuş ve avcı; yere saçılan darı ve bunu yiyen hayvan (tavuk-güvercin-keklik); bu hayvanı kıran yırtıcı hayvan (köpek, çakal vs.); balık ve tor atan avcı* vs. Türkülerde bu dönüşmeler, sistematik olarak ortaklık göstermektedir.

İkinci kısım ortaklıklar ise genel olmaktan ziyade mahallîdir. Bunlar birbirine yakın olan Türk toplulukları arasında görülmektedir. Bu gruba örnek olarak, ölümle ilgili şahıs veya olaylar *-cansız mürde, Azrail, kabir, kabir kazıcı* gibi-; *hasta, sandık, kızıl elma, kıvılcım* vs. gösterilebilir.

Bazen benzetmenin birinci kısmı aynı, ikinci kısmı farklı olabilir. Meselâ, II. Özbek varyantında kız hasta olunca delikanlı doktor olmakta, aynı durumdaki II. Anadolu varyantında soru soran hasta olunca, cevap veren Azrail olmaktadır. Yalnız Karakalpak varyantında diğer birçok varyantta görülen ortaklıklardan alıcı kuş ve av motifi ile üslup dışındakiler görülmemektedir. Aşağıda değişik Türk topluluklarındaki *neylersin* türkülerinde kahramanların benzetmek istedikleri varlıkların tablosu verilmiştir:

<i>Benzetilen</i>	<i>Anadolu</i>	<i>Terekeme</i>	<i>Azerbaycan</i>	<i>Karakalpak</i>	<i>Kırgız</i>	<i>Özbek</i>
Anahtar	+	kilid	açar			
Avcı	+	+	+		+	+
Azrail	+					+
Azrail	+					+
Bahçıvan		bağmançı				
Balık	+				+	+
Bayramcı					+	
Ceset						+
Ceylan	+	+	+		dağ koyunu	
Civcivli tavuk	güvercin	+	+		horoz	+
Çoban	+					+
Darı	+	+	+		+	+
Deve				+	+	
Gelin		+	+			
Güvey		gosgodur oglan	geşeng oglan		+	Savcı (görücü)
Hasta	+					+
Haşarat					+	
Kabir kazıcı						+
Kaplan						+
Kıvılcım			+			
Köstebek						+
Kuş	+	+	+	Sona	boz turgay	+
Leylek		+				
Nar ağacı	alma	gızıl alma	gızıl alma			
Poyraz	+					
Sandık		+	+			

Sulu sephen	+					
Şahin	+	doğan		laşın	kartal	algır kuş
Tabip						+
Tazı		+				köpek
Tilki		+			+	çakal
Yılan		şahmar				+
Yırtıcı kedi						+

Şekil Özellikleri:

Neyleysin türküleri çoğunlukla manzumdur. Kırgızlarda manzumluk zayıflamış olup, mensurla manzum arasındadır. IV. Anadolu varyantı ise mensurdur; ancak biraz aşağıda da görüleceği gibi ekleme kelimeler çıkarıldığında bu metin de manzum olmaktadır. Manzum olan varyantlarda hâkim olan nazım birimi dördlüktür. I. Anadolu varyantı manilerden oluşmuştur. Diğerleri *deyişme* tarzındadır. III. Anadolu varyantı 8+8'lik beyit şeklindedir; ancak bu varyant, ölçüsü 8'lik dördlükler hâline getirilebilir. Örnek:

Ben bir avuç darı olup	Sen bir avuç darı olup
Yere dökülecek olsam	Yere serpilecek olsan
Goy beni nice neyleysin,	Ben bir güzel toyuk olup
Sen beni nice neyleysin?	Seni de yersem neyleysin?

I. Özbek varyantının giriş kısmı dördlüklerden, kalanları üçlüklerden; II. Anadolu, Azerbaycan, II. Özbek ve Karakalpak varyantları ise tamamen dördlüklerden oluşur. Kırgız varyantında ise mısra sayısı bakımından belirli bir kaide yoktur. Bu varyantta eski Türk şiirinin bir özelliği olan mısra başı kafiye bulunmaktadır.

Türkülerin rediflerden oluşan kafiye örgüsü değişkendir. Anadolu, Azerbaycan ve Karakalpak varyantları kafiye bakımından diğerlerine göre daha gelişmiştir. I. Anadolu varyantı *aba*; II. Anadolu ile Azerbaycan varyantı *aaab*, III. Anadolu varyantı *ab*; I. Özbek varyantı *aab* veya *acb*, II. Özbek varyantı ilk dördlük *abcb* diğerleri *cdcb* ve Karakalpak varyantı da *aba ccca* şeklindedir. Kırgız varyantında mısra sayısı muhtelif olduğu için kafiye örgüsü de farklıdır.

IV. Anadolu (Terekeme) varyantı manzum değil, mensurdur. Ancak metnin, A. Caferoğlu tarafından ağız özelliklerini tespit etmek amacıyla derlendiği ve mısralar hâlinde değil de yan yana sıralanan cümleler şeklinde kaydedildiği unutulmamalıdır. Bu metin de aslında diğer varyantlar gibi manzum değildir. Zaten fazla ve ekleme kelimeler çıkarıldığında, bu

varyant da vezni çoğunlukla 8'lik olan üçlük ve dörtlüğe dönüşebilmektedir. Örnek:

Sen o bağa bağmançı olsan, narımı
yiyejek olsan, men bir ağılı şahmar
ollam, eliñi çalsam neynersen?

Sen bağa bağmançı olsan,
Narımı yiyejek olsan,
Men bir ağılı şahmar ollam,
Eliñi çalsam neynersen?

Türkülerin, I. ve II. Anadolu varyantı 7'li, III. varyant 4+4=8'li, Azerbaycan varyantı 8'li, I. Özbek varyantı 7'li veya 8'li, II. varyantı 4+3=7'li, Kırgız varyantında 9'lu hatta 11'li mısralar olmasına karşın genel olarak mısralar 7'li veya 8'li, Karakalpak varyantı ise genellikle 5+3=8 olmak üzere 8'li hece ölçüsündedir. Pir Sultan Abdal'ın nefesi 8'li, Aşık Veysel'ininki 11'li hece ölçüsündedir.

A n a d o l u V a r y a n t l a r ı

I. varyant: Anadolu'dan bir deyiş:⁶

Adilem sen nâ-çarsın
İnci mercan saçarsın
Dünya deniz olunca
Gülüm nere kaçarsın

Ağam derim nâ-çarım
İnci mercan saçarım
Dünya deniz olunca
Ben kuş olup uçarım

Adilem sen nâ-çarsın
La'l ü gevher saçarsın
Ben bir şâhin olunca
Yavrum nere kaçarsın

Ağam derim nâ-çarım
La'l ü gevher saçarım
Sen bir şâhin olunca
Ben yerlere kaçarım

Adilem sen nâ-çarsın
La'l ü gevher saçarsın
Ben Azrâil olunca
Kuzum nere kaçarsın

Ağam derim nâ-çarım
İnci mercan saçarım
Sen Azrâil olunca
Ben cennete kaçarım

II. varyant: Bu varyant, A. Caferoğlu tarafından Divrikli Nuri Üstünses'ten derlenmiştir.⁷ Burada *Ruhla Cesedin Mücadelesi* diye bir başlık

⁶ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, İstanbul 2000, s. 286.

⁷ Ahmet Caferoğlu, *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, TDK Yayınları: 91, Ankara 1994, s. 93-94.

konulmuştur. Ancak metinden bu türkünün de diğerleri gibi bir kızla oğlanın karşılıklı atışması olduğu anlaşılmaktadır:

Sıval: - Ben bir dağda çoban olsam Sen bir yanıl alma olsun Dalını girmâ gelsem Gırsam dalını ne dersin?	Cevap: - Sen bir dağda çoban olsun Dalamı girmâ gelsen Ben bir ufah darı olsun Yere saçılısam ne dersin?
Sıval: - Sen bir ufah darı olsun Yere saçılmâ gelsen Ben bir gö göverçin olsun Bir bir toplasam ne dersin?	Cevap: - Sen bir gö göverçin olsun Beni toplamâ gelsen Ben bir yavru şahin olsun Gapsam galdırsam ne dersin?
Sıval: - Sen bir yavru şahin olsun Beni galdırmâ gelsen Ben bir sulu sepgen olsun Üstüne yağsam ne dersin?	Cevap: - Sen bir sulu sepgen olsun Üstüme yağmâ gelsen Ben bir gaba boyraz olsun Alsam aşursam ne dersin?
Sıval: - Sen bir gaba boyraz olsun Beni aşurmâ gelsen Ben bir ulu hasde olsun Ûruna (uğruna/önüne) yatsam ne dersin?	Cevap: - Sen bir ulu hasde olsun Ûruma (uğruma/önüne) yatmâ gelsen Ben bir ezrail olsun Alsam canını ne dersin?
Sıval: - Sen bir ezrail olsun Canımı almâ gelsen Ben bir cennet guşu olsun Cennete uşsam (uşsam) ne dersin?	Cevap: - Doldur hey aşım doldur İsder ağlat isder güldür İkimiz de beraber Cennette galsah ne dersin?
- III. varyant:* Bir başka derleyici olan Mehmet Özbek'in, Iğdır yöresinden derlediği varyantta türkü şöyle geçmektedir.⁸
- Kız: - Ben bir avuç darı olup yere dökülecek olsam
Goy beni nice neylersin, sen beni nice neylersin?
- Erkek: - Sen bir avuç darı olup yere serpilecek olsun
Ben bir güzel toyuk olup seni de yersem neylersin?
- Kız: - Ben bir güzel ceylan olup dağa da çıkacak olsam
Goy beni nice neylersin, sen beni nice neylersin?

⁸ Mehmet Özbek, *Folklor ve Türkülerimiz*, İstanbul 1975, s. 525-526.

Erkek: - Ben bir güzel avcı olup peşine gelecek olsam
Seni de vursam neylersin, seni de vursam neylersin?

Kız: - Ben bir güzel elma olup sandığa girecek olsam
Goy beni nice neylersin, sen beni nice neylersin?

Erkek: - Ben bir güzel açar olup sandığı açacak olsam
Seni de yesem neylersin balam seni de yesem neylersin?

IV. varyant: Doğu Anadolu'da yaşayan Terekemelere aittir:⁹

Gız: - Men bir ala ceyran olsam,
dağlara düşsem neynersen, çöllere
düşsem neynersen?

Oğlan: - Gız yavaş, sen bir ala
ceyran olsan, çöllere düşecek olsan,
men nüsübet (müsibet) oycu (avcı)
ollam, ceyranı vursam neynersen?

Gız: - Sen bir nüsübet oycu olsan
oğlan, ceyranı vurajağ olsan, men
bir guş olsam, havada uşsam
neynersen?

Oğlan: - Sen bir guş olsan ay gız,
havada uçajağ olsan, men bir doğan
ollam, guşuñu tutsam neynersen?

Gız: - Sen bir doğan olsan oğlan,
guşu tutajağ olsan, men bir nar
ağacı ollam, bağlarda pitsem
neynersen?

Oğlan: - Sen bir nar ağacı olsan ay
gız, bağlarda pitejek olsan, men bir
o bağa bağmançı ollam, narıñı yisem
neynersen?

Gız: - Sen o bağa bağmançı olsan,
narımı yiyecek olsan, men bir ağılı
şahmar ollam, eliñi çalsam
neynersen?

Oğlan: - Sen bir ağılı şahmar olsan,
elimi çalajağ olsan, meni bir haji
leyley ollam, şahmarı vursam
neynersen?

Gız: - Sen bir haji leyley olsan,
şahmarı vurajağ olsan, men bir
oyuç darı ollam, yere sepilsem
neynersen?

Oğlan: - Sen bir oyuç darı olsan ay
gız, yere sepilejek olsan, men bir
gurh cüceli touğ ollam darıñı yesem
neynersen?

Gız: - Sen bir cüceli touğ olsan,
darıyı yeyecek olsan, men bir
goñur gözdü tülkü ollam, cüceñi
gırsam neynersen?

Oğlan: - Sen bir goñur gözdü tülkü
olsan ay gız, men bir alaca tazı
ollam, tülküyü boğsam neynersen?

Gız: - Sen bir alaca tazı olsan,
tülküyü boğacağ olsan, men bir
gızıl alma ollam, sandığa girsem
neynersen?

Oğlan: - Sen bir gızıl alma olsan ay
gız, sandığa girejek olsan, men o
sandığa kilid ollam, almayı yisem
neynersen?

⁹ Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları*, TDK Yayınları: 62, Ankara 1995, s. 55-56.

Gız: - Sen o sandığa kilid olsan,
almeyi yiyejek olsan, men o öyde
bir gelin ollam, sallanıf gezsem
neynersen?

Oğlan: - Sen o öyde gelin olsan ay
gız, sallanıf gezejek olsan, men bir
gosgodur (koskoca) oğlan ollam,
beliñi sarsam neynersen?

A z e r b a y c a n V a r y a n t ı

Türkünün Azerbaycan varyantı şöyledir:¹⁰

Oğlan: -Sen bir ganadlı guş olsan, Kız: -Sen de bir gıgılcım olsan,
Göylere (göklere) uçacağı olsan, Meni yandıracığı olsan,
Men de gıgılcım olsan, Men bir ovuc darı olsam,
Seni yandırsam néylersen? Yére sepilsem néylersen?

Oğlan: -Sen bir ovuc (avuç) darı olsan Kız: -Sen bir cüceli toyug olsan,
Yére sepilecek olsan, Meni denleyecek olsan
Men cüceli toyug (tavuk) olsam, Men bir güzel céyran olsam
Seni denlesem (yiyecek) néylersen? Düzlere kaçsam néylersen?

Oğlan: -Sen bir güzel céyran olsan, Kız: -Sen bir mahir ovçu olsan,
Düzlere (kırlara) kaçacağı olsan Meni ovlayacağı olsan,
Men bir mahir ovçu (avcı) olsam Men bir gızıl alma olsam,
Seni ovlasam (avlasam) néylersen? Sandığa girsem néylersen?

Oğlan: -Sen bir gızıl alma olsan, Kız: -Sen bir paslı açar olsan
Sandığa girecek olsan, Sandığı açacağı olsan
Men bir paslı açar (kilit) olsam Men bezekli gelin olsam
Sandığı açsam néylersen? Sandıgdan çıhsam néylersen?

Oğlan: -Sen bezekli gelin olsan,
Sandıgdan çıkacağı olsan,
Men bir geşeng (güzel) oğlan olsam
Goynuna girsem néylersen?

¹⁰ Ehliman Ahundov, *Azerbaycan Folkloru Antologiyası*, Bakı 1968, s. 117-118.

Özbek Varyantları

I. varyant: Özbek Türkçesinde, türkünün iki varyantı bulunmuştur. Metinlerin biri Kiril, diğeri Arap harflidir. Kiril harfli varyantın başında türküyle ilgili şu rivayet de bulunmaktadır:¹¹ *Bir çoban koyunlarını sürüp bir büyük havuz kenarına gelmiş. Çobana âşık olan bir kız o sırada avucuyla su alıyormuş. Orada kendi gönül sırlarını açıklayıp çoban ile türküyle söyleşmiş. Bu türkü:*

Qız: - Yatıb - yatıb gep atsam, Qulaqlar salgın-a çopancan, Sarığa tarıǵ mén bolıb Açılıb kétdim-a çobancan.	Kız: - Yata yata laf atsam, Kulak ver, ey sevgili Çoban. Ben sarı darı olup Açılıverdim, ey sevgili Çoban.
Yigit: - Kénarda tarıǵ sén bolsañ Cöşeli keklik mén bolıb Téribler yésem qaytasan?	Delikanlı: - Sen kenarda darı olsan Civcivli keklik ben olup Derip de yesem neylersin?
Qız: - Cöşeli keklik sén bolıb, Alǵır quşlar mén bolıb, Alıblar yésem qaytasan?	Kız: - Civcivli keklik sen olunca, Alıcı kuş ben olup Alıp da yesem neylersin?
Yigit: - Alǵır quşlar sén bolsañ, Béayav avçı mén bolıb, Torga tüşürsem qaytasan?	Delikanlı: - Sen alıcı kuş olsan, Ben acımasız avcı olup, Tora düşürsem neylersin?
Qız: - Béayav avçı sén bolsañ, Körkelemuş mén bolıb, Toriñni késsem qaytasan?	Kız: - Sen acımasız avcı olsan, Ben bir köstebek olup, Torunu kessem neylersin?
Yigit: - Körkelemuş sén bolıb, Talǵıra pişek mén bolıb, Alıblar yésem qaytasan?	Delikanlı: - Sen bir köstebek olunca, Ben yırtıcı bir kedi olup, Alıp da yesem neylersin?
Qız: - Talǵır pişek sén bolıb, Qaralar köppek mén bolıb,	Kız: - Sen yırtıcı bir kedi olunca, Ben kara bir köpek olup,

¹¹ Tâstemir Turdiyev, *Şacärä*, Taşkent 1991, s. 32-33.

Bir künler salsam qaytasan?	<i>Başına işler açsam neylersin?</i>
Yigit: - Qaralar köppek sën bolsañ, Sarılar qaplan mén bolıb, Alıblar yésem qaytasan?	<i>Delikanlı: - Sen kara bir köpek olsan, Ben sarı bir kaplan olup, Alıp da yesem neylersin?</i>
Qız: - Sarılar qaplan sën bolsañ, Çayır mérgenler mén bolıb, Atıblar alsam qaytasan?	<i>Kız: - Sen sarı bir kaplan olsan, Ben usta bir avcı olup, Seni vursam neylersin?</i>
Yigit: - Çayırlar mérgen sën bolıb, Külçe ilan mén bolıb, Çaqıblar alsam qaytasan?	<i>Delikanlı: - Sen usta bir avcı olunca, Ben kıvrılmış yılan olup, Seni sokuversem neylersin?</i>
Qız: - Külçe ilan sën bolıb, Mürçege merban mén bolıb Avrablar alsam qaytasan?	<i>Kız: - Sen kıvrılmış yılan olunca, Ben karıncaya merban (anlamı bulun- namadı) olup, Siharleyiversem neylesin?</i>
Yigit: - Azrailim sën bolıb, Alla taala yar bolıb Buyruq qılmasa qaytasan?	<i>Delikanlı: - Sen Azrailim olunca, Allah teala yâr olup , Emir etmezse neylersin?</i>

II. varyant: Bu varyantta redif *qaytasan* kelimesidir. Bu kelime Türkiye Türkçesine hem *neylersin* hem de *dönersin* diye aktarılabilir. Her ikisi de metnin anlamına uygun düşmektedir. Özbek yazı dilinde *qayt-* “dönmek” anlamındadır. Ancak Özbek ağızlarında *qayt-* (< *qanday et-*) “nasıl yapmak, ne yapmak, neylemek” anlamında kullanılır. Ayrıca *Özbek Tilining İzâhli Luğatı*'nda *qaytay(i)n* “ne yapayım, ne çare” şeklinde kelime madde başı olarak verilmiştir. Bunun dışında Kırgız varyantında da *kantesin* “neylersin?” redifi kullanılmıştır Bütün bunlar dikkâte alınarak kelime *neylersin / dönersin* şeklinde aktarılmıştır.¹²

Yigit: - Özim kéldim yanıñge Bir gep soray néytesen	<i>Delikanlı: - Kendim geldim yanına Bir şey sorayım neylersin?</i>
--	---

¹² Ä. Qähhârov, *Özbék Xälq Qoşıqları* (Arap Harfli), Taşkent 1983, s. 43-45.

Baynıñ oğlı mén bolıb, Savçı qoysam néytesen?	<i>Ben zenginini oğlu olup, Görücü yollasam neylersin?</i>
Qız: - Baynıñ oğlı sén bolıb Savçı qoyar çağında Qattıq keşel mén bolıb Törde yatsam qaytasan	<i>Kız: - Sen zenginini oğlu olup, Görücü yollayacağın zaman, Ben ağır hasta olup, Baş köşede yatsam neylersin (dönersin)?</i>
Yigit: - Qattıq keşel sén bolıb Törde yatar çağında Hekim - tabib mén bolıb Başınge ötsen néytesen?	<i>Delikanlı: - Sen ağır hasta olup, Baş köşede yattığımda Ben hekim, tabip olup, Başıma geçsem neylersin?</i>
Qız: - Hekim - tabib sén bolıb Başınge öter çağında Cansız mürde mén bolıb, Görde yatsam qaytasan.	<i>Kız: - Sen hekim, tabip olup, Başıma geçeceğin zaman, Ben cansız ceset olup, Mezarda yatsam neylersin (/ dönersin)?</i>
Yigit: - Cansız mürde sén bolıb Görde yatar çağında Görkav beççe mén bolıb Görüni açsam néytesen?	<i>Delikanlı: - Sen bir cansız ceset olup, Mezarda yattığın zaman, Ben mezar kazıcı genç olup, Mezarımı açsam neylersin?</i>
Qız: - Görkav beççe sén bolıb Görni açar çağında Bir qap tarıq mén bolıb Saçılıb yatsam qaytasan	<i>Kız: - Sen mezar kazıcı genç olup, Mezarı açacağın zaman, Ben bir çuval darı olup, Saçılıp yayılısam neylersin (/dönersin)?</i>
Yigit: - Bir qap tarıq sén bolıb Saçılıb yatar çağında Cüceli tavuq mén bolıb Térib yésem néytesen?	<i>Delikanlı: - Sen bir çuval darı olup, Saçılıp yayıldığıın zaman, Ben civcivli tavuk olup, Derip yesem neylersin?</i>
Qız: - Cüceli tavuq sén bolıb Térib yéyer çağında Yürgen şaqal mén bolıb Qırıp kétsem qaytasan.	<i>Kız: - Sen civcivli tavuk olup, Derip yiyeceğın zaman, Ben yürüyen çakal olup, (Seni) kırıp gitsem neylersin (/dönersin)?</i>

Yigit: - Yürgen şaqal sën bolıb Qırıp kéter çağında Yatgen köppek mén bolıb Hav hav étsem néytesen?	<i>Delikanlı: - Sen gezen çakal olup, (Beni) kırıp gideceğin zaman, Ben yatan köpek olup, Havlasam neylersin?</i>
Qız: - Yatgen köppek sën bolıb Hav hav éter çağında Suvda balıq mén bolıb Çökib kétsem qaytasan	<i>Kız: - Sen yatan köpek olup, Havlayacağın zaman Ben suda balık olup, Dalıp gitsem neylersin (/dönersin)?</i>
Yigit: - Suvda balıq sën bolıb Çökib kéter çağında Tor taşlagen mén bolıb Uşlab alsam néytesen?	<i>Delikanlı: - Sen suda balık olup, Dalıp gideceğin zaman, Ben bir tor atan olup, Yakalasam neylersin?</i>

KIRGIZ VARYANTI:

Türkünün Kırgız varyantının nazım birimi belirsizdir. Dikkati çeken mısra başı kafiye, akla hemen acaba sebebi, “Kırgızların hâlen modern şiirde dahi eski kafiye geleneğini korudukları için midir?” yoksa “Bu türkü çok eski zamanlara kadar mı gitmektedir?” sorularını getirmektedir. Üstelik mısra sayısının fazlalığı da Kırgız destanlarındaki karşılıklı uzun atışmaları çağrıştırmaktadır. Gerçekten de türkünün diğer varyantlarında kızla oğlan aynı sayıdaki mısralarla söyleşirken, bu varyantta tıpkı Kırgız destanlarındaki atışmalarda olduğu gibi mısra sayıları belirsizdir. Yine destanlarda, destanın ait olduğu kavmin yaşayış tarzı anlatıldığı gibi, Kırgız varyantında da bu toplumun göçebe hayatı, bu hayatla ilgili taşınma ve göçebeliliğin esas unsurları olan hayvanlar ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.¹³

Kız, Cigittin Aytışı

Kız: - Atakem Alay ketkende,
Enekem üydü çeçkende,
Ceti atanga cük artıp,
Cetelebey, bek artıp.
Altı atanga cük artıp,
Aldı, kiynin bek artıp.
Ak dayra keçip, col tartıp,
Alayga ketsem, kantesiñ?

Kız ve Delikanlının Atışması

Kız: - Babacığım Alay'a gittiğinde,
Anneciğim evi (çadırı) çözdüğünde,
Yedi kısırlaştırılmış deveyi yükleyip
Yedeklemeden, iyice yükleyip.
Altı kısırlaştırılmış deveyi yükleyip,
Önünü arkasını iyice yükleyip.
Ak derya geçip, yol çekip (yürüyüp),
Alay'a gitsem, neylersin?

¹³ Z. Bektenov, - T. Bayciyev, *Kırgız Adabiyatı* 9, Bişkek 1993, s. 64-65.

Cigit: - Alayga ketken ceriñde
Sarı ingenge sep artıp,
Sargaya kuup, men barıp,
Saga cetssem kantesiñ?
Kuu ingenge sep salıp,
Kumsara kuup, men barıp,
Kuu cetssem kantesiñ?

Kız: - Kuup ceter ceriñde
Koktunu basıp koykoñdop.
Kırdı basıp kılçañdap
Kızıl çaptın kırk kulaç,
Kızıl tülkü men bolup,
Kırğa ketsem kantesiñ?

Cigit: - Kırğa keter ceriñde
Çeñgelderin arbaytkan.
Boor cünün barbaytkan,
Tumşuktarin oymoytkon,
Kabaktın karala barçın men bolup,
Kagıp alsam kantesiñ?

Kız: -Kagıp alar ceriñde
Salaañdan bırr etip,
Boz torgoy bolup çırr etip,
Avaga ketsem kantesiñ?

Cigit: - Avaga keter ceriñde,
Beş kün colu buulgan,
Belesti karay kuyulgan.
Altı kün colu buulgan,
Adırdı karay kuyulgan.
Öñgönü körsö süyüngön,
Müşöktöy bolub tüyülgön.
Boz turumtay men bolup,
İlip ketsem kantesiñ?

Kız: - İlip keter ceriñde,
Tırmağıñdın üstünön,
Salaañdın içinen,

Delikanlı: - *Alay'a gittiğin yerde,
Sarı yavrulu dişi deveye çeyiz yükleyip,
Sarıarak ardından kovalayıp, ben varıp,
Sana ulaşsam neylersin?
Beyaz yavrulu dişi deveye çeyiz yükleyip,
Sapsarı olarak izleyip, ben varıp,
Kovalayıp yakalasam neylersin?*

Kız: - *Kovalayıp yakalayacağın yerde
Çukura basıp nazikçe,
Kırda yürüyüp geriye bakıp,
Kızıl bayırın kırk kulaç,
Kızıl tilki ben olup,
Kıra gitsem neylersin?*

Delikanlı: - *Kıra gideceğin yerde
Pençelerini dimdik diken,
Bağır tüyünü kabartan,
Gagasını dimdik diken
Göz kapağı kara benekli kartal ben olup,
Gagalasam neylersin?*

Kız: -*Gagalayacağın yerde
Parmaklarının arasından pır diye,
Tarla kuşu olup çır diye,
Havaya gitsem neylersin?*

Delikanlı: - *Havaya gideceğin yerde,
Beş gün yolu bağlanan,
Tepeye doğru dökülen.
Altı gün yolu bağlanan,
Küçük tepeye doğru dökülen.
Yabancıyı görünce sevinen,
Ağızlık gibi olup büzülen,
Boz doğan ben olup,
Kapıp gitsem neylersin?*

Kız: - *Kapıp gideceğin yerde
Pençenin üstünden,
Parmacağın içinden,*

Kara taruu men bolup,
Tal tbn corgolop,
Citip kalsam kantesi?

*Kara dari ben olup,
Badem sgdnn dibine koarak,
Yitiversem neylersin?*

Cigit: - Citip kalar cerinde,
Kurt-kumurska men bolup,
Kızıl koroz men bolup,
Terip alsam kantesi?

*Delikanlı: - Yitivereceğin yerde,
Haarat ben olup,
Kızıl horoz ben olup,
Dersem neylersin?*

Kız: - Terip alar cerinde,
yd karay erigen,
amalga boyu sergigen.
Adırda ak myz arkar men bolup,
Adırğa ketsem kantesi?

*Kız: - Dereceğin yerde,
Yukarıya doğru eriyen,
Rzgarla boyu havalanan,
Tepecikte ak boynuzlu dii dağ koyunu
ben olup,
Tepeye gitsem neylersin?*

Cigit: - Adırğa keter cerinde,
Ak bara mltık asınıp,
Ayaktay taka caınıp,
Kk bara mltık asınıp.
Knkty taka caınıp,
Kd pt kzg alıp,
Betege pt bekte alıp,
Atıp alsam kantesi?

*Delikanlı: - Tepeye gideceğin yerde,
Ak pistonlu tfek kuanıp,
Ayak gibi taa saklanıp,
Mavi pistonlu tfek kuanıp,
Gerdel gibi taa saklanıp,
Stipa otunu gze alıp,
Ayrık otunu yedeğe alıp,
Ate etsem neylersin?*

Kız: - Atıp alar cerinde,
Suu tbnd oynogon,
Kemerde catıp boylogon.
Ak abak bolup kltıldap,
Suuga ketsem kantesi?

*Kız: - Ate edeceğin yerde,
Su dibinde oynayan,
Derede yatıp, boylanana,
Ak kayabalęı olup oynayıp,
Suya gitsem neylersin?*

Cigit: - Suuga keter cerinde,
Ustaları cıydırıp,
Cez kayırmak kldırıp.
Boosun cibek aldırıp,
Suuga alparıp saldırıp,
Serptirip alsam kantesi?

*Delikanlı: - Suya gideceğin yerde,
Ustaları yędrıp,
Bakır olta yaptırıp,
Bağını ipekten rdrp,
Suya gtrp atıp,
Serptirsem neylersin?*

Kız: - Serptirip alar cerinde,
Alanı minip aladap.
Aytılarga koulup,
Aytap ketsem kantesi?

*Kız: - Serptireceğin yerde,
Ala ata binip azametle,
Bayramcılara katılıp,
Bayram ziyaretlerine gitsem neylersin?*

Cigit: - Ayttap keter ceriñde,
Suksurga kuşum ırgıtıp,,
Sur corgonu cılcıtıp,
Küyöo mırza men bolup,
Tosup alsam kantesiñ?

Delikanlı: - *Bayram ziyaretlerine
gideceğin yerde,
Ördeğe kuşumu yollayıp,
Gök atı hareket ettirip,
Güvey bey ben olup,
Yolunu kessem neylersin?*

Karakalpak Varyantı

Türkünün Karakalpak varyantı, müstakil bir türkü olmayıp *Köroğlu* destanının Karakalpak varyantında geçen bir bölümdür.¹⁴ Tıpkı Anadolu I. varyantında olduğu gibi bu varyantta da ötekilerinden farklı olarak kız ve erkeğin isimleri vardır.

Anda, Qırmandeli bul sözdi eşitip, *O zaman, Kırmendeli bu sözü işitip meydana
maydanga şıqtı. Görüglünü körüp, çıktı. Köroğlu'nu görüp, Köroğlu onu görüp,
Görüglü: Qırmandelini körüp, Görüglü Köroğlu sazını alıp, Kırmendeli'ye bakarak
sazını alıp, Qırmandelige qarap ekewi ikisi sırayla söyleşirler:
desme-des aytıadı.*

Görüglü: - Cawan her caydı gezerseñ,
Terkiñnen tutsam, ne derseñ?
Terkiñ habarın alğanşa,
Nariñnan tutsam, ne derseñ?

*Köroğlu: - Hanım her yeri gezersin,
Terkinden tutsam ne dersin?
Terkinin haberini alıncaya kadar,
Tek hörgüçlü devenden tutsam ne dersin?*

Görüglü: - Qul kelmes pe satqan cerden,
Aşık dönbes bir ıqrardan,
Soradım, bermediñ gülden,
Bağsaña kirsem, ne derseñ?

*Köroğlu: - Kul gelmez mi satılan yerden,
Aşık dönmez verdiği sözden,
Rica ettim, vermedin gülden,
Bahçene girsem ne dersin?*

Qırmandeli: - Ne işiñ bar gülüm bilen,
Küniñ öter zulüm bilen,
Tarqanalı qolım bilen,
Seni öltirsem, ne derseñ?

*Kırmendeli: - Ne işin var gülüm ile
Günün geçer zulüm ile
Tarkanalı (anlamı bulunamadı) elim ile
Seni öldürsem ne dersin?*

Görüglü: - Yarım öltirseñ sawaptı,
Sen dep keldim cekme-cekti,
Siyneñ bizge keñ çaylıqtı,
Şığıp yazlasam ne derseñ?

*Köroğlu: - Yarım öldürürsen sevaptır,
Senin için geldim tek başıma
Şinen bizim için geniş yayladır,
Çıkıp yazlasam ne dersin?*

Qırmandeli: - Qırmandeli keldim tile,
Senbir bülbül qonsañ güle
Men bir sona kölden köle,

*Kırmendeli: - Kırmendeli geldim dile,
Sen bir bülbül, konsan güle,
Ben bir suna gölden göle*

¹⁴ Nizamaddinov Minacatdin, *Karakalpak Fol'kları*, Nukus 1986, XV, 178-179.

Parlayıp uşsam ne dersēñ?

Kanat çırparak uşsam ne dersin?

Göruğli: - Göruğli keldi quş kibi,
Qanatları kümiş kibi,
Alđır bir laşın quş kibi,
Seni awlasam ne dersēñ?

*Köroğlu: - Köroğlu geldi kuş gibi,
Kanatları gümüş gibi,
Ahcı bir şahin gibi,
Seni avlasam ne dersin?*

dep, aşıklar sözün tamam etti. Şul
waqtında tizden tosek, belbewden dastık
salıp, Göruğli menen bir neşe kündiz
eşirette boldı.

*diyerek, aşıklar sözlerini tamam ettiler. o vakit
dizden döşek, kuşaktan yastık yaparak,
Köroğlu ile birkaç gün işrette bulundu.*

Yukarıdaki bütün varyantlar anonimdir; ancak aşağıda Pir Sultan Abdal'ın nefesi ile Aşık Veysel'in koşmasına dikkat çekmek istiyoruz. *Bir* dergisinde yayımlanan *yar yar* türküsüyle ilgili makalede de, o türküden esinlenerek geçmiş Çağatay ve modern Özbek şairlerinin yazdıkları bu türden şiirlerden örnek verilmişti. Burada da Pir Sultan Abdal'ın nefesinde, söz konusu türküyle her yönden birlik vardır. Aşık Veysel'in koşmasında da türkünün motifleri ile büyük benzerlik görülmektedir.

Pir Sultan Abdal'dan

Bülbül olsam varsam gelsem
Hakk'ın divânına dursam
Ben bir yanal alma olsam
Dalında bitsem ne dersin

Sen bir yanıl alma olsun
Dalında bitmeye gelsen
Ben bir gümüş çövmen olsun
Çeksem indirsem ne dersin

Sen bir gümüş çövmen olsun
Çekip indirmeye gelsen
Ben bir avuç darı olsun
Yere saçılısam ne dersin

Sen bir avuç darı olsun
Yere saçılmaya gelsen
Ben bir güzel keklik olsun
Bir bir toplasam ne dersin

Sen bir güzel keklik olsun
Bir bir toplamaya gelsen
Ben bir yavru şahan olsun
Kapsam kaldırsam ne dersin

Sen bir yavru şahan olsun
Kapıp kaldırmaya gelsen
Ben bir sulu sepken olsun
Kanadın kırsam ne dersin

Sen bir sulu sepken olsun
Kanadım kırmaya gelsen
Ben bir deli poyraz olsun
Tepsem dağıtsam ne dersin

Sen bir deli poyraz olsun
Tepip dağıtmaya gelsen
Ben bir ulu hasta olsun
Yoluna yatsam ne dersin

Sen bir ulu hasta olsun
Yoluma yatmaya gelsen
Ben bir Azraîl olsun

Sen bir Azraîl olsun
Canımı almaya gelsen
Ben bir cennetlik kul olsun

Canını alsam ne dersin

Cennet'e girsem ne dersin

Sen bir cennetlik kul olsun
Cennet'e girmeye gelsen
Pîr Sultan üstadın bulsan
Bilece girsek ne dersin¹⁵

Aşık Veysel'den

Sen bir ceylân olsan ben de bir avcı
Avlasam çöllerde saz ile seni
Bulunmaz dermanı yoktur ilâcı
Vursam yaralasam söz ile seni

Kurulma sevdiğim güzelim deyin
Bağlanma karayı alları giyin
Ben bir çoban olsam sen de bir koyun
Beslemem elimde tuz ile seni

Koyun olsan otlatırdım yaylada
Tellerini yoldurmazdım hoyrada
Balık olsan takla vursan deryada
Düşürsem toruma bez ile seni

Veysel der ismini koymam dilimden
Ayrı düştüm vatanımdan ilimden
Kuş olsan da kurtulmazdın elimden
Eğer görsem idi göz ile seni¹⁶.

Sonuç

Bu türküler incelendiğinde, Batıdan Doğuya doğru daha gelişmiş olarak; ancak şekil özellikleri, mısraların ritmi ve dilindeki ortaklık bakımından birliğin korunduğu çok bariz görülmektedir. Başta da belirtildiği gibi, bu türkü Türk Dünyasının güneyindeki topluluklarda bulunmaktadır. Anadolu-Azerbaycan Türklerinin Oğuz; Karakalpak ve Kırgızların Kıpçak ve Özbeklerin Karluk grubundan oldukları hatırlanırsa bu türkünün bu gruplara mensup diğer topluluklarda da olması pek mümkündür. Anadolu ve Özbek sahalarında birden çok varyantın bulunması, iki büyük şairin bu türkü tarzında şiir söylemesi, türkünün ne kadar sevildiğini göstermektedir. Yukarıda yapılan açıklama ve verilen örneklerden de yola çıkarak, *Neylersin* türküsünün, Türk Dünyasının ortak türkülerinden olduğu söylenebilir.

¹⁵ Şükrü Elçin, *a.g.e.*, s. 241.

¹⁶ T. Kutsi, *Türk Halk Şiiri Antolojisi*, İstanbul 1978, s. 71-72.

Kullanılan sözlükler:

1. K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, 2 cilt, Ankara 1988.
2. *Kırgız Tilinin Tüshündürmü Sözdüğü*, c. I, Frunze 1984.
3. *Özbek Tilinin İzahlı Lugatı*, c. I-II, Moskova 1981.

“COMMON SONGS OF THE TURKIC WORLD-2”

Abstract

Although it lies in a vast geography and scattered around the Turkic world exhibits the unity of cultural aspects besides linguistic and ethnic unity. One of these cultural aspects is the folk songs in which, however, melody and insights could differ from one group of people or geography to another. Nevertheless, subjects and other parts of songs including method could show a great deal of similarity if not the same.

Keywords

Neylersin song, Anatolia, Azerbaijan, Karakalpak, Kirghiz, and Uzbek.

TÜRK DERS KİTAPLARINDA GÖRÜNÜŞ NİÇİN YOK?

Cemal YILDIZ*
Mustafa S. KAÇALİN**

ÖZET

Zaman, görünüş ve kip işlevlerinin anlatımı Türkçede genelde yüklemle eklenen eklerle gösterilir. Sayısı oldukça fazla olan bu eklerin anlatımları da çoktur. Bu konuda pek az çalışma yapılmıştır. Makalede bir hâdisenin zaman akışıyla olan ilişkisini gösteren görünüş konusu ele alınmakta, değişik anlayışlardan hareketle bu konunun neden ders kitaplarında yer alması gerektiği tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler:

Görünüş, zaman, kip.

Giriş

Dilde iki tür kelime bulunur. Adlar ve eylemler. Ad deyince ayrını bir yana somut nesnelere, dolayısıyla yer (mekân) anlaşılır. Nesnelere konumları yani durumları vardır. Bir nesneyi anlamağa çalışırken onu gözümüzün önünde canlandırırız. O canlanırken içinde bulunduğu bir konumla, bir durumla canlanır. Bu durumlar ad durum ekleriyle dile getirilir. Eylemlere gelince: Bunlar da adların durgunluğuna ve durumluluğuna karşı değişkenliği ve akımlılığı gösterirler. Eylem deyince hareketler, akıp giden (zaman) anlaşılmalıdır. Eylemlerin akımları, yani hareketleri vardır. Bir değişmeği (iş, oluşu) anlamağa çalışırken onu gözümüzün önünde canlandırırız. O canlanırken içinde bulunduğu bir hızla, bir hareketle, bir yolla, kısaca bir zamanla canlanır. Bu akışlar eylem çekim ekleriyle dile getirilir. Tıpkı yeryüzündeki bir maddeyi yerin çekmesi gibi. Kısaca adlar dururlar, konumları vardır. Eylemler çekerler. Nesne, durmakla bile olsa bir hareketin içine çekilmiştir. Mekân ve zaman ya da madde ve hareket ilişkisi anlaşılırsa işin büyük bir kısmı çözümlenmiş olur. Zaman ile mekân birbirine öylesine bağlıdır ki ikisi bir kâğıdın iki yüzü gibidir. Şöyle düşünelim: Bir çocuk doğmuş olsun. O bir varlıktır, maddedir. Bu mad-

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Alman Dili Eğitimi Anabilim Dalı / cemalyildiz@yahoo.com

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi/mseckinkeskin@hotmail.com

denin yer işgal etmeğe başlaması bir zamanla başlar. Ona da sabah 5 olsun diyelim. Çocuk doğmuşsa ya 5'te doğmuştur ya da öyle bir madde hiç olmamıştır. Varlık, hareket (zaman)ledir. Hareketsizlik yokluktur. Hareket bir başka harekete dönüşünce kendisine bir zaman başlangıcı (kodu) almış olur. Varlık daha önce durmakla da bir hareket içerisindeydi. Bu bir ivme kazanma (ilk hareketi başlatma, buyurma) ya da bir eğri kazanma (ilk hareketi saptırma)dır. Bunu başlatan nedir? Bu soru dilbilimi konusunun dışında kalır. Nesnelere gördüğümüz için onların durumlarını algılamakta güçlük çekmeyiz. Ama eylemler. Onların algılanması akıp giden, görülmeyen zaman içerisinde olduğu için anlaşılması biraz güç olmaktadır. Böylece akan zaman ile zaman içerisindeki dilimlenme birbirine karışır. Yani her gün doğan 'gün' ile 'bugün' ayrı şeylerdir. Biri zaman ise öbürü süreçtir. Türkçede bunların ikisine de zaman denilmekte bir karışıklık yapılmaktadır.

İyi bir elma ile çürük, yarım, küçük, kırmızı elma arasında nasıl ayrımlar varsa yürümek, hızlı gitmek, koşmak arasında da ayrımlar vardır. Bunu anlamak pek güç değil. İç görünüş bakımından kekre ve tatlı elma ile iyi duygular beslemek ve kötü duygular beslemek de böyle. Ama bunlar nesnenin varlığından kaynaklanan özelliklerdir. Ya hareket sürecinden kaynaklananları anlıyor muyuz? Bir baklava ile bir şerbeti ele alalım. "Baklavaya şerbet dökülmüş." dersek, acaba bunu nasıl algılarız. Şerbet baklavaya dökülmüş de çekmiş midir. Sıcaklık ayarı yapılmadan dökülmüşse belki çekmemiştir. Böylece bize yansıması olumlu ya da olumsuz olabilir. İşin zamana yansıması (ortaya çıkması) ile bize yansıması (yararı) başka başka olabilir. Burada işin akışının sonucu ve kapsamı konusunda işi yapanın hâdiseye ilişkisinin anlaşılmasını gösteren ayrı bir (ek gibi) belirleyicinin olmaması anlaşılmayı güç duruma sokuyor. Bitmişlik ve bitmemişlik açısından bunu ele almak işte bu yazının konusu olmuştur. Bu, *süreçten* (bildirme) ve *kipten* (tasarlama ve bildirme) başka bir iştir. Bu yansımayı *görünüş* adıyla ele almak istiyoruz. *Görünüş* yapana yönelik bir sorundur, nesneye yönelik *kılınış* bu konunun dışındadır.

Farklı Görünüş Anlayışları

"Türkçede, bir temel tümcede zaman, görünüş ve kip işlevlerinin anlatımı genelde yüklem ardına gelen eklerle gösterilir. Fiil çekim ekleri dediğimiz bu ekler, hem sayıca çok yüksektir hem de çok işlevlidirler. Bu ekleri birbirine çatarak elde edebileceğimiz biçimsel yapıların sayısı 30'u geçer. Bir ek ya da hep bir arada kullanılan iki ekin oluşturduğu bir ek

öbeği çeşitli işlevler taşıyabileceği gibi, bir işlevin çok ince ayrıntılarını değişik ekler kullanarak göstermek de mümkündür. Öte yandan, tek bir ekle kapanan bir fiilin ardına ol- getirip bu ol- fiilini de iki ekle daha donatabiliriz. Bu durumda, yüklem öbeği toplam üç ekten oluşan bir yapıya kavuşur ki, bu da fiil çekimleriyle aktarılacak zaman, görünüş ve kip işlevlerinin sayısını bir hayli arttırır (üç ekli kullanıma örnek: “Ayşe çoktan gel-miş ol-malı-ydı”). Genel nitelikli Türkçe dil bilgisi kitaplarında ise, görünüş üstünde hemen hemen hiç durulmaz, kip anlayışı ise yetersizdir, bütün ekler zaman anlatımı açısından değerlendirilir.¹ Türkçenin bu zengin özelliğini araştıran pek az çalışma yapılmıştır.² Görünüş kavramı, aslında zaman kavramıyla yakından ilgili olmakla birlikte gene de biraz farklı bir işlevdir.

Görünüş,³ kılınıştan⁴ farklı olarak bir hâdisenin zaman akışıyla olan ilişkisi bakımından geçiş biçimidir.⁵ Başka bir deyişle eyleme bağlı bir dil bilgisi sınıflandırmasıdır. Bu sınıflandırma hâdise akışının sonucu ve kapsamı konusunda bir kanı ve tasarı anlatır. Başka bir anlatımla “görünüş, bir hâdisenin süreye nasıl yayıldığını gösteriyor, ancak bunu yaparken konuşma ya da anlatı zamanı dediğimiz bir noktayı esas almıyor, genel olarak bir hâdisenin süre boyutuyla olan ilişkisini gösteriyor.”⁶

Görünüş yoluyla bir durum çeşitli biçimlerde gösterilebildiği için, dinleyiciye çok ince ayrıntı imkânları verir. “Görünüş birbirine karşıt durumda olan ve bütünleyici biçimde dağılan bitmiş ve bitmemiş görünüş elemanlarından oluşan ikili bir dizidir.”⁷ Nesnelik eylem anlamlarındaki başkalıkları gösteren kılınışa karşılık görünüş, bitmemiş olan durumu ya da bitmiş olan sonucu gösterir. Sürüp gidene ya da bitmiş olanı gösteren bu ikili karşıtlık, İslâv dillerinde, sözün gelişi Rusçada bütün zamanlarda

¹ Fatma Erkman, *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul 2000, s. 141.

² Görünüş alanında yapılmış en kapsamlı çalışma Johanson'un 1971'de yayımladığı *Aspekt im Türkischen* [=Türkçede Görünüş] adlı çalışmasıdır. Daha sonraki çalışmalar için bk. Ayhan Aksu-Koç, *Aspect and Modality in the Child's Acquisition of the Turkish Past Tense*, Berkeley 1978; F. Yavaş, *On the Meaning of Tense and Aspect Markers in Turkish*, Kansas 1980; Fatma Erkman-Akerson/ Şeyda Ozil, *Türkçe'de Nüteleme*, İstanbul 1998 ve Fatma Erkman-Akerson, *a.g.e.*, İstanbul 2000.

³ Almanca: *der Aspekt*.

⁴ Almanca: *die Aktionsart*.

⁵ *Linguistische Grundbegriffe*. 3. yeni bs., Kiel 1981, s. 20.

⁶ Fatma Erkman-Akerson/ Şeyda Ozil, *a.g.e.*, İstanbul 1998, s. 298.

⁷ Theodor Lewandowski, *Linguistisches Wörterbuch* [=Dilbilimi Sözlüğü, Heidelberg 1984, I, 93.

yapılanmış bir düzene sahiptir. Buna karşın çoğu dillerde görünüş farkını gösteren yalnızca birtakım biçimbirimler ve kalıplar vardır. Sözün gelişi İngilizcede görünüş farkı gelişen (İng. *-ing*, süregelen, süregiden) biçim⁸ {-mAktA} *he is reading - he reads*le gösterilmektedir. Almancada ise görünüşün düzenli bir biçimi yoktur. Bu dilde kelime türetme ekleri ve kimi kelimelerle yapılır. Sözün gelişi *gerade, immer, dauernd* vb. ya da eylemde anlatılan durumu göstermek için kimi cümle yapısı değişikliklerine gidilir. Sözün gelişi: *Er las das Buch* [=Kitabı okudu]. *Er las in dem Buch* [=Kitap okudu]. *Er las das Buch zu Ende* [=Kitabı sonuna dek okudu]. *Sie ist am Schreiben* [=Yazmakta]. *Sie hat geschrieben* [=Yazdı].⁹

Türkçede ise kimi zamanlar görünüş yönünden çok açık olmakla birlikte, kimi zamanlar için bunu söylemek mümkün değildir. Bir hâdisenin zamana yayılması başlıca iki biçimde gerçekleşebiliyor. Sözün gelişi “Dünya güneşin çevresinde döner” cümlesinde süre boyutu çok geniş bir dilimi kapsar, neredeyse kavrayabileceğimiz en geniş süre dilimini. Dolayısıyla söz konusu olan bizim için süregelen, yinelenen genelgeçer bir hâdisedir. Bu görünüş türüne “bitmezlik” diyoruz.¹⁰ Bitmezlik mutlaka bu kadar genelgeçer olmak zorunda değildir. Gündelik yaşantımızda da sık sık yinelenen küçük geçici hâdiseler de bitmezlik sınıfına girer. Söz gelişi “Ahmet sabahları kahvaltı yapar.”

Öbür yandan bazı hâdiseler süreye bu biçimde yayılmıyor, bir kezlik olabiliyor. Başlıyor, gerçekleşiyor ve bitiyor. Söz gelişi, “Ahmet kahvaltı yaptı, dışarı çıktı, arkadaşlarıyla buluştu.” Bu hâdiselerin hepsi birbirini sırayla izlemektedir, biri biter, öbürü başlar ve gerçekleşir. Süreye yayılma açısından kısa hâdiselerdir. Hepsinin belli bir sonu, yani bitişi vardır. Kısaca, Erkman-Akerson/Ozil'e göre görünüş işlevi “bitmezlik” ve “biterlik” olmak üzere iki sınıfa ayrılabilir.¹¹ “*Ali Hasan'ı görmüş.*” cümlesinde ‘görmüş’ eyleminde bize anlatılan iki durum vardır. Bunlardan birincisi hâdisenin daha önceden geçtiğini anlatıyor; ikincisi bu cümleyi söyleyen kişinin hâdiseyi bizzat yaşamadığını, bu kişinin üçüncü bir kişi olduğunu, hâdiseyi başka birinden duyduğunu gösteriyor. Burada bir üst dil durumu söz konusudur. {-mİş}, ekinin zaman gösterme işlevi dışında yerine getirmiş olduğu işlev (biterlik) bir görünüş durumudur. Ancak aynı durumu

⁸ İngilizce: *progressive form*.

⁹ Hadumad Bussmann, *Lexikon der Sprachwissenschaft* [=Dilbilimi Sözlüğü], Stuttgart 1983, s. 46.

¹⁰ Fatma Erkman-Akerson, *a.g.e.*, İstanbul 2000, s.146.

¹¹ Fatma Erkman-Akerson/ Şeyda Ozil, *a.g.e.*, İstanbul 1998, s.299.

kip olarak değerlendirenler vardır.¹² Kapsamlı şimdiki zaman *-yor* eki hem şimdiki hem de geniş zaman gösterdiği için kimi zarf kelimeleri kullanarak *-yor* eki ile de kimi görünüş farkları elde edilebilir. Sözün gelişi:

1. Ali şu anda kitap okuyor.
2. Ali çok kitap okuyor.

Kullanılan zarflar birinci cümlede işin şimdiki zamanda olduğunu ve belki sürekli bir iş olmadığını gösteriyor. İkinci cümlede geniş zamanda ve sürekli bir (tekrar) durum gösteriyor. Kısacası görünüş farkı bu durumda kullanılan zarflar yardımıyla elde ediliyor. Türkçe ile Almancada bu açıdan benzerlik vardır. Almancada birtakım yardımcı kelimelerle görünüş farkı sağlanabilir. Sözün gelişi:

1. *Ali liest jetzt* [=Ali şimdi okumakta].
2. *Ali liest immer* [=Ali her zaman okur]da olduğu gibi.

İngilizcede ise durum değişiktir.

1. *Ali is reading* [=Ali okumakta] ile
2. *Ali reads* [=Ali okuyor].

Arasındaki fark sürekli şimdiki zaman¹³ {-mAktA} ile şimdiki zaman¹⁴ {-yor} ayrımından kaynaklanmaktadır.¹⁵

Hem görünüş hem de kılınış, araştırmalarda her zaman tam bir kesinlikle birbirinden ayırt edilememiştir. Çünkü çoğu zaman bu iki terim konuşma dilinde birbirini kapsamaktadır. Bu yüzden bu iki terim hâlâ daha anlamdaş kavramlar olarak kullanılır.¹⁶

Yeni görünüş araştırmaları ise görünüş ile kılınış mümkün olduğunca kesin bir biçimde birbirinden ayırma çabasıdadır. Görünüş ve kılınış İslâv dilleri dışındaki kaynaklarda daha çok fark gözetilmeden kullanılmaktadır. Zaman, görünüş ve kılınış çoğu zaman bir bütün oluşur.¹⁷

¹² Harald Haarmann, *Die indirekte Erlebnisform als grammatische Kategorie* [=Dilbilgisi Sınıflandırması Olarak Dolaylı Anlatım Biçimi], Wiesbaden 1970, s. 45.

¹³ İngilizce: *present continuous tense*.

¹⁴ İngilizce: *present tense*.

¹⁵ Hadumad Bussmann, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁶ Hadumad Bussmann, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁷ Theodor Lewandowski, *a.g.e.*, s. 93.

Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*nde görünüş ile kılınış için yalnızca “görünüş” karşılığını kullanmıştır. Buna göre görünüş: “Eylemin anlattığı iş, oluş, edim” vb.'ni konuşucunun nasıl gördüğünü belirten dil bilgisi ulamıdır. Zaman ulamından ayrılan görünüş, eylemin bitmişliği, bitmemişliği, başlangıcı, gelişimi, sonucu, yinelenişi vb. bakımından ele alındığını vurgular.¹⁸

Johanson *Türkçede Görünüş (Aspekt im Türkischen)* adlı eserinde görünüşün tanımını yapmamakla birlikte bir dildeki görünüş sınıflandırmalarının öteki dillerdekilerle örtüşmeyebileceğini belirtir ve bir genelleme yapmanın sakıncalı olacağını dile getirir. Ancak gene de “bütün diller için geçerli olan ortak bir görünüş sınıflandırmasından söz etmek mümkündür” der. Ona göre zamana ve kipliğe gönderme yapmanın dışında kalan her türlü işlev görünüştür.¹⁹

Dilâçar'a göre Almandada *kipin*²⁰ zaman değil, görünüş gösterdiğini söyleyenler de vardır. Sözü gelişi: *Etwas wäre getan* [=Bir iş yapılırdı]. *Etwas würde getan* [=Bir iş yapılsaydı]. *Er lebe in Frieden* [=Barış içinde yaşaya] vb.²¹ Dilâçar, kılınış ile görünüş arasında bir fark görmemektedir. Özellikle Almanlar, daha çok İslâv dillerinde yaşayan *görünüşt*en söz ederken *görünüş*, bunun dışında ise *kılınış* kullanmaktadırlar.²² Dilâçar'a göre görünüş “*kipin* anlattığı kimselik (indî) düşünceyle karışmadan, eylem sürecinin, yani eylemin ve oluşun nesnelik (afakî) olarak nasıl geliştiğini, yapıldığını, tarzını anlatan bir dil bilgisi ulamıdır.”²³

Aksan'a göre yakın zamanlarda dil çalışmalarında yerleşen bir dil bilgisi türüdür. Kılınış kavramıyla yakınlığı yüzünden görünüş, onunla birlikte ele alınmış, karıştırılmıştır. Biraz daha açık bir tanım vermek gerekirse *görünüş* Aksan'a göre “Eylemin, çekimli biçimiyle anlattığı işin, kılınışın dışında, kişilik, kimselik bir anlatımı yansıması”dır.²⁴ Eyleme böy-

¹⁸ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1988, s. 111.

¹⁹ Lars Johanson, *Aspekt im Türkischen* [=Türkçede Görünüş], Uppsala 1971, s. 43.

²⁰ Almanca: *der Modus*.

²¹ Werner Bartsch, *Tempus, Modus, Aspekt* [=Zaman, Kip, Görünüş], Frankfurt a. M. 1980, s. 66.

²² Agop Dilâçar, “Gramer: tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, TDK yayınları, Ankara 1971 s. 109.

²³ Agop Dilâçar, *a.g.e.*, s. 110.

²⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, TDK yayınları, Ankara 1980, II, 104.

lece, konuşunca yeni bir değer yüklenmiş olur. Aksan şu örnekleri vermektedir: “*Gidip çarşıdan meyva alacağım; getirip yıkayacağım; önünüze koyacağım; siz de yiyeceksiniz; yağma mı var?*” cümlesinde gelecek zaman çekimi olan *alacağım, yıkayacağım, yiyeceksiniz* gibi biçimler aslında gelecek zamanı yansıtmadığı gibi, olumlu biçimler de değildir; burada anlatılan *almayacağım, yıkamayacağım...* gibi olumsuzluk gösteren, söyleyenin bir işi yapmağı düşünmediğini, kabul etmediğini anlatan bir görünüşü yansıtır. Aynı durum, gördüğü düşü anlatan bir kimsenin şu sözlerinde de belirir: “*Otobüse binmişim; yanımda bir yabancı varmış; ona para veriyormuşum*” ya da “*Bir yolda yürüyorum; ayağım ağrıyor; tutup kaldırma oturuyorum*” gibi. Burada da çekimli eylemler, yansıttıkları zaman dışında, kimselik bir değerlendirmeyi ortaya koyarlar. “*Kışı getirdik.*” ya da bir hâdise anlatılırken kullanılan “*Anahtarı da kaybettim mi, kapıda kaldım mı?*” gibi, aslında soru içeren anlatım biçimleri aynı görünüş özelliği yüzünden değişik görev ve anlam yüklenmiştir.²⁵

Görünüşle karıştırılan *kılmış* kavramı Aksan'a göre “eylemlerin, anlatıtları devinme, oluş, iş ve oluşumun yansıttıkları zaman açısından ayrılıkları” olarak tanımlanabilir. Türkiye Türkçesinde eylemleri bu açıdan gözden geçirecek olursak bunlardan bir bölümünün kendiliğinden, bir başlama, bir bölümünün bir süreklilik, bir bölümünün ise bir bitirme, sona erme anlattığı göze çarpar. Söz gelişi *başlamak, tutuşmak, parlamak, dirilmek, canlanmak* gibi eylemler kendiliğinden, bir başlamağı dile getirir. Buna karşılık *alışmak, beklemek, nöbet tutmak, direnmek* gibi eylemler de bir süreklilik; *anlamak, ölmek, yıkılmak, kesmek, kazanmak* gibi eylemlerde de bir bitme söz konusudur.”²⁶

Dilâçar²⁷ “Gördüm kaçıyordu, arkasından da koşanlar vardı” ile “kaçıyordu, ama bırakmadım” cümlelerinde *kaçıyordu* biçimlerinin görünüş bakımından ayırımına değinmekte, her ikisi de şimdiki zaman çekimi olduğu hâlde, ilkinde “gerçekleşmiş kaçma”, ötekinde ise “niyet durumunda kalmış kaçma”nın söz konusu olduğunu belirtmektedir.²⁸

Aşağıdaki örneklerde kimi kez günlük konuşmalarda olduğu gibi eylemlerin farklı bir anlam değeri taşıdıkları, değişik görünüşlü oldukları göze çarpmaktadır:

²⁵ Doğan Aksan, *a.g.e.*, s. 104.

²⁶ Doğan Aksan, *a.g.e.*, s. 104-105.

²⁷ Agop Dilâçar, *a.g.e.*, s. 164.

²⁸ Doğan Aksan, Neşe Atabay, İbrahim Kutluk, Sevgi Özel, *Sözcük Türleri*, TDK yayınları, Ankara 1983, s. 209.

“Genç kadın bütün bütün Ankara'yı şimdi başka türlü *görüyordu*.” Burada anlatılmak istenen, şimdiki zamanın hikâyesi olan “*görüyordu*” değil, “*görmektedir*” anlamındadır.²⁹

Erkman-Akerson/Ozil'e göre görünüş, sözü edilen hâdiselerin belirlenen zaman anlatımı içinde *tamamlanmış-bitmiş, başlamış-sürmekte, sürekli-yinelenmekte* vb. olması gibi özelliklerini gösterir.³⁰ Görünüş, hâdiselerin süre içindeki yayılımını gösterir ama, bu yayılımın konuşma ya da anlatı noktasına göre bir yere yerleştirilmesi, zaman işlevi aracılığıyla olur. Bitmezliğe gönderme yapan bir eylem geçmişte olabilir ya da şimdi sürebilir. “Ayşe eskiden erken kalkardı” cümlesinde fiil bitmezlik gösteriyor, ancak bu yineleme geçmişte yer almıştır (kalk-ar-dı). Görünüş işlevi zaman işleviyle aynı eklerle gösterilir. Türkçede {-r} ve bazen de {-yor} ekleri bitmezlik gösterir, {-DI}, {-MIŞ} ve {-yor} ekleri çoğu zaman biterlik gösterir. Bir hâdisenin biterlik/bitmezlik açısından gelecek zamana yerleşmesi daha karmaşıktır. Söz gelişi, gelecekte bitmezlik {-AcAk} ekinin bir zarfla desteklenmesi aracılığıyla sağlanır. “Ayşe *bundan sonra* okula otobüsle gidecek.” Bu cümleden Ayşe'nin gelecekte okula birçok kez otobüsle gideceği anlaşılmaktadır (bitmezlik); öbür yandan “Ayşe yarın saat beşte gelmiş olacak.” cümlesinde ise, gelecekte bir kez gerçekleşecek ve bitecek bir hâdiseden söz edilmektedir (biterlik). Bu cümleyi “Ayşe yarın saat beşte gelecek” biçiminde de kurmak mümkündür. Bu iki yapı arasında gene de bir fark vardır. “Ayşe yarın beşte gelmiş olacak” cümlesinde kesinlik ve biterlik daha çok vurgulanmaktadır.

Kısaca görünüş işlevi, hâdiseleri belli bir zaman noktasına yerleştirmez, hâdiseleri süredeki yayılım boyutları açısından değerlendirir. Hâdiseler, belli bir zaman noktasına göre yerleştirmek ise zaman işlevinin görevidir. Bu durumu Erkman-Akerson/Ozil aşağıdaki çizelgede net bir biçimde ayırmışlardır:

	<i>Geçmiş</i>	<i>Şimdi</i>	<i>Gelecek</i>
<i>Bitmezlik</i>	-rdI; -yordI	-r; -yor	-AcAk
<i>Biterlik</i>	-MIŞ; -DI; - MIŞTI; -dIydI	-yor	-mIş olacak; -AcAk

KAYNAK: Erkman-Akerson/Ozil, s. 300.

²⁹ Doğan Aksan, v.d, *a.g.e.*, s. 209-210.

³⁰ Fatma Erkman-Akerson, Şeyda Ozil, *a.g.e.*, İstanbul 1998.

Çizime bakıldığında {-yor} ve {-AcAk} eklerinin çok işlevli olduğu görülür. Bir metinde (yazılı ya da sözlü) bu eklerin tam olarak hangi işlevleri gösterdiklerini dışa vurmak için zarf kullanılır (“sık sık”, “her zaman”, “aniden”, “şimdi”... gibi). Bazen de, fiilin sözlük yapısı görünüş türünü ortaya koyar. Söz gelişi “uyumak” süre içinde yayılan bir eylemdir, fiilin anlamı açısından “bitmezlik” türüne girer, oysa “uykuya dalmak” anlık bir eylemi gösterir, dolayısıyla “biterlik” kapsamındadır.³¹

S o n u ç

Girişte ileri sürülen, *görünüştün* birbirinden farklı çeşitli tanımları olduğu ve değişik görüş açılarından değerlendirildiği örneklerle görülmüş oldu. Söylenildiği gibi, *kipin* görünüş olduğunu söyleyenlerin yanı sıra (Bartsch), bunun görünüş olmadığını söyleyenler vardır (Haarmann). Yine dolaylı yaşantı biçimi ve dolaylı aktarım arasında başka dillerde, sözün gelişi Almancada fark olduğu ve değişik biçimlerde dile getirildiği hâlde, Türkçede her ikisi için de {-mİş} eki kullanılmakta ve aralarında bir ayırım gözetilmemektedir.

Gelgelelim, *görünüştün* bir eylem sınıfı olduğu ve bunun kimi dillerde, özellikle İslâv dillerinde belirgin olduğu ve kimi dillerde ise pek belirgin olmadığı, ancak her dilde var olduğu sonucu, bütün görüşlerin birleştiği ortak nokta olmaktadır.

İnsan dili düşünceleri aktaran bir araçtır. Ama insanlar dil aracılığı ile kelimelerle konuşurken vurgu, tonlama ile verdikleri çeşitli anlamları, kullandıkları çeşitli fiil kelimeleri ile verirler. Bu bir sepet topu terimi olan sağ gösterip sol vurmak ile tam karşılanıyor. Örnek olarak “*Otobüse binmişim; yanımda bir yabancı varmış; ona para veriyormuşum*” ya da “*Bir yolda yürüyorum; ayağım ağrıyor; tutup kaldırıma oturuyorum*” gibi. Burada da çekimli eylemler, yansıttıkları zamanın dışında, öznel bir değerlendirmeyi ortaya koyar.³² Bu noktada gerçek zaman ile dil bilgisi zamanının farklı boyutları gösterdiğini hatırlamak gerekir. Mutlak zamanın ilkin insanca algılanışı, öbürü dilce algılanışıdır. Ayrıca “görünüş işleviyle zaman işlevi aynı eklerle gösterilir”³³ olması, kavramın tanınmasında güçlük çıkarır. Bu

³¹ Fatma Erkman-Akerson, *a.g.e.*, İstanbul, 2000, s. 147-148.

³² Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2. Baskı TDK yayınları, Ankara 1998, II/102.

³³ Fatma Erkman-Akerson, *a.g.e.*, İstanbul, 2000, s. 147.

yalnızca Türkçeye özgü bir hâdise de değildir. Zaman, kip ve görünüş, İngilizce yanında birçok dilde de birbiri ile “iç içe girer”.

Görünüş, aslında zaman kavramıyla yakından ilgili olmakla birlikte gene de biraz farklı bir işlevdir. Yukarıda da belirtildiği gibi, görünüş, bir hâdisenin süreye nasıl yayıldığını gösteriyor, ancak bunu yaparken konuşma ya da anlatı zamanı denilen bir noktayı esas almıyor, genel olarak bir hâdisenin süre boyutuyla olan ilişkisini gösteriyor. Bir hâdisenin süreye yayılması başlıca iki yolda gerçekleşebiliyor. Özetle, görünüş işlevi, hâdiseleri belli bir zaman noktasına yerleştirmez, hâdiseleri yalnızca süredeki yayılım boyutları açısından değerlendirir. Hâdiseleri belli bir zaman noktasına göre yerleştirme ise zaman işlevinin görevidir.

Bilim dünyasının yabancı olmadığı, kitaplarda bahislerin ayrıldığı, hakkında makalelerin yazıldığı, hatta müstakil kitapların bile kaleme alındığı bir konunun ders kitaplarında yerini almasıyla, ana dili eğitiminde konuyla tanışan bir kimsenin metni anlama ve çeviride kullanma aşamasında önemli ölçüde faydası olacağı kanısındayız.

K a y n a k l a r

- AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2. Baskı, TDK yayınları, Ankara 1998.
- AKSAN, Doğan; ATABAY, Neşe; KUTLUK, İbrahim; ÖZEL, Sevgi, *Sözcük Türleri*, İstanbul Üniversitesi yayınları, Ankara 1983.
- ÁRPÁD, Berta, “Aspekt”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest 1994, 45/ 451.
- BARTSCH, Werner, *Tempus, Modus, Aspekt* [=Zaman, Kip, Görünüş], a. M. Diesterweg yayınevi, Frankfurt 1980.
- BUSSMANN, Hadumad, *Lexikon der Sprachwissenschaft* [=Dil bilimi Sözlüğü], Kröner yay. Stuttgart 1983.
- DİLÂÇAR, A., “Gramer: tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, TDK yayınları, Ankara 1971.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi yayınları, İstanbul 1972.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma-OZİL, Şeyda, *Türkçede Niteleme*, Simurg yayınevi, İstanbul 1998.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma, *Dile Genel Bir Bakış*, Multilingual yayınevi, İstanbul 2000.
- GENCAN, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*: 4. Baskı, TDK yayınları, Ankara 1979.
- HAARMANN, Harald, *Die indirekte Erlebnisform als grammatische Kategorie* [=Dil bilgisi Sınıflandırması Olarak Dolaylı Anlatım Biçimi], Wiesbaden 1970, Soziatas Uralo-Altaica 2.
- JOHANSON, Lars, *Aspekt im Türkischen* [=Türkçede Görünüş], Uppsala 1971.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK yayınları, Ankara 1992.
- LEWANDOWSKI, Theodor, *Linguistisches Wörterbuch* [=Dil bilimi Sözlüğü], c. 1, Quelle und Meyer yayınevi, Heidelberg 1984.
- Linguistische Grundbegriffe*, 3. yeni bs., Hirt yayınevi, Kiel 1981.

- TÜRKYILMAZ, Fatma, *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*, TDK yayınları, Ankara 1999.
- UZUN, Engin, *Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*, Ankara 1998.
- VARDAR, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC yayınevi, İstanbul 1988.
- VARDAR, Berke, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK yayınları, Ankara 1980.
- YAMAN, Ertuğrul, *Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları*, TDK yayınları, Ankara 1999.

“WHY IS ASPECT NOT INCLUDED IN TURKISH TEXTBOOKS?”

Abstract

Tense, aspect, and modality are expressed as functions in the suffixes added to the verbs in Turkish. These suffixes which exist in quite a large number have also various expressions. A few research has been done in this field. This article deals with “aspect” indicating the relationship of an event with its temporal axis. The reason why this topic should be included in textbooks is discussed with reference to a number of aspects.

Keywords

Aspect, tense, modality.

Hanife Dilek Batıslam, *Hasbîhâl-i Sâfi, İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, Kitabevi, İstanbul 2003, 197 s.+24 vr. Tıpkıbasım.

XVI. yy. metinlerinden Sâfi'nin *Hasb-i hâl'i* üzerine Hanife Dilek Batıslam bir çalışma yayımladı. Çalışma; geniş bir inceleme, eserin bilinen tek nüshasına (Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Manzum Eserler Nu: 1001 /1) dayanan metin yayımı ve yazmanın tıpkıbasımından oluşmaktadır. Batıslam, bu önemli ve anlamlandırma yönünden güçlüklerle dolu eserini -özellikle İnceleme bölümü ki bu bölüm, çalışmaya ne kadar çok emek ve zaman verildiğini göstermektedir- titizlikle işlemiştir. Ancak aynı titizlik çevriyazılı metnin yayımında gösterilmemiştir. Bu yazının amacı, *Hasb-i hâl-i Sâfi'nin* inceleme ve metin bölümünde görülen eksikliklerini ortaya koymak ve bu eksiklikleri çözüm önerileri ile birlikte tartışmaktır. Yazı iki bölümden oluşacaktır: I. Bölümde kitabın inceleme bölümünün kısaca içeriği verilecek, içerikle ilgili bazı noktalara değinilecek, bu bölümün sistematığı tartışılacak ve önerilerde bulunulacaktır. II. Bölümde ise yayımlanan metin, usûl yönünden ele alınacak, metinde görülen imlâ ile ilgili tutarsızlıklar ve okuma hataları ortaya konacaktır.

Bu yazıda bazı kısaltmalar ve özel işaretler kullanılmıştır. Bunlar: bl. 'bölüm', bk. 'bakınız', d. 'doğrusu', nu. 'numara', vr. 'varak', / beytin ilk mısraına işaret eder, // beytin ikinci mısraına işaret eder.

I. BÖLÜM

Kitap şu bölümlerden oluşmuştur: Ön Söz (s. 11-12), Kısaltmalar (s. 13), Giriş: Divan Şiiri Geleneğinde Hasbîhâller ve Sâfi'nin Hasbîhâl'i (s. 15-23), Birinci Bölüm: Sâfi'nin Hayatı ve Eserleri (s. 25-32), İkinci Bölüm: Hasbîhâl (s. 33), Hasbîhâl'in Bölümleri (s. 33-34), Hasbîhâl Bölümlerinin Konuları (s. 34-52), Üçüncü Bölüm: Hasbîhâl'in Biçim ve Tür Özellikleri (s. 53-57), Dördüncü Bölüm: Dil ve Üslûp (s. 59-69), Beşinci Bölüm: İçerik: Hasbîhâl'in İçerik Özellikleri: A) Hasbîhâl'de Toplum Yaşamı (s. 71-73), Meslekler (s. 73-84), Kişiler (s. 85-86), Giyim-Kuşam (s.

86-90), Yeme-İçme (s. 90), Musiki (s. 91), Diğer Bilgiler (s. 91-93), B) Hasbîhâl'de Din ve Tasavvuf Kültürü (s. 94- 97), C) Hasbîhâlde Hiciv ve Mizah (s. 97-100), D) Zaman (s. 100), E) Mekân (s. 100-101), F) Hayvanlar ve Bitkiler (s. 101), G) Coğrafya (s. 102), H) Diğer Bilgiler (s. 102), Sonuç (s. 103-106), Altıncı Bölüm: Hasbîhâl-i Sâfi'nin Nüsha Tavsifi (s. 107-108), Metnin Hazırlanmasında İzlenen Yol (s. 108), Metin (s. 109-183), Kaynakça (s. 185-191), Dizin (s. 193-196), Tıpkıbasım (s. 197-).

Kitabın İçindekiler listesine de yansıyan bu düzenleme, bize göre sistematik değildir. Bir kitabın İçindekiler listesinin sistematik olmayışı; o kitapta gerçek araştırma nesnesinin ne olduğu ve konuyla ilgili sınırlamanın nasıl yapıldığı hususunda ciddi bir eksikliğin bulunduğu düşüncesini doğurur.¹ Bir çalışma genel anlamda üç bölümden oluşur: Giriş, Gelişme ve Sonuç. Giriş bl.nde "mütemmim mâlumat", yani konuya girişi sağlayıcı, açıklayıcı, genel çerçeveleri çizici, tamamlayıcı, hazırlayıcı bilgiler bulunur.² Gelişme bl., konunun asıl işlendiği bölümdür.³ Sonuç bl.nde eserin etkileri, karşılaştırmalar, genel sonuçlar, vb. yer alır. Daha sonra ise metin, tablolar, listeler, Kaynakça, indeks vb. gelir.⁴ Bizce kitabın ağırlık merkezini, yani Gelişme bl.nü, *Hasb-ı hâl*'in incelendiği bölüm oluşturmaktadır. Bu yüzden kitaptaki ikinci bl.e kadar olan kısım, çalışmanın Giriş bl.nde yer almalıdır. Gelişme bl., ayrıca kendi içinde yeniden düzenlenmelidir. Kitabın İçindekiler listesi, aşağıdaki gibi düzenlenebilir:

¹ Tunca Kortantamer, "Genç Edebiyat Araştırmacısının Yanlıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1993, VII, 339.

² Aynı yer., ayrıca bk. Yusuf Ziya Kavakçı, *İslâm Araştırmalarında Usûl*, Ankara 1991, s. 42.

³ Kortantamer şu örneği verir: "Söz gelişi konu A eseri ise kitabın gövdesini ve ağırlık merkezini, araştırmacının doğrudan doğruya eserin kendisinden elde ettiği bilgiler oluşturacaktır". Kortantamer, aynı yer, s. 339.

⁴ Kortantamer, aynı yer, s. 340. Burada özellikle Kaynakça bl.nün çalışmanın sonunda değil başında, Ön söz ve Kısaltmalar'dan hemen sonra yer alması gerektiğini savunan araştırmacıların da bulunduğunu belirtmek gerekir. Onlara göre Bibliyografya bl., araştırmanın bel kemiğidir. Çalışmanın başarısını ya da başarısızlığını bu bölüm ortaya koyar. Bu yüzden bir kitapta bakılacak ilk yer, Bibliyografya bl.dür ve bu bölüm, çalışmanın başında yer almalıdır.

Ön Söz

Kısaltmalar

I. Giriş:

A. Sâfi'nin Hayatı, Sanatı ve Eserleri

1. Hayatı

2. Sanatı

3. Eserleri

a) Divan

b) Hasb-i hâl

B. Divan Şiiri Geleneğinde Hasb-i hâller

II. Gelişme: Sâfi'nin Hasb-i hâli

A. Şekil İncelemesi

1. Nazım Şekli

2. Kafiye ve Redif

3. Vezin

4. Nazım Türü

5. Dil ve Üslûp

B. İçerik İncelemesi

1. Hasb-i hâl'in Bölümleri ve Bölümlerinin Konusu

2. Din ve Tasavvuf

3. Cemiyet

a) Meslekler

b) Kişiler

c) Giyim-Kuşam

ç) Yeme-İçme

d) Musiki

e) Mekân

f) Hiciv ve Mizah

g) Diğer Bilgiler

4. Tabiat

a) Zaman

b) Hayvanlar-Bitkiler

c) Coğrafya

III. Sonuç

Nüsha Tavsifi

Metnin Hazırlanmasında İzlenen Yol

Metin

Kaynakça

Dizin

Tıpkıbasım

Kitabın Birinci bl., "Sâfi'nin Hayatı ve Eserleri" başlığını taşımaktadır. Burada şairin hayatıyla ilgili, tezkirelerde ve biyografik eserlerde bulunan bilgiler aktarılmakta, aynı konuda birbiri ile çelişen rivayetlere te-

mas edilmektedir. Yine aynı bölümde Sâfi'nin şairlik yönü üzerinde de durulmaktadır.⁵ Şu hâlde başlık buna göre düzenlenmeli; Sâfi'nin Hayatı, Sanatı ve Eserleri şeklinde verilmelidir.

Araştırmacı, I. Bölüm'ün ilk paragrafında eserin "Sâfi" mahlaslı Cezerîzâde Kâsım Paşaya ait olduğunu belirtir:

“Kaynaklarda verilen bilgilere göre incelediğimiz hasbî-hâl metni Sâfi mahlaslı Cezerîzâde Kâsım Paşaya aittir. Ancak, Sâfi hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Sâfi hakkında bilgi veren kaynaklar arasında tezkireler ve çeşitli biyografik eserler başta gelmektedir. Bu eserlerdeki bilgilerin bir kısmı birbirine benzer olup bir kısmında da çelişkiler bulunmaktadır”.⁶

Aynı bölümün Sonuç paragrafında ise araştırmacı, eserin Cezerîzâde Kâsım Paşaya ait olduğu savından vaz geçmiş görünmektedir:

“Sâfi'nin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri hakkında kaynaklarda verilen bilgilere bakıldığında bu bilgilerin hem farklı hem de yeterli olmadığı görülmektedir. Ne şâirin yaşadığı yüzyıl ne aldığı görevler ne de eserlerine ilişkin bilgiler tatmin edicidir. Bilgilerdeki bu tutarsızlık ve yetersizlikler bize Hasbîhâl'in XVI. yüzyılda yaşamış Sâfi mahlaslı bir başka şâire ait olabileceği ihtimalini de düşündürmektedir. Nitekim Cezerîzâde Kâsım Paşa adlı ve Sâfi mahlaslı şâirle aşağı yukarı aynı dönemde yaşamış Sâfi mahlaslı bir çok şâirin bulunması bu ihtimali güçlendirmektedir. Eserin başka bir Sâfi'ye ait olma ihtimalini ortaya çıkaran sebeplerden biri de Sâfi'nin yaşadığı yüzyılın kaynakların çoğunda XV. yüzyılın, sonu XVI. yüzyılın başı olarak gösterilmesi ve eserin yazıldığı tarihin 995 (1586-1587) yılları ve yüzyılın ise, XVI. yüzyılın sonları olmasıdır. Eserin yazılış tarihi ile şâirin ölüm tarihi olduğu söylenen tarih arasında 45 yıllık fark bu ihtimali arttırmaktadır. Ayrıca kaynakların çoğunda Sâfi'ye ait Hasbîhâl adlı bir eserin varlığından da söz edilmemektedir. Ancak şu anda elde bulunan bilgilerle eserin hangi Sâfi'ye ait olduğu ya da Cezerî Kâsım Paşaya ait olup olmadığı konusunda kesin bir hükme varmak da mümkün görünmemektedir”.⁷

⁵ Batislam, s. 31.

⁶ Batislam, s. 25.

⁷ Batislam, s. 32.

Eserin hangi Sâfi'ye ait olduğu konusunda kesin bir hükme varmanın güç olacağını ifade eden araştırmacı, giriş paragrafındaki düşüncesinin aksine bir sonuca ulaşmamaktadır.

Bize göre incelenen metin, araştırmacı aksini iddia etse de⁸ müellif hattı değildir. Yazmanın Hâtimetü'l-kitâb bl.nde verilen tarih ile ferağ kaydı da birbiri ile örtüşmez.⁹ Ferağ kaydında, eserin yazılış tarihi olarak 15 Şevval 995/19 Eylül 1587 Cumartesi, ikinci vakti verilir. Oysa eserin telif tarihi, Hâtimetü'l-kitâb bl.nde yer alan 25. 26. ve 27. beyitlerde belirtilmektedir:¹⁰

25. Târihi sâni mısra'a maktûb
Hasb-ı hâl bel-benâm latîf ü hûb
26. Evvel âhir Rebî'-i âhirde
Ne ki var bâtınında zâhirde
27. Yevm-i Âzîne 'asr vaktinde
Sâ'at-i Müşterî zuhûrında

25. beyitte şair, telif tarihinin ikinci mısradaki gizlendiğini söylüyor. İkinci mısra ebced ile hesaplandığında 977 tarihi çıkar. 26. beyitte Rebî'ul-âhir ayı, 27. beyitte Cuma günü ikinci vakti zikrediliyor. Eser; Rebî'ul-âhir 977/Eylül 1569 Cuma günü, ikinci vaktinde tamamlanmıştır. Buna göre elde bulunan nüsha, telif tarihinden on sekiz yıl sonra istinsah edilmiştir. Eserin sahibi Sâfi de 977/1569 yılında hayatta olup, ölümü bu tarihten sonra olmalıdır. O hâlde eserin müellifi Cezerîzâde Kâsım Paşa değil, aynı mahlâsı kullanan bir başka şairdir.

Burada yeri geldiği için bir eksiklik daha vurgulanmalıdır. Nüsha Tasvifi bl.nde¹¹ araştırmacı, eser hakkında yalnız katalog bilgilerini aktarmakla yetinmiş, yazmanın bugünkü durumuna dair hiçbir bilgi vermemiştir. Bu da yazmayı kendisinin bizzat görmediği, en azından eserin vasıflarını tespit için incelemediği düşüncesini doğurmaktadır.

Araştırmacı, sunduğu çevriyazılı metnin varak numaralarını yanlış vermektedir. Bilindiği gibi Arap harfli metinler 1^b, 2^a, 2^b, ... biçiminde

⁸ Batislam, s. 108.

⁹ Ferağ kaydı, yazma eserlerin sonuna konulan istinsahla ilgili nottur. Bu konuda bk. Orhan Bilgin, "Ferağ Kaydı", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 354.

¹⁰ Batislam, s. 183.

¹¹ Batislam, s. 107.

numaralandırılır. Oysa araştırmacı, çevriyazılı metnini 1^adan başlatmaktadır. Çalışmanın sonuna eklenen Arap harfli metnin varakları doğru bir şekilde numaralandırıldığı hâlde, araştırmacının çevriyazılı olarak verdiği metni 1^adan niçin başlattığı anlaşılamamıştır.

II. BÖLÜM

Bu bölümde, yayımlanan metin usül yönünden ele alınacak, imlâ ile ilgili tutarsızlıklarla, yanlış okumalar değerlendirilecektir. Bu bölümde verilen örneklerde, ilk rakam bölüm numarasını, ikinci rakam ise beyit numarasını ifade eder.

A. İmlâ Yönünden

a) Özel adların yazımında görülen tutarsızlık

Araştırmacı, metin içinde özel adları bazen büyük harfle, çoğunlukla küçük harfle yazmıştır. Giriş-13 // Hüdâ (d. Hudâ), 10-7 // Hâlik, 30-2 // Hâcı Bektaş // 'Osman Baba, 30-7 / Câvidân-ı Fazlu'llah gibi. Bütün Özel adlar büyük harfle yazılmalıydı. Giriş-1 / îzid-i (d. İzid-i), Giriş-6 // mâ hüve'l-hakk (d. mâ hüve'l-Hak), Giriş-10 // 'ilm-i hakkuña (d. 'ilm-i Hakkuñ), 5-1 / hallâk (d. Hallâk), 5-2 / hakdan (d. Hakdan), 5-15 // emr-i hakdan (d. emr-i Hakdan), 8-10 / hakka (d. Hakka), 11-2 / hakile (d. Hak ile), 12-19 // hakdan (d. Hakdan), 17-2 / semt-i hakka (d. semt-i Hakka), s. 17-17 / râfızî (d. Râfızî), 19-4 // a'râfî (d. A'râfî), 19-5 // şâfî (d. Şâfî), 23-12 // ehremeni (d. Ehremeni 'kötülük tanrısı, şeytan'), 25-16 // ülker (d. Ülker), 34-8 / hüseyniden (d. Hüseynîden) // 'irak (d. 'Irak), 39-10 // hudâ (d. Hudâ), 39-24 / rahmân (d. Rahmân).

b) Uzun hecelerin yazımında görülen tutarsızlık

Araştırmacı, "Metnin Hazırlanmasında İzlenen Yol" bl.nde tam bir çevriyazı yapmamakla birlikte "aslî uzunluklar"ın gösterildiğini ifade etmektedir.¹² Ancak metnin birçok yerinde uzun heceler, araştırmacının ifadesinin aksine, gösterilmemiştir. Giriş-3 // asla (d. aslâ), Giriş-10 // cem'a(n) (d. cem'â), Giriş-13 // ümidüm (d. ümîdüm), 2-2 // ya (d. yâ), 2-5 / malı (d. mâlı), 2-11 / kumaş (d. kumâş) / çuka (d. çûka), 3-10 / ruhuñ (d. rûhuñ), 5-8 / tali'uñ (d. tâli'üñ), 5-10 // âdemiyyâne (d. âdemîyâne), 7-5 / müstevfa (d. müstevfâ), 7-16 // ya (d. yâ), 8-1 // sipâhi (d. sipâhî), 8-12 / muraduñca (d. murâduñca), 8-15 / maslahatuñ (d. maslahâtuñ), 11-7 // ateş

¹² Batislam, s. 108.

(d. âteş), 11-10 / müdde'iler (d. müdde'iler), 12-4 // virânedür (d. virânedür), 13-9 // gani (d. ganî), 13-10 / mütevellî (d. mütevellî), 13-15 // ihyâna (d. ahyânâ), 15-5 / mütevellîye (d. mütevellîye), 15-6 / selâtine (d. selâtine), 15-20 / ihtiyârî (d. ihtiyârî), 16-6 / hiç (d. hîç), 33-11 // hâli (d. hâlî), 33-17 // dini (d. dîni), 34-18 // nâgehâni (d. nâgehânî), 35-11 / nazar-ı kimyân (d. nazar-ı kîmyân), 35-13 / fânide (d. fânîde), 36-5 / gani (d. ganî), 37-5 / ruhumuz (d. rûhumuz), 39-14 / 'andelib-i (d. 'andelîb-i).

c) Terkipli yazılması gereken kelimeler

Metinde, anlam ve vezin göz önünde bulundurulduğunda terkipli yazılması gereken, ancak araştırmacının tamlama olarak algılamadığı kelimeler vardır. Aynı zamanda bu kelimeler birer okuma yanlışı örneğidirler. Öncelikle metnin başlığı ile alt başlıklarında yer alan hasbîhâl kelimesi, "hasb-i hâl" biçiminde yazılmalı idi. Bu bir terkiptir ve terkiplerde tamlama 'i'si, -i şeklinde gösterilir. (Aslında araştırmacı, kelimeyi; 39-21 // Herkesün hasb-i hâlidür bu kitâb, şeklinde doğru olarak aktarmıştır. Ancak işaret edilen yerlerde nedense terkipsiz okumuştur). Terkipli okunması gereken diğer kelimeler: Giriş-8 / 'adedi kumca (d. 'aded-i kumca), Giriş-10 / ber-'ulûm her dü cihân (d. bir 'ulûm-i her dü-cihân), 2-7 / 'öşr 'aşrını (d. 'öşr-i 'aşrını), 2-8 / nısf 'öşrin (d. nısf-ı 'öşrin), 2-17 // mâli şâhî (d. mâl-ı şâhî. Yazmaya bakıldığında, bazı yerlerde terkip i'sini göstermek üzere y'nin yazıldığı görülecektir. Bu kelime de aynı şekilde y'li yazılmıştır.), 3-4 // kemâl kurbiyyet (d. kemâl-i kurbiyyet), 7-1 / sipâhi 'asker (d. sipâhi-i 'asker. kelime terkipli okunmadığı takdirde vezin de bozulmaktadır.), 11-4 / tâbî' nâhiyeñ (d. tâbî'-i nâhiyeñ), 11-16 // teftîş emr (d. teftîş-i emr), 14-20 // 'inâyet tâm (d. 'inâyet-i tâm), 15-4 / hizmet imâm (d. hizmet-i imâm), 17-başlık: sâhib-da'vet (d. sâhib-i da'vet), 17-3 // kabûl cihet (d. kabûl-i cihet), 18-13 / bahs u 'ulûm-ı (d. bahs-i 'ulûm-ı), 19-3 // dü-rengi sâfi (d. dü-reng-i sâfi), 23-17 / mülk refî' (d. mülk-i refî'), 33-6 // şeb-i revânı (d. şeb-revânı), 36-19 // ekser ümmet (d. ekser-i ümmet), 38-18 // civâr kudsî (d. civâr-ı kudsî), 39-22 // tab'-ı zâdum (d. tab'-zâdum), 39-27 // sâ'at müşteri (d. sâ'at-i Müşterî).

ç) İmlâ ile ilgili diğer yanlışılar

Giriş-6 // mâ hüve'l-hakk (d. mâ hüve'l-Hak), Giriş-9 / yemm (d. yem), 1-2 / ya (d. ye. Arap harfli metinde de bu şekilde yazılmıştır.), 1-4 // ve (d. vü. Atıf vavı; nazımda vü ya da ü, nesirde ve okunur.), 1-18 / ziyâde ister (d. ziyâd'ister), 2-12 // Firengîlerin (d. Frengîlerin. Beyitte geçen "Freng

altını" Para ve Para Birimleri bl.nde, s. 91, yer almıyor.), 3-4 / pâdişâhuñ (d. pâdşâhuñ. Araştırmacı tutarlı olmalı, aynı kelimeyi metin boyunca aynı şekilde yazmalıdır. 3-19'da kelime pâdşâha olarak okunmuştur.), 3-19 / pâdşâha (d. pâdşehe. Metinde pâdşehe olarak harekelidir.), 4-2 // Rûm Türkistân (d. Rûm [u] Türkistân), 4-6 // zemân (d. zamân. Araştırmacı 3-15'te kelimeyi zamân biçiminde yazmıştır. Metin boyunca aynı şekilde yazmalıydı), 4-18 / hüddâm (d. huddâm), 6-4 / çun (d. çün), 6-9 / sür'atle (d. sür'atile), 6-14 // aç zâr (d. aç [u] zâr), 7-6 / hâseten (d. hâseten), 7-22 // satlıkda (d. satılıkda), 8-5 / ihsân-ı tâmmdan (d. ihsân-ı tâmdan), 8-15 / tamâm (d. temâm. Araştırmacı bu kelimeyi, 8-3'de temâm biçiminde okumuştur. Tutarlı olması, metin boyunca aynı şekilde okuması beklenirdi.), 8-20 // olundusa (d. olund'ise), 10-4 / havâss u 'âmm (d. havâs u 'âm), 10-20 / hâb (d. h^vâb), 11-15 / bî-hadd (d. bî-had), 12-7 / dâr olur (d. dar olur) // vâruñı (d. varuñı), 13-4 / mâh sâl (d. mâh [u] sâl), 13-14 / havâss (d. h^vâs), 14-1 / yahûd (d. yehud), 14-7 // bentedür (d. bendedür), 16-8 / cüzden (d. cüz'den), 16-10 // bir iki (d. bir'ki), 17-5 / dünyadan (d. dünyeden), 18-18 // zâr-ı ser-gerdân (d. zâr [u] ser-gerdân), 23-4 / derbent (d. derbend), 24-4 // bente (d. bende), 25-2 / serv-kadd (d. serv-kad) / semenber-hadd (d. semenber-had), 25-13 / serâmed (d. ser-âmed), 37-15 / düşmen sıfat (d. düşmen-sıfat), 38-7 / neyidügün (d. neyidigün) // cümlenin (d. cümlenün), 38-11 / habîballah (d. habîbu'llâh), 38-15 / behre-dâr (d. behredâr), 38-22 // vâhibül-enâm (d. vâhibül-en'âm).

d) Parantez işaretinin kullanımındaki tutarsızlık

Araştırmacı, "Metnin Hazırlanmasında İzlenen Yol" bl.nde, ses düşmesi olduğu tahmin edilen yerlerde bu seslerin parantez içinde gösterildiğini belirtmektedir.¹³ Ancak metin okunduğunda parantezin dört farklı fonksiyon için kullanıldığı görülür:

1. Kelimenin aslında var olup, Arap harfli metinde yazılmamış sesleri göstermek için: 1-5 / bir(i)sinüñ (Yazmada kelime, "birsinüñ" şeklindedir. Anlaşılan o ki müellif, kelimeleri zaruret doğduğunda vezne uygun olarak yazmaktadır. Buna bir örnek de "şengül" kelimesidir. Kelime, vr. 4^a, 11. beyitte şengül şeklinde yazılmıştır. Araştırmacı da çevriyazılı metinde, 3-2, kelimeyi bu şekilde aktarmıştır.), 1-6 / yâhu(d) (Arap harfli metinde "yâhu" yazılıdır. Kelime yâhud okunduğunda vezin bozulmaktadır).

¹³ Batislam, s. 108.

2. Arap harfli metinde yazılı olduğu hâlde vezin zaruretinden dolayı okunmaması gereken sesler için: 1-17 // bir(i)ki (kelimedeki i sesi, Arap harfli metinde yazılıdır. Ancak, vezin gereği bir'ki şeklinde okunmalıdır), 2-17 // nic(e) oldı (e sesi Arap harfli metinde yazılmıştır. Vezin gereği nic'oldı olarak okunmalıdır), 11-1 // cem'â(n) (bu okuyuş vezni bozmakla birlikte kafiyeye uygun değildir, kelime "cem'â" biçiminde okunmalıdır).

3. Arap harfli metinde yazılmamış atıf vavlarını göstermek için: 2-6 // sîm (ü) zer, 3-19 // şeb (ü) rûz gibi.

4. Herhangi bir sebebe dayanmadan, bazı sesleri göstermek için: 20-18 / diri(y)le (Arap harfli metinde y sesi yazılmıştır. Kelime "diriyle" biçiminde okunduğunda vezin de bozulmamaktadır. Dolayısı ile, araştırmacının burada niçin parantez kullandığı anlaşılammıştır.), 23-18 // kibril(e) (bu kelime de aynı durum söz konusudur).

Parantez kullanımında araştırmacının kendisi ile çeliştiği örneklerle de karşılaşıldı. 5-4 // ziyâd (kelimenin aslı "ziyâde"dir. Araştırmacı kelimeyi ziyâd(e) biçiminde aktarmalı idi), 6-12 / oldısa (araştırmacı kelimeyi oldı(i)se şeklinde vermeli idi).

Bize göre araştırmacı her ses olayını farklı bir işaretle göstermeliydi, böylece karışıklığa meydan vermemiş olurdu. Yukarıdaki 1. madde için Arap harfli metnin imlâsını olduğu gibi aktarabilir, 2. madde için tırnak (') işaretini, 3. madde için de köşeli parantez '[ ]' işaretini kullanabilirdi.¹⁴

B. Okuma Yanlışıları Yönünden :

Giriş-10: Noktadur ber-'ulûm her dü cihân
 'İlm-i hakku'na muhîtdür cem'a(n)

İlk mısra, "Noktadur bir 'ulûm-ı her dü-cihân" biçiminde okunmalıdır. Her iki cihanın bilgisi bir noktadır. Nitekim, Niyâzî-i Mısrî bir beytinde bu düşünceye işaretle şöyle der:

Kamû bir noktadur 'ilm ancak ey dost
 Çoğaldukca dolar kalbe hem ü gam

¹⁴ Metinde olmayıp araştırmacı tarafından eklenen bölümleri göstermek üzere genelde [ ] işareti kullanılmaktadır. Araştırmacı aynı amaçla Tulum'un çalışmasında kullandığı < > işaretini de tercih edebilir veya bir başka işareti seçerek, bunu Kısaltmalar bl.nde belirtebilirdi. Mertol Tulum, *Tarihî Metin Çalışmalarında Usûl Menâkıbu'l-Kudsîyye Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul 2000.

Bilginin bir nokta olması, Hazreti Ali'nin şu sözüne dayandırılır: “İlim bir noktadır, cahiller onu bilgisizlikleri yüzünden çoğaltırlar”.¹⁵ İkinci mısradaki “hakkuña” okuyuşu, hem vezni bozmaktadır, hem de beyti anlamsız hâle getirmektedir. Kelime, “Hakkuñ” okunmalıdır. Mısraın son kelimesi cem‘a(n) değil cem‘â olmalıdır. Böylece beytin anlamı: Her iki cihanın bilgileri bir noktadır, Allah'ın bilgisi hepsini kuşatıcıdır, olur.

1-8: Muktezân üzre yazuban karâr
Bir mübâşir yazup içinde şehâ

İlk mısradaki “karar”, Arap harfli metinde “bir emr”dir. Yukarıdaki okuyuşla zaten vezin de bozulmaktadır. Beytin anlamı: Ey zabıt! Mübaşir, senin istediğin gibi bir emir yazarak, anlam ikinci beyte sarkmaktadır, olur.

2-13: Esb ü ester şütür ki bî-mânend
Tuna balıklarında tuhfelerin

İkinci mısradaki “tuna”, “tuta”dır. Da eki ayrı yazılmalıdır. Yukarıdaki okuyuştan bir anlam da çıkmamaktadır. Beytin anlamı: Benzersiz at, katır ve deve (gönderirsin), balıkların da hoşâ gidenini tutarsın, olur.

2-20: Hakk-ı mazlûma ise yokdur gad
Çekesin âhiretde derd-i serin

“gad” kelimesi yanlış okunmuştur. Kelime ‘ad'dir. Beytin anlamı şöyle olur: Mazlumun hakkına ise itibar etmezsin, ahirette de başının derdini çekersin.

4-8: Virsen anuñ günün geçirmekiçün
Bugün olmazsa yârın oldu hemân

“virsen” kelimesi dersin ‘demek’ okunmalıdır. Beytin anlamı şöyle olur: (Fakire), onun gününü geçirmek için, bugün olmazsa yarın hemen olur, dersin.

4-9: Müşterîsin eyü mukâta‘uñ neñ
Arayup bulmak üzre sen her an

İlk mısradaki kelime, mukâta‘a ‘vergi’dir. Yukarıdaki okuyuş hem anlamsızdır, hem de vezni bozmaktadır. Kelime “mukâta‘aũñ” biçiminde

¹⁵ *Mısrî Niyâzî Divanı Şerhi*, Açıklayanlar: Seyyid Muhammed Nur, Hacı Maksud Hulusi, haz. Mahmut Sadettin Bilginer, İstanbul (1976), s. 156.

okunmalıdır. İkinci mısradaki üzere sen “üzresin” okunmalıdır. Beytin anlamı: (Yazacağıın) verginin iyi müşterisini her an arayıp bulmak üzresin, olur.

4-20: Bî-ser olduñ ne deñlü server iseñ
Kalmadı müñ iseñ de zerre nişân

Beyitte, “zerre” kelimesi olduğuna göre kelime müñ değil mihr ‘güneş’tir. Beytin anlamı: Başkan iken başsız oldun, güneş isen de zerren kalmadı, olur.

6-17: Kış u yazın yelüp yüpüreni
Yazun olmagise yok dermân

İlk mısradaki kelime yelüp yopurmak ‘koşuşturup durmak’tır.¹⁶ İkinci mısraın vezni yukarıdaki okuyuşla bozulmaktadır. Arap harfli metinde kelime yazun değil “yazuda”dır. Beytin anlamı şöyle olur: Yaz kış koşuşturup durmak kaderinde varsa buna çare yok.

8-7: Sen de hay-ı cânla kabûl idüben
Her ne oldıysa arada ma’hûd

İlk mısraın vezni, bu okuyuşla bozulmaktadır. Oysa “sen dahi cânıla” biçiminde okunduğunda vezin düzelmekte ve beyit de bir anlam kazanmaktadır. Beytin anlamı: Sen de, arada sözü geçen her ne olduysa onu candan kabul ederek, olur.

19-19: Gice gündüz riyâ ve sem’adasın
Havf-ı hakdan olmayup hâfi

Kelime sem’a değil, “süm’a”dır. Süm’a ‘ün, şöhret’ anlamındadır. İkinci mısrada bir hece eksiktir. Eksikliği gidermek için “Havf-ı Hakdan [da] olmayup hâfi” biçiminde mısra tamamlanabilir. Şu hâlde beytin anlamı: Gece gündüz riyadasın ve şöhret peşindesin, sende Allah korkusu da yok, olur.

20-18: Bula idüñ diri(y)le yerdün atı
Olıcak bildüğün gibi kâdı

Kelime atı değil “anı”dır. Kadının at yemesi de anlamsızdır. Beytin anlamı: Bildiğini okuyan bir kadı olunca, bulsaydın, (fakiri) diri diri yerdin, olur.

¹⁶ *Yeni Tarama Sözlüğü*, (YTS kısaltmasıyla verilecektir), Düzenleyen: Cem Dilçin, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1983, s. 242 ve 246.

20-19: Müdde'iden hulâsa var dermân
Sen degülseñ hulâsana râzı

Kelime hulâsa değil halâs 'kurtuluş'tur. Beytin anlamı: İddiacıdan kurtuluşa bir çare var, (fakirin) kurtuluşuna sen razı değilsin, olur.

21-19: Başladıñ çekmege hesâb u 'azâb
Yıgdıguñ mâl için her emr helâl

Kelime "harâm" olmalıdır. Şair şöyle diyor: Haram helâl demeden yıgdığın mal için hesap (verip) azap çekmeye başladın.

26-7: Seni vîrân idüp yakup yiyüp
Cân ü dilden olur aña meyyâl

Kelime yiyüp değil yap yap 'usul usul, sessizce'dir.¹⁷ Beytin anlamı: (kötü niyetli dilber), seni viran eder, sana sessizce yaklaşır. Bu işe can ü gönülden yönelir, olur.

35-5: Nefs-i emmârenüñ sıyup emrin
Dahı eyleyesin mekr ma'azallah

Nefs-i emmâre, kişinin kötü huylarının ve çirkin vasıflarının bulunduğu yerdir. Bu, insanın en büyük düşmanıdır.¹⁸ İlk mısradaki nefis-i emmârenin emrini dinlememek gerektiği vurgulanıyor. İkinci mısradaki da paralel bir düşünce ifade edilmelidir. Eyleyesin mekr, "İblis-i mekr" okununca anlam düzeliyor. Böylece beytin anlamı: Nefs-i emmârenin emrini reddedip, Allah korusun, hileci İblis'in de (emrini reddedip), olur. Anlam sonraki beyitte tamamlanmaktadır.

39-19: Düzerin dür nicesi beyti bozar
Gerçi noksâna bakmaz ehl-i nazar

Kelimenin dür değil "der 'demek'" olduğu açıktır.

Hasb-i hâl'in 24 varaklık Arap harfli metni, çalışmanın sonuna ilâve edilmiştir. Araştırmacıyı bunun için kutlamak gerekir. Arap harfli metnin eklenmiş olması, kontrol olanağı sunmaktadır. Ayrıca araştırmacının çalışmasında ne kadar samimi olduğunun da kanıtıdır. Kendisine bir okuyucu olarak teşekkür ediyorum.

¹⁷ YTS, s. 235.

¹⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1995, s. 405.

Sonuç

Araştırmacı, metin yayımında gerektiği kadar dikkat ve titizlik göstermemiştir. Usul ile ilgili kaynakları gördüğü hâlde -Günay Kut'un makalesi gibi, bunlar Kaynakça bl.nde de yer almaktadır- bunlardan gerektiği gibi yararlanamadığı anlaşılmaktadır. Sözlükleri de doğru kullanamamıştır. Araştırmacı, çevriyazılı metinde anlayamadığı beyitlere soru işareti koymuştur. Bu, araştırmacının, metnin çok büyük bir bölümünü anladığı anlamına gelir. Doğrusu, metinde tarafımızdan anlaşılmayan beyitler çok daha fazladır. Araştırmacı, akademik çevreden uzak okuyucuyu düşünerek -elbette akademisyenleri de- metnin günümüz Türkçesine çevirisini verebilir, kitabına metnin sözlüğünü de ilâve edebilirdi. Şüphesiz bu çok daha faydalı olurdu. Kitap, bütün olarak bakıldığında çok aceleye getirilmiş izlenimi vermektedir. Araştırmacı, çalışmasının ikinci baskısını muhakkak düşünmeli ve metni yeniden ele almalıdır.

Üzeyir ASLAN

